

Godina 42/2023

Broj 2–3

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E-mail: krinstitut@gmail.com

Štampa
„Pekograf d.o.o.“

Tiraž 300

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Zamenica urednica

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Goran Nedović, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Kipar

Ljubiša Bojić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Srbija

Maja Savić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law, Ghent University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Srbija

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Nebojša Macanović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Siniša Kušić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Sofija Vrcelj, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Zorica Milošević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Sekretarka redakcije

Aleksandra Marković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnička urednica

Milka Raković

Tehnička sekretarka

Svetlana Pavlović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Grafički i statistički urednik

Nikola Drndarević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Koordinatorica za društvene mreže

Teodora Gojković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Kompjuterska obrada teksta

Milena Milićević

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti u skladu sa politikom izdavača: kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija, specijalna edukacija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vode uredništvo i redakcija. Časopis primenjuje dvostrano anonimno recenziranje

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research

and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Deputy Editor

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, USA

Goran Nedović, University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Cyprus

Ljubiša Bojić, Institute for Philosophy and Social Theory, Serbia

Maja Savić, Faculty of Philology University of Belgrade, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law, Ghent University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institute for Educational Research, Serbia

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Nebojša Macanović, Faculty of Political Sciences University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, USA

Sanja Čopić, University of Belgrade, Faculty of Special education and Rehabilitation, Serbia

Siniša Kušić, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Sofija Vrcelj, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Zorica Milošević, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Secretary of the Redaction

Aleksandra Marković, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Technical Secretary

Svetlana Pavlović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Graphical and Statistical Editor

Nikola Drndarević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Social Media Coordinator

Teodora Gojković, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Computer Typesetting

Milena Milićević

The Journal is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research, published twice a year since 1972 with minor interruptions and three times a year since 2016. The Journal welcomes submissions from various scientific fields, including criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology, and special education, following the publisher's policy. The Editorial Policy of the Journal is managed by the Editorial Board and Redaction. The Journal uses double-blind peer review

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
Godina 42 / Broj 2–3 / 2023

S A D R Ź A J

Anja Bezbradica BUREAUCRATIC LEGAL CONSCIOUSNESS: PERCEPTION OF THE RIGHT TO ACCESS TO INFORMATION OF PUBLIC IMPORTANCE IN PUBLIC AUTHORITIES IN SERBIA.....	1
Mina Petrović GLOBALNO GRABLJENJE ZEMLJIŠTA I NOVI EKSTRAKTIVIZAM: POSTSOCIJALISTIČKA PERSPEKTIVA.....	25
Sanja Čopić & Mirjana Dokmanović ODGOVOR DRŽAVE NA ZLOUPOTREBU VATRENOG ORUŽJA U PORODIČNOM KONTEKSTU U SRBIJI: POLITIKE, EFEKTI I IZAZOVI	41
Teodora Gojković DEMOKRATSKA PSIHIJARIJA U ITALIJI KAO IDEJA I POKRET	61
Milena Milićević & Nikola Drndarević MEDIA PORTRAYALS OF PRISON LIFE AND CRIMINAL JUSTICE: A NARRATIVE LITERATURE REVIEW ON SHAPING PUBLIC PERCEPTIONS AND POLICY IMPLICATIONS	75
Tiana Alexandra Marić & Hristina Kamenović USLOVI ŽIVOTA I PORODIČNI KONTAKTI U ZATVORU: KLJUČNI FAKTORI ZA KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA OSUĐENIKA U SRBIJI.....	91
Milica Simović TRETMAN OSUĐENIH NA KAZNU ZATVORA: TEORIJSKA I EMPIRIJSKA RAZMATRANJA.....	109
Jelena Nikolov TRETMAN ZAVISNOSTI OSUĐENIH LICA OD PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI U ZATVORU	133
Aleksandar Mihajlović ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA RADNU INTEGRACIJU OSUĐENIH LICA.....	153

Tamara Brovet	
IZVRŠENJE KAZNE „KUĆNOG ZATVORA“: PROBLEMI U PRAKSI.....	169
Sanja Petkovska	
PRIKAZ KNJIGE „ŽENSKO PRESTUPNIŠTVO: FENOMENOLOGIJA, TEORIJSKI PRISTUPI I PRAKTIČNE IMPLIKACIJE “	185
Andrej Kubiček	
PRIKAZ ZBORNIKA “ELDERLY PEOPLE AND DISCRIMINATION: PREVENTION AND REACTION”	189

Bureaucratic Legal Consciousness: Perception of the Right to Access to Information of Public Importance in Public Authorities in Serbia*

Anja Bezbradica

Institute of Comparative Law, Belgrade, Serbia

The article analyzes the legal consciousness of public officials who decide on the right to access information of public importance in authorities of the Republic of Serbia (authorized persons). The empirical small-scale study presented here aims to determine the characteristics of authorized persons' consciousness concerning this rights. Therefore, a qualitative research design was chosen. Through in-depth semi-structured interviews with ten authorized persons from various public authorities, an attempt was made to answer the question: what are the public officials' subjective perceptions of the right to information? Since the presented research does not belong to the legal effectiveness studies, these subjective perceptions were not compared with the statutory or doctrinal definition of the right to information. The aim was to examine whether there is a single, unique "bureaucratic narrative" or these public officials differ in how they perceive this right. Based on the data obtained from the interviews, we established four legal narratives about the right to information.

KEYWORDS: legal consciousness / legal consciousness of public officials / right to information / bureaucracy / perception of the right to information / Law on Free Access to Information of Public Importance/ legal narratives

* Correspondence: a.bezbradica@iup.rs, Institute of Comparative Law, Terazije 41, Belgrade, Serbia
The article represents a modified version of predoctoral research paper defended on the University in Belgrade – Faculty of Law on June 29, 2022.
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5049-3099>

Introduction

For the last two decades, research on legal consciousness has attracted the attention of an increasing number of sociologists of law, especially in the United States. This notion, today most often understood as a “cognitive image of law that is constructed through the life experience of people” (Hertogh & Kurkchiyan, 2016, p. 404), has become central in studies on legal culture, or even synonymous with it (Fekete & Szilágyi, 2017, p. 326). To understand the complex concept of legal consciousness, different authors approached it from different ontological positions: from the classical liberal one, through structuralism (Ewick & Silbey, 2014, Part 1, Chapter 3, Section “Law in Society: Legal Culture and Consciousness”, para. 4-16), up to modern understandings of consciousness as a cultural practice, i.e. “part of a reciprocal process in which the meanings that individuals have given to their world become patterned, stable and objectified” (Ewick & Silbey, 2014, Part 1, Chapter 3, Section “Schemas and Resources as Media for Social Construction”, para. 1). Depending on the above, methodological approaches to legal consciousness research have also changed. Large quantitative studies conducted in the 1970s explored the knowledge and attitudes about law, while most recent, qualitative ones, seek to understand how people's experiences from everyday life shape their ideas about law (Cowan, 2004, p. 929).

Despite all the differences in their basic assumptions, definition of the concept, and methodological approach, there is something that studies on legal consciousness share – most of them explore legal consciousness of “ordinary” citizens (Ewick & Silbey, 2014; Nielsen, 2000; Sarat 1990; Hoffman, 2003; Engel & Munger, 2003). A small number of studies deal with the legal consciousness of legal experts, such as public officials. This seems surprising considering social sciences’ traditionally great interest in the phenomenon of bureaucracy, as well as importance that these professionals have, not only as the ultimate interpreters of law but also as a factor that influences the formation of the legal consciousness of “ordinary” citizens. As correctly noted by Adam Podgorecki, citizens become familiar with the law either through a long process of internalizing legal norms, or through a process of imitating the behavior of judges, public officials, and other legal experts (Campbell et al. 1973, p. 72).

Precisely motivated by the lack of studies on legal consciousness of public officials, and guided by Silbey’s observation that “the most promising work seems to look at the middle level between the citizen and the transcendent rule of law: the ground of institutional practices” (Silbey, 2005, p. 360), we decided to direct our exploratory research toward this population. However, unlike the majority of existing studies on this topic which explore general legal consciousness of bureaucrats, in this paper we will present research on public officials¹ perception

¹ In this paper we use the term *public officials*, as a generic term for all persons performing “public service”, i.e. for all persons employed in public authorities which are enumerated in the Article 3 of

of one particular right – the right to access information of public importance (hereinafter: right to information). What instigated me to explore the perception of this right was its specific purpose to make the work of state bodies transparent, on the one hand, and the nature of the bureaucratic apparatus which is traditionally associated with the epithets of secrecy and closedness, on the other hand. Indeed, there's no right that rattles so strongly the "iron cage of bureaucracy", as Max Weber vividly described that powerful structure (Ricer, 2012, p. 86). The right to information endangers almost every (negative) characteristic traditionally attributed to bureaucracy. Firstly, with its very basic purpose - to make the work of public authorities transparent – it jeopardizes its most problematic feature: secrecy and closedness. Moreover, the right to information threatens to jeopardize other pillars of classical bureaucracy as well: its rigid formalism, inflexibility, excessive uniformity in decision-making, indifferent objectivity, etc.

The Concept of Legal Consciousness and Different Approaches to its Research

The earliest empirical research on legal consciousness is related to the so-called *KOL studies*, conducted in the 1970s. Known in the literature under the aforementioned abbreviation, they got their name from the title of the famous collection of papers (*Knowledge and Opinion about Law*) in which Podgorecki et al. published their studies on legal consciousness (Campbell et al., 1973). These studies were based on a structuralist approach (Gidens, 2007), which means they treated legal consciousness as a social fact that can be observed and measured. Due to this approach, the methodological choice were large-scale quantitative studies, which aimed to determine whether there is a gap between the content of legal norms and citizens' attitudes about them. In this sense, the KOL studies can be considered a part of studies on the effectiveness of law (Hertogh, 2004).

Recent studies on legal consciousness are based on an interpretive approach. They do not see law as a social fact that shapes individual behavior and consciousness, but as a phenomenon whose meaning is constructed in the interaction between individuals (Ewick & Silbey, 2014). When law is understood in this sense, it becomes clear why this kind of legal consciousness studies focus

the Law on Free Access to Information of Public Importance. Since this Article does not name only state authorities, but also public institutions, public agencies, organizations vested with public authority, a local self-government bodies, etc. (see: footnote 5), the persons who are authorized in those bodies to act on requests for access to information, and whose legal consciousness is the subject of this research, cannot be reduced only to civil servants in the sense of the Law on Civil Servants ("Off. Gazette of the RS", 79/2005-13, 81/2005-11 (correction), 83/2005-21 (correction), 64/2007-3, 67/2007-26 (correction), 116/2008-76, 104/ 2009-27, 99/2014-7, 94/2017-5, 95/2018-366, 157/2020-3). Not all authorized persons in our sample are civil servants. Since there are also employees from other categories of public authorities, I will refer to them as *public officials*. Along with that, I will also use the term *authorized persons*.

primarily on “images of laws and legal institutions that people carry around in their heads and occasionally act upon” (Hertogh, 2004). Qualitative research methods correspond to this approach. Marc Hertogh points out that among these studies two approaches can be distinguished: *American* and *European* (2004).

The so-called American approach to the study of legal consciousness is based on Roscoe Pound’s distinction between law found in statutory provisions (*law in books*) and the norms that guide judges’ decision-making in reality (*law in action*; Pound, 1910). Studies based on the *American* approach deal with the question of whether there is a gap between *law in books* and *law in action*. In other words, these studies are looking for an answer to the question: How do people perceive law found in the regulations? Or, in Roscoe Pound’s terms: What does “official” *law in action* look like (Hertogh, 2004)?

On the other hand, certain European sociologists of law start from Eugen Ehrlich’s idea of the existence of *living law* when studying legal consciousness (Hertogh, 2009). According to Ehrlich, *living law* consists of norms that describe the actual behavior of citizens, which can be different, both from norms found in statutory provisions (*law in books*) and those applied by courts (*law in action*; Faso, 2007). Studies based on this, so-called *European* concept of legal consciousness, treat law as an independent variable: the researcher does not enter the research process with a predetermined definition of law (statutory or doctrinal) but rather allows the respondents themselves to “discover” what they perceive as law. Therefore, the goal is not (as with the *American* approach) to compare people’s attitudes with the official definition of law, but an attempt to discover the respondent’s subjective definition of law (Hertogh, 2004).

As for the content of the concept, it is usually considered that legal consciousness consists of two elements: legal awareness and legal identification (Richards, 2015). The first element is equal to the knowledge of legal provisions, while the second element refers to moral evaluation of law. Contemporary researchers mainly focus on identification, and some authors equate legal consciousness with that component (Richards, 2015). Of course, the distinction between these two components of legal consciousness is important in studies based on the *American* concept of legal consciousness, because both identification and knowledge must always be oriented toward some kind of pre-given definition of law.

As mentioned before, the largest number of studies explored legal consciousness of “ordinary” citizens. Much less was written about the legal consciousness of public officials. In this regard, it’s worth mentioning Davina Cooper’s (Cooper, 1995) study on public officials’ attitudes towards the phenomenon of *juridification*, which affected Great Britain in the period from 1980 to 1990. The term *juridification* refers to the expansion of laws and/or legal interventions. Based on the data obtained from approximately 60 semi-structured

interviews with public officials, Cooper (1995) constructed six different narratives about law: law as a colonizing force, law as a game, law as a facilitator/resource, law as a discourse, law as an environmental nuisance, and law as means for of conflict resolution and social consensus. Cooper also found that legal consciousness of many public officials corresponds to that of the lower class, which speaks in favor of the absence of some uniform “bureaucratic consciousness”.

Marc Hertogh took a different approach in his study. His research aimed to determine how front-line officials understand and relate to the *Rechtsstaat*, an essential ideal of the Dutch system of administrative justice (Hertogh, 2009). To investigate this, Hertogh conducted a field study in the small city of Zwolle in the east of the Netherlands, which included interviews with public officials gathered around the newly formed public agency (so-called *Neighborhood Intervention Team Zwolle* [NITZ]), to which the municipality transferred some of its competences in order to solve social problems in the city’s most troubled neighborhood. To find out how the members of the NITZ Team relate to the *Rechtsstaat*, Hertogh operationalized this highly abstract concept through two legal principles: legality and equality. The findings showed that members of the NITZ Team do not attach great importance to the principle of legality in their work. They were more prone to informal solutions that didn’t necessarily fit into the system of general legal rules. Those solutions were based on their understanding of justice (Hertogh, 2004). When making decisions, NITZ Team members often adapted legal provisions to the circumstances of each specific case, which sometimes led to the complete disregard of the legal provisions. In doing that, they were guided by the values of compassion and material equality. In other words, these public officials gave primacy to *individual* justice, as opposed to *general* (Hertogh, 2004).

Besides showing the difference between doctrinal and “living” concept of the *Rechtsstaat*, Hertogh also categorized public officials using two criteria: legal awareness and legal identification (2009). He established four profiles of bureaucrats: legalists (high awareness of law and strong support for it), loyalists (low awareness of law, but strong support), cynics (high awareness of law but high level of criticism towards it) and outsiders (low legal awareness and low level of support; Hertogh, 2009).

While Hertogh measured levels of identification with law, Sally Richards’ (Richards, 2015) study sought to determine whether a high identification with law among bureaucrats corresponds with idealization of certain meta-legal values. After conducting 30 in-depth semi-structured interviews with former members of the Refugee Appeals Tribunal of Australia, the collected data showed that low identification with law existed among those officials who highly valued personal experience and truth in their work. On the other hand, those officials who

emphasized the importance of intellect and information processing showed a higher degree of trust in law (Richards, 2015).

In contrast to the mentioned studies which investigated the public officials' consciousness about the law as such, or about some of its most general principles (such as the aforementioned *Rechtsstaat*), the topic of the research presented in this paper will be bureaucratic consciousness about one specific right. Moreover, unlike Hertogh and Richards, we would not measure either knowledge of the provisions of the Serbian Freedom of Information Act (hereinafter: FOI), or identification with its core values. Instead, we will try to discover how public officials who are authorized to act on requests for access to information of public importance in Serbian authorities (hereinafter: authorized persons) perceive this specific right. Not wanting to measure the frequency of the phenomenon (prevalence of a certain type of legal consciousness or its magnitude), but to determine its characteristics, we chose a qualitative research design. The obtained results could be further used to establish hypotheses that would be tested using quantitative methods. Before presenting the research results, we will briefly overview the FOI normative framework in the Republic of Serbia.

The Right to Information Legislative Framework in the Republic of Serbia

The right to information is one of the basic human rights. Doctrine defines it as “the right of everyone to request and receive relevant information of public interest from the holders of state power, and organizations vested with public authority, in order to effectively enable insight into the work and actions of those subjects whom the citizens trusted in free and democratic elections to perform the function of government on their behalf and for their account and, regarding that, to manage other public affairs” (Milenković, 2009). This right is often understood as an essential feature of the rule of law, which gives citizens role of the fourth branch of government, by enabling them to directly supervise the work of public authorities (Milenković, 2015). In addition to being a mechanism for controlling legality and expediency of government bodies' work, the right to information also enables active participation of citizens in the government, because based on accurate, complete, and timely information, citizens can launch initiatives and give concrete proposals to the government to solve issues of general importance, which brings contemporary democracy closer to its ancient ideal (Milenković & Rakić, 2005).

The constitutional basis for this right in the Serbian legal system can be found in Article 51 para. 2 of the Constitution². Its statutory elaboration is the Law on Free Access to Information of Public Importance (hereinafter: LFAIPI)³.

LFAIPI defines information of public importance as any information held by a public authority body, created during work or related to the work of the public authority body, contained in a document, and related to everything that the public has a justified interest to know (Article 2, paragraph 1 of the LFAIPI). The obligation to act on requests for information disclosure rests with everyone who exercises public authority, either originally or entrusted, and those entities founded or financed by the state (Article 3 of the LFAIPI).⁴

However, as the right to information is not an absolute human right, there are cases in which the authority can limit or completely deny access to a document containing requested information. These cases refer to endangering some of the important individual and general societal interests, which could potentially outweigh the interest of the public to know the requested information. Those interests are listed by the method of closed enumeration in Articles 9 and 14 of the LFAIPI, and they refer to: life, health, safety, or other vital interest of a person; prevention or detection of criminal offence, indictment for criminal offence, pretrial proceedings, trial, execution of a sentence or enforcement of punishment, any other legal proceeding, or unbiased treatment and a fair trial; defense of the country, national or public safety; international relations; state, professional or business secret; intellectual or industrial property rights; right to privacy, right to protection of personal data, etc.

² Constitution of The Republic of Serbia ("Off. Gazette of the RS", No. 98/2006, 16/2022)

³ Law on Free Access to Information of Public Importance ("Off. Gazette of the RS", No. 120/2004, 54/2007, 104/2009, 36/2010 и 105/2021)

⁴ LFAIPI in Art. 3 exhaustively enumerates what is meant by public authority body: 1) a state body of the Republic of Serbia; 2) territorial autonomy body; 3) body of the municipality, city, city municipality and the city of Belgrade; 4) public enterprise, institution, organization and other legal person, which was established by regulation or decision of the authority referred to in point. 1) to 3) of this paragraph; 5) a company whose founder or member is the Republic of Serbia, an autonomous province, a local self-government unit, or one or more authorities from point 1) to 4) of this paragraph with 50% or more shares or stocks in total, or with more than half of the members of the management body; 6) a company whose founder or member is one or more authorities from point 1) to 5) of this paragraph with 50% or more shares or shares in total; 7) a legal person whose founder is a company from point 5) or 6) of this paragraph; 8) a legal person or an entrepreneur who performs activities of general interest, in the sense of the law regulating the position of public enterprises, in relation to information referring to the performance of those activities; 9) a legal or natural person vested with public authority powers, in relation to information referring to the exercise of those powers; 10) a legal person that, in the year to which the requested information relates, generated more than 50% of its income from one or more authorities from point 1) to 7) of this paragraph, in relation to the information referring to the activity financed by those revenues, with the exception of the church and religious communities.

Despite the existence of a long list of reasons for rejecting the request to disclose the information, none of the above-mentioned interests fall into the category of absolute exceptions. This means that, before rejecting a request because of endangering one of the stated interests, the authority is obliged to implement the so-called *public interest test* from the Article 8 of the LFAIPI. The *public interest test* requires public authority not only to prove there is a threat to a specific interest, but also that the threat is serious, and that the need to protect that interest prevails over the public's interest to know requested information. In short, LFAIPI does not exempt any information from free access *a priori*.

Everyone, under equal conditions, has the right to be informed whether a public authority holds specific information, i.e. whether it is otherwise accessible (Articles 5 and 6 of the LFAIPI). At the same time, there is an irrebuttable assumption of a legitimate interest of the public to know the information in the possession of the public authority (Article 4 of the LFAIPI)⁵, which means that the authority cannot ask the information seeker to explain the reasons, motives, and interest in requested information. This means that those applicants who can obtain the requested information on some other legal ground (Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, 2021, p. 52), cannot be rejected because of that.

When it comes to the procedure for exercising the right to information, it is relatively simple. Two modalities of exercising this right are: examination of the document containing the information and issuance of its copy. Information can be requested in writing or verbally on the record. When submitting a request in writing, Serbian legislator did not prescribe the obligation to sign it. At the same time, it is not possible to apply the provision of Article 58 of the Law on General Administrative Procedure⁶, which prescribes a signature as a mandatory element of every submission, because LFAIPI is a *lex specialis* in this administrative proceeding. This is not a legislator's omission, since this solution is completely in accordance with the purpose of the LFAIPI. Namely, the *titular* of the right to information is *the public*. The seeker

⁵ If we were to stop at the linguistic interpretation of Article 4 of the LFAIPI, we could conclude that the irrebuttable presumption exists only with regard to information related to endangering the health of the population and the environment, while the presumption is rebuttable with regard to other information. However, when systematically and logically interprets this provision, one will realize that it contradicts the norm from Art. 8 of the LFAIPI, which prescribes that the authority will deny access if it proves it is necessary for the protection of one of the interests from Art. 9 and Art. 14 of the LFAIPI. Proving that disclosing requested information would harm some of the interests from the aforementioned articles does not mean a rebuttal of the presumption of the existence of public's justified interest to know the information. Namely, the interest to know the information can exist at the same time as the interest to protect information. This kind of conflict can only be resolved by balancing opposing interests by applying the so-called *public interest test* from the Article 8 of the LFAIPI. Due to the above, we believe that this contradiction should be resolved in favor of the Article 8 of the LFAIPI, which is closer to the legislative intentions/purposes.

⁶ Law on General Administrative Procedure ("Off. Gazette of the RS", No. 18/2016, 95/2018 – authentic interpretation)

of information (applicant) appears in the process of exercising this right only as the public's representative, and that is why his identity is unimportant.

LFAIPI facilitated access to information even more by exempting the request for access to information from the Law on Republic Administrative Fees⁷. However, the public authority may demand compensation for the necessary costs of copying the requested document and sending its copy to the information seeker.

Research on Authorized Persons' Perception of the Right to Information in Serbia

Basic Assumptions, Research Design, and Methodology

The study presented in this paper is based on the assumption that law is not only a social structure that appears as some kind of external force that directs people's behavior and shapes their consciousness, but also a product of individuals' actions. Therefore, we decided not to orient this research toward law's effects in society, but toward finding the meaning that public officials gave to the notion of *law*. This kind of interpretive (Bryman, 2012) approach allows us to displace ourselves for a moment from the area of *official law* (statutory provisions and its doctrinal interpretations) and try to understand authorized persons' subjective perceptions of the right to information.

Most of the previous research based on the interpretative approach investigated subjective images of law among citizens (Richards, 2015). A possible reason for this lack of interest in legal professionals' consciousness may be the widespread belief that these experts (judges, public officials, etc.) interpret statutory rules strictly in accordance with the doctrine and accurately determined social needs and values, in a unique, uniform, and consistent manner. We have assumed here that public officials are also "humans of flesh and blood" who have their understanding of law, regardless of the greater degree of legal knowledge compared to "ordinary" citizens. As much as they adhere to the *law in books* in decision-making process, they are under the influence of these subjective images of law. In other words, we consider Ehrlich's concept of *living law* as important for understanding the behavior of legal professionals as it is for understanding the behavior of "ordinary" citizens.

However, the presented research did not aim to put the obtained "living" right to information (according to which authorized persons act), in a relationship with the "official" right to information (the one from LFAIPI and doctrine), in order to detect potential gap between them. Because of that, we decided not to start the

⁷ Law on Republic Administrative Fees ("Off. Gazette of the RS", No. 53/2004, 42/2005, 35/2010, 70/2011, 55/2012, 47/2013, 57/2014, 45/2015, 50/2016, 61/2017, 50/2018, 38/2019, 98/2020, 62/2021)

research with a pre-given definition of the right to information, but to apply a *bottom-up approach* and let the respondents construct their definition of the right to information. Following the advice of Rodger Cotterrell, not to “close off inquiry before it begins, by conclusively specifying the nature of the object of study in the definition” (Hertogh, 2004), we entered the research only with the working (open) definition of the right to information.

This approach conditioned the choice of the data collection technique, so the semi-structured interview was used. The chosen technique enabled us to avoid receiving socially desirable answers from the respondents, which can be a significant problem when the respondents are experts who are familiar with the legal and doctrinal conception of the right in question.

The semi-structured interview allowed the respondent to direct the conversation to what they considered important, which was in line with the research objective (revealing the respondent's subjective definition of the right to information), while the interview guide served us only to maintain a minimum of structure. This structure referred to the division of questions into two blocks:

1. Questions about the value of transparency, and
2. Questions about values that derive from the value of transparency (the principle of maximum openness, the principle of non-discrimination, the principle of facilitated access).

The sample consisted of 10 authorized persons from various state authorities. Seven respondents were from public administration and three were representatives of the judiciary. The representation of these two groups of authorities in the sample is unintentional, given that there was neither the possibility (a very small sample) nor the intention (qualitative research) to achieve representativeness. We used the method of convenience sampling, i.e. participants who were easiest to access were chosen for inclusion in the sample. Namely, due to the low response rate of public officials who were sent an email to their official address, some of the participants were reached informally (colleague researchers from the field recommended us participants who were willing to participate). The interviews lasted between half an hour and an hour and a half. Nine interviews were held live, while one was by telephone. All ethical standards in scientific research were respected, as well as all relevant regulations of the Republic of Serbia. Confidentiality was guaranteed to all research participants.⁸

⁸ In order to ensure confidentiality, not only are interview transcripts presented in the paper in an anonymized form, but they were also collected in such form (without documenting identifiers such as the first and last name of the respondent or the name of the authority). This guaranteed the complete protection of the respondent's identity. All interviews were conducted with the prior informed consent of the respondents.

We used thematic analysis method to analyze obtained data because its flexibility gave us the opportunity to put the participant's subjective experience at the center of data interpretation. That was in accordance with our research goal – to discover authorized persons' subjective images of the right to information. After a careful reading of the interview transcripts, we first derived codes from the text and then grouped the codes into thematic units. Coding was inductive, that is, guided by the data itself and not by pre-prepared categories. The codes had paraphrasing form. As soon as we finished coding, the themes emerged: it was easy to notice four narratives about the right to information.

Results and Discussion

Based on the data obtained from the interviews, we established four profiles of authorized persons, regarding how they perceive the right to information. The criterion for distinction was the interest-orientation of the authorized person when deciding on the applicant's request for access to information. Do authorized persons correspond to Weber's ideal-type bureaucrat characterized by impartiality and cold objectivity? Or do they move away from this ideal, sliding on the scale of impartiality toward one of the opposite poles: identification with the position of a citizen, or immersion in the role of authority and power?

The conducted analysis showed that only one type of bureaucrat had a completely unbiased attitude in the decision-making process. We named them *Professionals*. The other two types, *Empaths* and *Guardians*, were characterized by being radically on the position of the citizen, and radically on the position of the state, respectively. The least differentiated in the analysis, although noticeable, was the *Pragmatist* type. It is important to note that the term *biased* is not being used here in the sense of being arbitrary and *contra legem* (although we do not exclude that possibility either), but rather in the sense of being *biased in the interpretation* of the law. This is because, as already said, this study won't measure the extent to which the views of authorized persons are aligned with the legal and doctrinal conception of the right to information. It will rather try to discover their subjective perceptions of the right.

It is also important to say that the legal consciousness of the respondents in this study wasn't consistent. Authorized persons perceived the right to information from different value positions, depending on the context in which they were placing it in their stories. They were also switching their interest orientations toward this right depending on the role they themselves played in a concrete story. So, when acted from the position of the state, the respondents described the right to information as an obstacle for state authority to efficiently perform their regular daily tasks, as a "distraction from important work", "bullying the authority", etc. By immersing themselves in the role of a citizen, their consciousness would change towards greater support for the value of transparency. Although a few

interviewees could be said to represent pure types, the rest of them changed their value orientations during the interview, although generally, one orientation was dominant. For example, one authorized person who was initially classified as a *Guardian* occasionally showed strong sympathy toward a certain type of information seeker or full support for disclosing one particular type of information. This incoherence of legal consciousness was already noticed by Silby and Ewick in their study of legal consciousness of “ordinary” citizens:

(...) Consciousness is neither fixed, stable, unitary, nor consistent. Instead, we see that legal consciousness is something local, contextual, pluralistic, filled with conflict and contradictions (...) To the extent that consciousness is emergent in social practices and forged in and around situated events and interactions (...), a person can express, through words or actions, a multifaceted, contradictory and variable consciousness. (Halliday & Morgan, 2013; Silbey & Ewick, 1992).

Because of what has been said, it is important to underline that the obtained classification represents ideal-types and not actual types of authorized persons. Perhaps, this is why it might be more precise to name listed categories as *legal narratives*, but for the sake of vividness, we decided to make them sound like personifications of personality types.

Empaths

This narrative characterizes high compassion for the citizen’s position in the proceeding before the public authority. Even though they are representatives of the state, these public officials often immerse themselves in the role of a citizen. It means they are both critical of the state, considering it prone to abusing power, and confident that public control over state bodies is necessary and effective way to reduce these abuses.

For example, Respondent 2 was convinced that “*the public authorities would be less efficient, employees would work less, there would be more corruption and crime*” if citizens did not interfere in their work. He said the following about his colleagues who are “*bothered*” by the LFAIPI:

“My stance is this: if someone is against the LFAIPI, and they work in a state body... You can't be against it! You can't do that job. You shouldn't be given the right to decide on other people's rights and freedoms, to manage the property and money of all of us, without being accountable to anyone. So, if you are there... I mean, no one forced you to be there...If you are already there, doing the job, you simply have to accept the obligation to be accountable to someone. I think the LFAIPI is excellent, and that its basic purpose is exactly that.”

Similarly, Respondent 1 explained the need for public control of authorities, by referring to the nature of the right to information, which stems from a democratic understanding of the legitimacy of the state power:

“They [the citizens] pay taxes and they have the right to know what is being done with their money, how the administrative body spends the funds, what contracts it concluded, with whom, whom it hires and why...Simply, they have the right to know everything.”

When asked to compare institutional control of the state authorities and control by the public, Respondent 2 was skeptical of the former:

“Those people [public officials] are socially networked. Those are the people who know each other... They will always find some common interest and they will protect each other. That type of control [institutional] should exist, but experience shows it is insufficient. I don’t think this [control by the LFAIPI mechanism] bothers anyone, except illegal behavior. And I think there must be extra-institutional control.”

When asked what they think about the hypothetical introduction of fees for submitting requests for access to information, Respondent 6 and Respondent 1 spoke from the citizen’s interest position:

“I would not introduce taxes...I am absolutely against charging. They already make us pay for everything in this state administration...I wouldn’t prevent people from seeking [information].” [Respondent 6]

“In such a way, we limit people from getting the information, and they are our ‘employers’...citizens of Serbia. So, we should take from them, just to give them information about what we do with their money?” [Respondent 1]

Empaths showed a tendency to interpret the LFAIPI very extensively, expanding its scope as much as possible for the benefit of citizens. In this sense, unlike other types of authorized persons, *Empaths* understood this right, not only as a mechanism for controlling public bodies but also as a way to help citizens realize their individual interests (even when those interests do not coincide with the public ones). In this regard, when asked what he thinks about the fact that citizens often request information they personally need, and not the one of public interest (for example, a party to a proceeding requesting an inspection/copy of the case file in accordance with LFAIPI), Respondent 10 replied that he had no problem with this practice:

“I think that the LFAIPI is the kind of law that simply gives citizens the opportunity to get some information they need, in a simpler and easier way... Indeed, it is also a segment of public control, but I think that the segment of helping the citizens is also quite important.”

Respondent 2 had the same opinion on requesting court files using the LFAIPI mechanism. Interestingly, Respondent 2 was an authorized person in court, so the positive attitude toward this practice was not something one would expect:

“Many say it is a bad thing. They say it affects the court proceedings, the outcome of the proceedings, the position of the parties in the proceedings... I don’t even agree with that (...) LFAIPI says the court may reject the request if disclosing the information would affect the proceeding and parties’ rights. So the Law regulated that!”

When asked if there is another way for litigants to access court files, besides using the LFAIPI mechanism, Respondent 2 answered:

“There is another way. That’s our procedural law and it should be the first means. However, the court is not up to date, the clerk’s office is not up to date, and the post office, too... Until it is sorted, brought to the judge, until the recorder puts the files in... And for the judge, everything is more important than answering someone who requests to see the case files. As a rule, no file inspection is done within a month, two, three, or five... This [accessing the files in accordance with LFAIPI] is the simplest, fastest, and easiest way for them [parties]. There is a deadline of 15 days. They receive all the answers within 15 days... If they use the procedural law, it is questionable whether they will be even able to exercise their right. Here, the realization of their right is guaranteed in a short period (...) because responsibility is foreseen here. There is no responsibility in the first case. You can make a complaint, violation of the right to a trial within a reasonable time... But even when the violation is established, there are no consequences.”

The other respondents also showed a high level of empathy toward citizens in the described situation. They were tolerable toward parties requesting an inspection or copy of the case file in accordance with the LFAIPI:

“If someone is interested in a case which is five or six years old, it is logical they will ask what is happening with their case.” [Respondent 5]

“This is another tool you can use... Because when you are a party, you should use all available means to get what you are requesting.” [Respondent 8]

Several interviewees pointed out the frequent practice of citizens asking for interpretation of legal provisions in the form of request for access to information of public importance. According to Article 2 of the LFAIPI, information of public importance is the one embodied in the document at the time of submission of the request. It means that the authorities are not obliged to create a new document on request, but only to give the applicant the information they already have. Given the fact that interpretations of legal provisions and opinions on their application generally do not exist at the time of request submission, and therefore would need to be created, the authority is only obliged to inform the applicant of not having

the information. Surprisingly, Respondent 2 answered that even in such situations, he tries to help citizens without referring to formal procedures:

"We cannot interpret [the regulation] because it is not information of public importance. They need to find a lawyer. But I still help them...I refer them to a specific regulation. One day we spent two hours looking throughout the Law, since I wasn't sure myself... We found all the provisions, quoted them, and I even told them my opinion."

Empaths highly valued flexibility in their work. They preferred informal communication with citizens over formal (for example, by telephone calls instead of written correspondence) and they used to meet their needs regarding the method of inspection and delivery of requested documents. Providing assistance in formulating and submitting requests was their common practice, together with avoiding rejection of unintelligible or incomplete requests. Several times during the interview, Respondent 1 emphasized that he tries to meet the applicant's needs as much as possible:

"We always answer. Even when I don't understand what they want...what kind of information. We always respond, and if we haven't provided complete information, then we invite the applicant to come to [name of authority] or ask them to send an additional request."

Respondent 2 was also a supporter of informal procedures when it is favorable to the information seeker:

"If a person says they can be contacted by email or phone... we contact them by phone. Let's not complicate things. Let's not waste time. If it's in their interest... we do it that way (...) You can come here to submit it, you can send it by mail in written form, or you can send an e-mail. However you want, it's flexible."

Professionals

This narrative is characterized by strong support for the principle of transparency, as a form of control over the public authorities' work. However, this group of authorized persons did not show as much empathy with the applicants as the previous one, but rather objectivity and impartiality. This objectivity did not mean denying the applicant's interest, but rather an unemotional approach: they didn't overly immerse themselves either in the role of the citizen or in the role of the authority. Instead, these authorized persons were trying to reconcile: individual and general (state) interests, realization of the right and efficiency of work, the principle of legality and the principle of equity. This was manifested through the more frequent issuing of a decision for refusal, strict adherence to formal procedures, as well as criticism of those provisions of the LFAIPI which (according to these authorized persons) had a negative impact on the efficiency of

the authority's work (yet not improving the position of a citizen in any way). One could say that this narrative best fits Weber's ideal-type bureaucrat.

When asked what he thought about Serbian legislator's decision to prescribe a legal presumption that justified interest of the public to know requested information exists and that the applicant does not have to provide evidence for that, Respondent 4 (authorized person in a court) showed that he highly valued the principle of facilitated access:

"We should recognize the public interest. Naturally, the authority has more professional knowledge than the person who submitted the request. So, I don't understand how do I benefit from the applicant explaining the reason for the request submission."

This respondent showed the same attitude commenting on the fact that LFAIPI does not prescribe a signature as a mandatory element of the request:

"I don't have a problem with that because I'm absolutely not interested in whether you, X, or Y submitted it. Either there is a public interest, or there is not. I don't see why a signature would be needed for such a thing."

The same respondent was critical of the practices in the judiciary that harm transparency:

"We had a situation where a party sought minutes of deliberations and voting. According to our law... It doesn't say it is a secret document. It just says that only the court of legal remedy has the right to inspect the minutes of a lower court. It's a secret document...But I personally don't see why information on how someone voted should be a secret. I really don't understand the legislator's logic here."

Despite the strong support for the principle of transparency and the belief that extra-institutional control of the public authorities is needed, Respondent 6 wasn't convinced that citizens knew the purpose of the right to information. He was also unsure if they knew how to interpret the information they had received. Consequently, he was skeptical of citizens being capable of directly controlling the work of the state:

"I think that control should be carried out by a competent authority. How many things can citizens control using the right to information? But it's good that it exists, I think... It doesn't affect the legality or the efficiency of work much, but maybe someone will become aware of how they behave and what decisions they issue."

In contrast to *Empaths*, *Professionals* were critical of the fact that the LFAIPI allows the parties in the proceedings to request an inspection/copy of the case files. They thought such a solution supported neither the interest of the party, nor the one of the public, while potentially putting the state authority in a position to

risk jeopardizing the procedure, personal safety, privacy, nor some other general or individual interest. Respondent 4 said that he does not immediately reject requests for access to such documents, but first teaches the applicant that he has more rights in accordance with the procedural law. If the applicant continues to insist on getting the information according to LFAIPI, then Respondent 4 “tries to manage something”:

“That’s actually a situation where you can’t anonymize [the requested document]. How can you anonymize when he [applicant] submitted the request and said: > In my case<? Tomorrow, if someone were to ask for an inspection of the same document in accordance with LFAIPI, even if we anonymized it, that person would be able to understand who the party in the case is. And then we try to find our way... We mostly go with the explanation that he [applicant] doesn’t do that for the sake of protecting the public interest, but for the sake of protecting his own interest and party rights (...)”

Finally, he concluded:

“As for the courts, I think the biggest problem for them is created by the parties. We would be able to focus on real requests [for information of public importance] if we didn’t have that problem.”

Unlike *Empaths*, these authorized persons were inclined to formal procedures when dealing with requests: they strictly took care of the orderliness of requests, communicated with the applicants exclusively in writing, set the deadlines for applicants’ actions, etc.

From the collected data, it is obvious that this type of authorized person is principally for disclosing documents to the public, but in a way that does not interfere with the performance of authority’s regular tasks and does not endanger other important general and individual interests.

Guardians

Despite knowing the purpose of the LFAIPI, and partially supporting the value of transparency, this type of authorized person is the most immersed in the role of authority and power and the least empathetic to citizens. As a result, *Guardians* are more inclined toward rejecting requests because of the violation of general social (state) interests from Article 9 of the LFAIPI. In addition, these authorized persons show the least independence in their work. Unlike other narratives, *Guardians* always turn to the head of the authority to obtain consent for disclosing information if they find it “politically sensitive”. A certain fear of opening up to the public is present, as noticeable in the statement of Respondent 9:

“I am very careful when I give information. I carefully look over what I have written, because the significance of the information is clear to me.”

Although *Guardians* didn't deny that authorities abused their power and that a way should be found to prevent that, they expressed skepticism as to whether control by the public was the best way to do so. More than others, *Guardians* had trust in institutional control:

"We said: every person for whom the court or prosecution requests any information, [name of the authority] is ready to give. But not to [name of the applicant], who is an unauthorized person. In every response to the complaint, we said that [the applicant's name] was not authorized to be given such data."
[Respondent 7]

When asked why he thinks the public could not effectively control the state, Respondent 8 answered:

"I don't think they [citizens] are capable to do that...I think the people who really deal with it [submitting the requests] are just angry at certain state body which fired them, or they are angry at the system, or something like that... So they turn it into an abuse of right because they dig to infinity..."

As opposed to *Professionals* who stated that journalists and civil society organizations use this right in accordance with its purpose, Respondent 7 was suspicious of the motives behind the requests submitted by civil society organizations:

"They do that [submit the requests]...that is what they do...I mean, it's in their job description. And why they do that, only they know..."

Respondent 8 had a similar attitude when it comes to journalists, suggesting that they potentially abuse this right to pursue some of their interests:

"(...) the media are absolutely divided 'for' and 'against' the government, so that image of the public is made to suit them, and that law [LFAIPI] is just a tool for that."

The *Guardians* are formalists when handling the requests. However, this formalism is not, as with *Professionals*, in the service of preserving impartiality in the proceeding, but often works for rejecting the applicant. Authorized persons belonging to the *Guardian* type may have shown the highest level of knowledge of the LFAIPI, but they often used this knowledge instrumentally, to protect the interests of the authority/state. Thus, Respondent 7 expressed his regret for not writing a better rationale for decisions on rejection. However, this regret was out of concern for the authority's image in public, and the subsequent success in the appeal procedure before the Commissioner, and not out of sympathy for the citizen he had just rejected:

"Management says: I don't like the Privacy Act. I mean, I don't like it either. So, what can I do? We don't have a better one... I have to apply it. But since it exists, as long as it exists... Let's try to use it in the best possible way, to our

advantage! And we don't use it in the right way at the moment, although we have the possibility to do so... And then we would have a clear decision!"

When processing a request, *Guardians* strictly adhere to the procedures prescribed by law. They communicated with the applicants exclusively in writing and avoided communication via electronic means, considering that e-mail enables abuses. They also criticized the LFAIPI because it didn't prescribe a signature as a mandatory element of the request:

"I think everybody should be a little more serious. If you are requesting some serious things, you have to be serious...not to mess with your identity, while digging into state secrets." [Respondent 8]

Although not denying the importance of the right to information, Respondent 3 pointed out that LFAIPI is too "liberal" for the benefit of information seekers. She gave the example of an applicant being able to choose between two modalities of exercising this right (to receive a copy of the document containing requested information or to inspect it):

"This law has made it very broad. Every applicant can choose how the information will be made available to him. Isn't it enough if the information is publicly available in the archive? Isn't that an open opportunity to exercise the right? If it is available in a certain way in our offices, why do we have to send a bunch of photocopies at the expense of the authority?"

Pragmatists

The *Pragmatist* narrative was the most difficult to differentiate. It seems that authorized persons who use it do not take any ideological position while deciding on someone's right to information, or they simply do not have one. They often aren't even aware of the purpose of the LFAIPI, as can be seen in the statement of Respondent 9. When asked whether the control by the public is a suitable way to prevent state power abuses, she answered:

"The public has the right to know what the state body has done, in the individual proceeding. I don't see it... I haven't for one moment seen it as the way of controlling the work of the state body."

Pragmatist narrative is characterized by a solid level of informality and immediacy in communication with citizens. Because of that, on the surface, officials with this narrative make the impression of being *Empaths*. However, impartiality in the treatment of an applicant is constantly varying. Sometimes these officials act as strict guardians of the "state interests", yet sometimes they extensively interpret the provisions of the LFAIPI to help citizens. It seems that this alternation of two interest positions is not a consequence of these officials being immersed in different roles in different situations, but a consequence of a

purely pragmatic approach they have toward the work they perform. They are aware that “the request must be processed” and they routinely complete that task. It seems they perceive it as one of the many, purely administrative tasks they must perform during working hours.

When asked about the hypothetical introduction of fees for request submission, Respondent 9 stood for that, but for purely practical reasons. As a reason for supporting such a solution, she cited the fact that a large number of applicants use the request for access to information of public importance to seek opinions/interpretations of different laws, or simply to seek information “out of boredom”. She thought that the fee might act as a deterrent to such applicants:

“Human resources are being used for meaningless things. They [applicants] should have a valid and good reason, not a reason to bully the state authority!”

During the interview, respondents from this group didn’t talk much about the substantial provisions of the LFAIPI. Therefore, they didn’t give much material for the analysis. They directed the conversation mainly toward explaining the practical (organizational) problems that the authority was facing when dealing with requests, as well as toward criticism of the procedural provisions of LFAIPI which caused them problems in decision-making process. However, regardless of the little data they provided about their value orientations, it was clear that they were differentiated from other narratives by their strictly pragmatic approach to decision-making process.

Instead of Conclusion: Limitations and Further Research Directions

In the presented research, we established four narratives about the right to information. It has been shown that it is possible to position authorized persons on a scale of impartiality, on which the central point would be Weber’s ideal-type bureaucrat, characterized by an unemotional, objective, and rational approach to decision-making. The obtained typology can be used for some future research in which quantitative methods would be used to check the frequency of occurrence of a certain narrative in the population of all, or a certain group of public authorities.

More generally, the results from the study demonstrate that knowledge of law does not guarantee its uniform application, because depending on the value orientation of its interpreter, one legal norm can take on completely different meanings. This is particularly noticeable in the case of legal provisions which define relatively new legal institutes. In our case, neither doctrine nor practice has fully defined the meaning of some of the LFAIPI provisions or answered the question regarding the nature of the right to information. That is why our interviewees, all of whom showed a solid knowledge of the LFAIPI, gave different, even opposite meanings to some of its provisions.

The biggest limitation of this study is the small sample. A small sample probably made it impossible to see all the nuances of the researched phenomenon and to potentially detect more narratives about the right to information. Regarding that, the question arises whether the obtained results were a consequence of the empirical context in which they were observed, that is – whether the narratives differ in relation to the type of public authority. Namely, legal consciousness about the right to information is probably shaped both by the general administrative culture and the specific administrative subculture. General administrative culture consists of a “pattern of beliefs, attitudes, and role understandings that prevail among members of the public sector workforce” (Schröter & Röber, 2007). Despite the fact that there are beliefs and attitudes common to the entire administrative apparatus, bureaucratic culture is not completely homogeneous but somewhat segmented (Dwivedi, 2005). One of the reasons for the existence of subcultures within the administrative culture is the fact that the state administration is a conglomerate of different organizations that differ in terms of their goals, internal structure, position in the bureaucratic hierarchy, client groups, etc. Another possible criterion for subcultural stratification of the bureaucracy is profession. Public officials come from diverse professional backgrounds (lawyers, economists, sociologists, engineers, etc.). Every profession has its own specific professional culture, which consists of different values and practices.

We can hypothesize that both type of organization and professional (sub)culture influenced how our respondents understood the right to information. Authorized persons from different public authorities and of different professional backgrounds probably have different normative references to what it means to be a good bureaucrat. Therefore, it would be particularly interesting for some future research to explore the distribution of these narratives in different groups of authorities and among different professions. Is there a difference in the dominant narrative of the state administration in relation to the judiciary, lower administration in relation to the higher, repressive (military, police) in relation to other authorities, lawyers in relation to economists, etc.? The presented research possibly provides a basis for one such hypothesis. Namely, all authorized persons who came from the judiciary were dominantly *Empaths* and *Professionals*. Authorized persons from the public administration belonged to the type of *Guardian* and *Pragmatist* or they were a combination of different types. This could speak in favor of the stance that employees in the judiciary are more sensitive to the needs of citizens, compared to employees in the public administration.

Because of the methodological design of our study (exploratory research) and the small convenient sample, we couldn't address these issues here. It is necessary to conduct research on probability sample to explore the effect of bureaucratic subculture on the narrative about the right to information. Since to our knowledge, this is the first study in Serbia that deals with the bureaucratic legal consciousness of authorized persons, it was necessary to start with the description of the

phenomenon at the most general level, hoping that it will generate hypotheses for some future study on causal relations.

This research shows what meanings authorized persons give to the right to information. Furthermore, it would be interesting to investigate how these meanings correspond with the actual behavior of authorized persons. That way, it would be possible to determine how much influence legal consciousness has on a legal decision-making process, and how much other, external factors have.

References

- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods*. Oxford University Press.
- Campbell, C. M., Carson, W. G., & Wiles, P. (1973). *Knowledge and Opinion about Law*. Martin Robertson and Company, Ltd.
- Cooper, D. (1995). Local Government Legal Consciousness in the Shadow of Juridification. *Journal of Law and Society*, 22(4), 506–526. <https://doi.org/10.2307/1410612>
- Cowan, D. (2004). Legal Consciousness: Some Observations. *Modern Law Review*, 67(6), 928–958. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.2004.00518.x>
- Dwivedi, O. P. (2005). Administrative Culture and Values: Approaches. In J. G. Jabbra & O. P. Dwivedi (Ed.), *Administrative Culture in a Global Context* (pp. 19–36). Whitby, Ont: de Sitter Publications.
- Engel, D. M., & Munger, F. W. (2003). *Rights of Inclusion: Law and Identity in Life Stories of Americans with Disabilities*. University of Chicago Press.
- Ewick, P. & Silbey, S. S. (2014). *The Common Place of Law*. The University of Chicago Press.
- Faso, G. (2007). *Istorija filozofije prava*. CID-Podgorica.
- Fekete, B., & Szilágyi, I. H. (2017). Knowledge and Opinion about Law (KOL) Research in Socialist Hungary. *Hungarian Journal of Legal Studies*, 58(3), 326–358. <http://dx.doi.org/10.1556/2052.2017.58.3.6>
- Gidens, E. (2007). *Sociologija*. Ekonomski fakultet.
- Halliday, S., & Morgan, B. (2013). I Fought the Law and the Law Won? Legal Consciousness and the Critical Imagination. *Current Legal Problems*, 66(1), 1–32. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2350262>
- Hertogh, M. (2004). A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*, 31(4), 457–481. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2004.00299.x>
- Hertogh, M. (2009). Through the Eyes of Bureaucrats: How Front-Line Officials Understand Administrative Justice. In M. Adler (Ed.), *Administrative Justice in Context*. Oxford: Hart Publishing.
- Hertogh, M., & Kurkchiyan, M. (2016). When Politics Comes into Play, Law is No Longer Law: Images of Collective Legal Consciousness in the UK, Poland and Bulgaria. *International Journal of Law in Context*, 12(4), 404–419. <https://doi.org/10.1017/S1744552316000185>
- Hoffman, E. (2003). Legal Consciousness and Dispute Resolution: Different Disputing Behavior at Two Similar Taxicab Companies. *Law and Society Inquiry*, 28(3), 691–716. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1747-4469.2003.tb00212.x>

- Milenković, D. (2009). *Pristup informacijama, zaštita podataka o ličnosti i tajnost informacija*. Komitet pravnika za ljudska prava.
- Milenković, D. (2015). Upravno procesna i drugi slični oblici zaštite prava na pristup informacijama u komparativnom pravu. *Strani pravni život*, 59(3), 115–131.
- Milenković, D., & Rakić, V. (2005). *Slobodan pristup informacijama i javna uprava*. Komitet pravnika za ljudska prava.
- Nielsen, L. B. (2000). Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment. *Law & Society Review*, 34(4), 1055–1090. <https://doi.org/10.2307/3115131>
- Pound, R. (1910). Law in Books and Law in Action. *American Law Review*, 44(1), 12–36.
- Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. (2021). https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/prirucnik/publikacija4/poverenik_slobodan%20pristup%20informacijama_knjizni%20blok.pdf
- Ricer, Dž. (2012). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Službeni glasnik.
- Richards, S. (2015). Unearthing Bureaucratic Legal Consciousness: Government Officials' Legal Identification and Moral Ideals. *International Journal of Law in Context*, 11(3), 299–319. <https://doi.org/10.1017/S1744552315000166>
- Sarat, A. (1990). "...The Law is All Over": Power Resistance and Legal Consciousness of Welfare Poor. *Yale Journal of Law and Humanities*, 2, 343–379. <https://doi.org/10.4324/9781315259604-12>
- Schröter, E., & Röber, M. (2007). Regime Change and Administrative Culture: Role understandings and political attitudes of top bureaucrats from East and West Berlin. *American Review of Public Administration*, 27(2), 107–132. <https://doi.org/10.1177/027507409702700201>
- Silbey, S. S. (2005). After Legal Consciousness. *Annual Review of Law and Social Science*, 1, 323–368. <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.1.041604.115938>
- Silbey, S. S. & Ewick, P. (1992). Conformity, contestation, and resistance: an account of legal consciousness. *New England Law Review*, 26(3), 731–749. <http://dx.doi.org/10.4324/9781351154208-13>

Birokratska pravna svest: Percepcija prava na pristup informacijama od javnog značaja u organima javne vlasti u Republici Srbiji*

Anja Bezbradica

Institut za uporedno pravo, Beograd, Srbija

Rad je posvećen empirijskom istraživanju pravne svesti javnih službenika koji u organima vlasti Republike Srbije u prvostepenom postupku odlučuju o pravu na pristup informacijama od javnog značaja (ovlašćena lica za postupanje po zahtevima za pristup informacijama od javnog značaja). Predstavljena analiza usmerena je na utvrđivanje karakteristika svesti javnih službenika o pravu na pristup informacijama od javnog značaja, zbog čega je odabran kvalitativni istraživački dizajn. Kroz dubinske polustrukturirane intervjue sa deset ovlašćenih lica u različitim organima javne vlasti, nastojalo se odgovoriti na pitanje kakve su subjektivne predstave ovih javnih službenika o pravu o kojem odlučuju. Kako prezentovano istraživanje ne spada u studije o efikasnosti prava, dobijene subjektivne predstave nisu stavljane u odnos sa zakonskom ili doktrinarnom definicijom prava na pristup informacijama od javnog značaja, radi njihovog poređenja. Cilj istraživanja bio je da sami ispitanici konstruišu svoju definiciju prava, kako bi se utvrdilo postoji li jedan, jedinstven, „birokratski narativ“, ili se javni službenici razlikuju u tome kako doživljavaju ovo pravo. Na osnovu podataka dobijenih iz intervjua utvrđeno je postojanje četiri narativa o pravu na pristup informacijama od javnog značaja.

KLJUČNE REČI: pravna svest / pravna svest javnih službenika / pravo na pristup informacijama od javnog značaja / percepcija prava na pristup informacijama od javnog značaja / birokratija / pravni narativi

PRIMLJENO: 13.10.2023. godine
REVIDIRANO: 28.11.2023. godine
PRIHVACENO: 1.12.2023. godine

* Predloženo citiranje: Bezbradica, A. (2023). Bureaucratic legal consciousness: Perception of the right to access to information of public importance in public authorities in Serbia. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 1–24. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023031>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Globalno grabljenje zemljišta i novi ekstraktivizam: Postsocijalistička perspektiva*

Mina Petrović

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, Srbija

U radu se neoekstraktivizam kao sadašnja faza u razvoju kapitalizma analitički povezuje sa fenomenom grabljenja/zgrtanja (grabbing) zemljišta, koji se odnosi na direktne strane investicije u manje razvijene zemlje, usmerene ka pribavljanju zemljišta radi eksploatacije ruda i minerala, produkcije biogoriva i hrane. U prvom delu radu izlažu se relevantna kritička tumačenja procesa grabljenja zemljišta i neoekstraktivizma, i otvara pitanje da li uočena teritorijalizacija borbi protiv navedenih procesa doprinosi porastu njihovog mobilizacijskog potencijala ili populističkih podvajanja. U drugom delu rada skreće se pažnja na izloženost evropskih postsocijalističkih zemalja grabljenju zemljišta i neoekstraktivizmu, uključujući iskustvo Srbije, i ukazuje da je to još relativno zapostavljena istraživačka tema u sociologiji.

KLJUČNE REČI: neoekstraktivizam / grabljenje zemljišta / akumulacija kapitala / postsocijalizam / Evropska unija / Srbija

Uvod

Od početka 2000ih godina, na globalnom nivou je primetan značajan porast investicija u kupovinu ili iznajmljivanje (lizing) velikih parcela zemljišta, koji se neposredno povezuje sa sve većim pritiskom na prirodne resurse usled rasta cena osnovnih žitarica, nafte i fosilnih goriva, odnosno sa klimatskim promenama i potrebnom tranzicijom ka održivim izvorima energije. Većina komercijalnih investicija u zemljište radi eksploatacije ruda i minerala, produkcije biogoriva i hrane odvija se u formi direktnih stranih investicija velikih korporacija ili vlada

* Korespondencija: mipetrov@f.bg.ac.rs, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd, Srbija

Rad je prethodno delimično izložen na međunarodnom naučnom skupu *Sociological Perspectives on Contemporary Post-Yugoslav Societies*, u organizaciji Sociološkog naučnog društva Srbije, održanom u Beogradu, 26–27. maj 2023. godine.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4783-8188>

razvijenih zemalja u zemlje u razvoju. Te investicije imaju za cilj izvlačenja što veće količine prirodnih resursa sa što nižim troškovima na određenim lokacijama i njihovo prebacivanje na područja gde za njima postoji visoka potražnja i mogućnost da se postigne visoka cena (Borras & Franco, 2013). Zbog toga se navedeni proces pribavljanja zemljišta naziva grabljenjem / zgrtanjem (grabbing) i analitički povezuje sa novom geoekonomijom ili geopolitikom kapitala. Time se u analizu uvodi i neoekstraktivizam, koncept koji se odnosi na metode razvlašćivanja lokalnih vlasnika zemljišta za potrebe ekstrakcije vrednosti iz prirodnih resursa perifernih zemalja / regiona u postkolonijalnom periodu razvoja kapitalizma (Veltmeyer & Petras, 2014).

U akademskim radovima posvećenim ovoj temi prepoznaju se dva pristupa. Jedan je razvojni, i ukazuje na pozitivne ekonomske efekte novih rastućih investicija u manje razvijene zemlje i regione, a drugi je kritički orijentisan na njihove negativne efekte, kao što su razvlašćivanje i raseljavanje lokalnog stanovništva; ugrožavanje prehrambenog suvereniteta (prava na odlučivanje šta i na koji način se uzgaja na zemlji); nepoštovanje ekološke regulative, krčenje šuma i narušavanje ekološke ravnoteže radi sticanja profita; itd. (Oliveira et al., 2021). Kritička perspektiva posebno naglašava da grabljenje zemljišta koje je povezano sa neoekstraktivizmom ne samo reprodukuje postojeće socio-prostorne nejednakosti između nerazvijenih / siromašnih i razvijenih / bogatih područja, već stalno kreira i nove nejednakosti, čak i unutar zemalja centra (Geisler & Makki, 2014). Sledeći kritičku perspektivu, prvi deo ovog rada ima za cilj da ukaže na neka relevantna tumačenja procesa grabljenja zemljišta i neoekstraktivizma, kao i na nove oblike otpora koji nastaju u kontekstu ovih procesa. Analizira se i pitanje da li pojačano vezivanje socijalnih borbi za prava raspolaganja resursima na određenim (nacionalnim / regionalnim / lokalnim) teritorijama povećava njihov mobilizacijski potencijal ili inklinaciju ka populističkim podvajanjima. U okviru razmatranih koncepata i tema u prvom delu, cilj drugog dela rada je da skrene pažnju na izloženost postsocijalističkih zemalja strategijama neoekstraktivizma i grabljenja zemljišta, što se u Evropi ne odnosi samo na one zemlje koje ostaju na periferiji Evropske unije (EU), poput Srbije, već i na neke od njenih punopravnih članica.

Razumevanje grabljenja zemljišta i neoekstraktivizma

Tumačenje zgrtanja zemljišta u kontekstu neoekstraktivizma oslanja se na dva ključna koncepta: Marksov (Marx) pojam primitivne akumulacije kapitala i Harvijev (Harvey) pojam akumulacije posredstvom razvlašćivanja (accumulation by dispossession). U skladu sa pojmom primitivne akumulacije kapitala, koji je Marks uveo da bi ukazao na proces kojim se ljudi i resursi još neobuhvaćeni kapitalističkim odnosima u njih uključuju, pojam grabljenja zemljišta koristi se da ukaže na neokolonijalnu dinamiku kojom se ne samo prekapitalističke forme

uključuju u kapitalističke relacije, već se i osavremenjuju tradicionalni kapitalistički modeli koji su bili karakteristični za period kolonijalizma (Hall, 2013; Yang & He, 2021). Globalno širenje (postkolonijalnog) kapitalizma i cikličnost kriza akumulacije kapitala ukazuju da je primitivna akumulacija proces dugog trajanja, te Harvi razvija koncept akumulacije posredstvom razvlašćivanja za razumevanje odgovora kapitala na krize akumulacije vrednosti poslednjih decenija, ukazujući na predatorstvo, prevare i nasilje kojim se dobra pribavljaju sa najmanje troškova u cilju što bržeg kapitalizovanja njihove vrednosti (Hall, 2013). Zapravo, Harvi (Harvey, 2003, 2004, 2010) ukazuje da je akumulacija posredstvom razvlašćivanja istovremeno i ekonomski mehanizam i politička strategija, te da je ishod kompleksne međupovezanosti četiri procesa: privatizacije; finansijalizacije; upravljanja i manipulacije krizom; i državne redistribucije. U skladu sa time ukazuje se na povezane akcije države u domenu zemljišne politike: pojednostavljenja funkcionisanja tržišta nekretnina – uvođenja katastarsa, izveštaja o zemljištu i vlasničkim pravima, i uspostavljanja državnog autoriteta nad teritorijom (utvrđivanje šta je državno zemljište, šta je neiskorišćeno zemljište i sl.) (Borras et al., 2013a).

Pojam neoekstraktivizam direktno je povezan sa konceptom akumulacije kapitala posredstvom razvlašćivanja lokalnih vlasnika zemljišta za potrebe ekstrakcije vrednosti iz prirodnih resursa periferijskih zemalja / regiona u postkolonijalnom periodu. Takva strategija ishodi iz potrebe konstantnog porasta organskog sastava kapitala, kojim se smanjuju troškovi proizvodnje po jedinici (proizvoda / robe), ali istovremeno nalažu i nova ulaganja u sredstva za proizvodnju (tehnologiju), čija isplativost pretpostavlja što masovniju upotrebu pod što povoljnijim uslovima (niži troškovi za neophodne sirovine, prostor, rad). To zahteva stabilan izvor velikih količina sirovina adekvatnog kvaliteta i uslovljava sve veću prostornu disperziju ekstraktivnih ekonomija na globalnom nivou (Ciccantelli et al., 2005). Povećanje opsega eksploataisanog poljoprivrednog zemljišta i drugih prirodnih resursa u zemljama u razvoju racionalizuje se uvođenjem njihovih ekonomija u globalni kapitalizam i tehnoindustrijsku civilizaciju (Borras et al., 2012; Ince 2014), a legitimizacija ekstraktivnih modela nacionalnog razvoja olakšana je činjenicom da se oni u manjoj meri zasnivaju na direktnoj eksploataciji rada (Veltmeyer & Petras 2014). Međutim, ostvarena vrednost se po pravilu ne usmerava ka lokalnom stanovništvu koje je negativno pogođeno ekstraktivističkim aktivnostima (raseljavanja / razvlašćivanja, negativni ekološki efekti), i ekstrakcija se odvija bez materijalne reprodukcije resursa, koji se koriste do iscrpljenja nakon čega se data lokacija (zemlja / region) napušta. To ekstraktivizam čini posebno destruktivnim fenomenom (porast zagađenja, nezaposlenosti), a o progresivnom ekstraktivizmu može se govoriti samo u retkim slučajevima kada se značajniji deo ostvarene dobiti usmerava ka budžetu zemlje iz koje se izvlače vrednosti, i zatim distribuira za podsticanje razvoju orijentisanih investicija (Ye et al., 2020).

Promovisanje (formalno) slobodne trgovine i direktnih stranih investicija od strane Svetske banke (SB) i Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), posebno od početka 1980ih godina, podsticalo je zaduživanja zemalja u razvoju radi strukturnog prilagođavanja njihovih ekonomija zahtevima globalnog tržišta (roba odnosno sirovina). Tokom 1990ih međunarodne institucije su se sve direktnije uključivale u finansiranje inicijativa povezanih sa politikom prema zemljištu, da bi početkom 2000ih godina započeo izraziti porast investicija koje su povezane sa fenomenom zgrtanja zemlje za neoeekstraktivističke strategije kapitala (Ye et al., 2020; Zoomers, 2010). Prezadužene zemlje u razvoju prihvataju liberalizaciju tržišta i uslove pod kojima priroda / zemljište postaje dobro koje ne samo može već i mora da bude prodato, i slede fiskalnu politiku koja favorizuje strane investicije, sprovode zemljišne reforme i privatizaciju javnih dobara kojima se investitorima olakšava dostupnost resursa, među kojima je zemljište jedan od ključnih (Harvey, 2003, 2004). Istraživanje koje se bavilo poređenjem indeksa upravljanja zemljištem i broja prijavljenih transakcija ukazalo je da investicije češće idu u zemlje sa nižim skorom indeksa upravljanja odnosno da investitori biraju zemlje koje omogućavaju maksimalni profit uz minimalnu birokratsku proceduru (Oya, 2013).

Deregulacija različitih segmenata državne politike za potrebe neoeekstraktivizma doprinosi da se nevidljiva ruka tržišta ukorenjuje u političku moć na način koji politiku čini nevidljivom (Araghi, 2009). Stoga je ukazivanje na različite mehanizme i oblike vanekonomske prisile analitički značajno jer usmerava pažnju na ključno pitanje društvene (političke) moći – ko odlučuje kako se resursi koriste, i ko, kada i koliko dugo prisvaja korist od njihove upotrebe (Franco et al., 2013; Ye et al., 2020). Ima mišljenja i da se o fenomenu grabljenja zemljišta može govoriti samo kada se prisvajanje zemljišta ostvaruje vanekonomskim sredstvima – uz upotrebu legalne i političke moći, dok se ekonomski/tržišni mehanizmi razvlašćivanja smatraju voljnim, iako i njih prate prevare u vidu neispunjenih ugovornih obaveza, nejasnih i netransparentnih ugovora i sl. (Hall, 2013). Posebno se naglašavaju dva kontradiktorna cilja države spram ekstraktivizma i sa njim povezanim pitanjima razvlašćivanja zemljišnih posjednika (najčešće manjih poljoprivrednih proizvođača u ruralnim područjima). Jedan je olakšavanje akumulacije kapitala a drugi održavanje istorijski determinisanog minimuma političke legitimnosti. Stoga zemlje u razvoju značajno podržavaju velike investicije (i prateće otimanje zemlje) do trenutka kada karakter ili opseg preuzimanja zemljišta / prirodnih resursa preći da ugrozi legitimitet države, kada primenjuju neku formu ograničenja, uključujući i moratorijum na slobodan promet zemljišta ili na projekte zasnovane na ekstraktivizmu (Borras & Franco, 2013).

Deregulacija upotrebe i upravljanja resursima u okviru neoeekstraktivizma je kreirala nove koalicije između aktera koje su nekada smatrane nemogućim. To se odnosi ne samo na saradnju države sa privatnim sektorom već i na saradnju

nevladinih organizacija koje se bave konzerviranjem prirode sa privatnim kompanijama. Na primer, u oblasti ekoturizma i zelene energije (pribavljanje zemlje za ekološke – zelene ciljeve), uz podršku države kada je reč o ulasku kapitala u zone zaštićene prirode (Fairhead et al., 2012; Kelly, 2011; Veltmeyer, 2018). Lokalne vlasti se pokazuju nedovoljno autonomnim ili nekompetentnim da se suprostave moći eksternih aktera ili centralne vlasti, a lokalnom stanovništvu se pristupa na način koji opravdava grabljenje / razvlašćivanje – u slučaju razvlašćivanja u korist zelene energije stanovništvo se predstavlja kao ekološki primitivno, u potrebi za prilagođavanjem modernoj viziji održivog razvoja (Fairhead et al., 2012; Zoomers, 2010).

Otimanje zemljišta za proizvodnju biogoriva kritikuje se kao pokušaj legitimizacije nove runde akumulacije kapitala u ime održivosti, te se smatra rešenjem zasnovanim na recikliranju problema (McMichael, 2014a; Moore, 2011). Poseban aspekt kritičke analize otimanja zemljišta za zelene ciljeve usmeren je na činjenicu da ekološka šteta nastala usled neodrživog ekonomskog rasta postaje osnovom ekonomije oporavka (economy of repair). Pri tome je naglasak kritike na činjenici da neodrživa upotreba resursa (neoesktraktivizam) u perifernim područjima postaje uslov tranzicije ka novim izvorima energije (održivijoj upotrebi prirodnih resursa uz nepromenjene obrasce prekomerne potrošnje) u centralnim područjima kapitalističkog sistema (Austin, 2010; Fairhead, et al., 2012; McMichael, 2014b; Moore, 2011). Otuda kritika neoekstraktivizma generiše koncepte kojima se naglašavaju novi oblici zavisnosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja / regiona poput ekologizma siromašnih i ekologizma deprivilegovanih / razvlašćenih (environmentalism of the poor, dispossessed) (Martinez-Alier, 2003; Veltmeyer, 2018). U skladu sa time, nastaju i novi oblici otpora, uz primetno pomeranje fokusa na teritorijalne borbe i naglašavanje prava pristupa zajedničkim dobrima (commons), kakvim se smatraju prirodni resursi, zemljište, hrana (Borras, 2019; Borras et al., 2015; Woods, 2008). Jedan od najpoznatijih pokreta otpora svakako je pokret za prehrambeni suverenitet – *La Via Capensina*, koji ističe pravo ljudi da definišu šta i kako žele da proizvode, da odrede meru u kojoj žele da se oslanjaju na vlastite resurse, da zaštite i regulišu domaću proizvodnju i trgovinu, odnosno promovišu politike i prakse koje su u službi prava ljudi na bezbednu, zdravu i ekološki održivu proizvodnju / distribuciju hrane, sa ciljem da se stane na put produbljivanju zavisnosti u obezbeđivanju hrane, i depezentaciji (razseljačenju – potiskivanju seljaštva sa zemlje / iz poljoprivrede) podstaknutoj neoekstraktivizmom i grabljenjem zemljišta (McMichael, 2014a). Novi vidovi otpora nisu motivisani samo ekonomskom ugroženošću već i pitanjem identiteta, kulture, tradicije stanovništva izloženog neoekstraktivističkim strategijama (Borras & Franco 2013; Oliveira et al., 2021). To ih približava populističkim politikama, odnosno političkom delanju koje spaja različite i često suprotstavljene klasne i grupne interese i zahteve u relativno homogeni glas (mi – narod) protiv neprijatelja (oni – drugi / multinacionalne korporacije) (Borras, 2019). Istovremeno je u porastu i

internacionalizacija takvih pokreta, koji u mnogim zemljama ne samo da ističu slične zahteve već se i suprotstavljaju sličnim ili istim akterima (multinacionalne kompanije protiv kojih su usmereni nekada su identične) (Borras, 2004; Borras et al., 2008; Martinez-Alier et al., 2016). To sugerise da takvi pokreti imaju potencijal levog populizma (koji gleda van granica nacionalnih država i naglašava prakse alternativne kapitalizmu – poput pokreta za prehrambeni suverenitet) iako su često kooptirani od strane desnog populizma (u službi interesa homogenizovanog naroda unutar nacionalne države, za kapitalizam u ime naroda) (Borras, 2019).

Periferijska pozicija postsocijalističkih zemalja u Evropi: Izloženost grabljenju zemljišta i neoekstraktivizmu

Stalna potreba kapitala za ulaganjem u nove prostore (niži troškovi proizvodnje), kao i u regione koji su dugo bili izolovani ili delimično uključeni u kapitalizam, učinila je postsocijalističke zemlje Evrope posebno interesantnim za direktna strana ulaganja u zemljište za poljoprivrednu proizvodnju, proizvodnju biogoriva i ekstrakciju ruda i voda, namenjenih izvozu (Borras et al., 2013b; Bunkus & Theesfeld, 2018; Mandacia & Tutan, 2018).

Nerazvijenost legislative i institucionalnih mehanizama upravljanja u tržišnom okruženju, pogodovali su procesu preuzimanja zemljišta u postsociojalističkim zemljama. U periodu socio-ekonomskog restrukturiranja i redefinisavanja vlasničkih prava (ukidanje državne, društvene ili kooperativne svojine nad zemljištem, restitucija oduzetog zemljištva i restrukturiranja / privatizacije poljoprivrednih preduzeća), do vlasništva nad velikim površinama zemljišta najpre su došli novi bogataši bliski političkoj eliti. Slučajevi zabeleženi u Mađarskoj postali su poznati kao fenomen džepnih ugovora (pocket contracts), jer su sklapani pre rešavanja vlasničkih pitanja ili dozvola relevantnih za kupovinu zemljišta, a datirani su tek kada je kreirano adekvatno zakonsko okruženje (do tada metaforički držani u džepu) (Lubarda, 2020). Ovaj i slični procesi grabljenja kroz obezvređivanje zemljišnih resursa posebno u poljoprivredi (odlaganjem restrukturiranja, definisanja uslova za privatizaciju) zarad lakšeg sticanja vlasništva, uz perspektivu očekivanog pristupanja EU odnosno mogućnosti da se stečeno vlasništvo kapitalizuje sa otvaranjem ka tržištu EU, naziva se fenomenom sporog nasilja (slow violence) (Vorbrugg, 2022), koji je ostao van većeg fokusa javnosti.

Premda se područje EU, kao razvijeno institucionalno okruženje u pogledu evidencije i zaštite vlasničkih prava, obično ne povezuje sa praksama otimanja zemljišta niti sa ekstraktivističkim projektima, i u EU je uočljiva tendencija porasta koncentracije vlasništva nad zemljištem (Bunkus & Theesfeld, 2018). Otuda je relevantno istaći da se pod otimanjem zemljišta podrazumeva aktivacija ili dugotrajni lizing velikih površina zemljišta od strane investitora, površina koje

su disproporcijalne prosečnoj veličini zemljišta u nekoj oblasti, što direktno upućuje na proces koncentracije i centralizacije zemljišta kao pretpostavke akumulacije kapitala (Cotula, 2013). Reagujući na uočenu tendenciju koncentracije vlasništva nad zemljištem, posebno poljoprivredim, Evropski Parlament je 2015. godine usvojio *Deklaraciju iz Tirane* (2012) kojom se bliže određuju dovoljni uslovi (jedan ili više njih) kada se može govoriti o fenomenu grabljenja zemljišta. To su: kršenje ljudskih prava; izostanak pristanka (na osnovu adekvatnih informacija) stanovništva koja se raseljava ili je pod uticajem određenog projekta; izostanak transparentnih ugovora; izostanak procene socijalnih, ekonomskih i ekoloških uticaja odnosno izostanak pozitivne procene. Dve godine kasnije (2017), usvojena je i *Rezolucija o stanju u poljoprivredi i koncentraciji zemljišta*, a iako ta tendencija nije nužno vezana i za procese njegovog grabljenja (land grabbing) takvim se ocenjuju prakse u novorpriključenim članicama EU (Poljska, Mađarska, Rumunija). Iako na nivou EU postoji liberalizacija tržišta nekretnina, svaka zemlja članica može da uvede restrikcije na transakcije zemljištem, kada smatra da su ugroženi nacionalni energetska sistem ili sigurnost hrane, odnosno kada to nalaže javni interes. Iako su Rumunija i Mađarska uvodile graničenja prodaje poljoprivrednog zemljišta strancima, strane korporacije su ih zaobilazile registrujući se kao domaća preduzeća (Mazzo & García, 2020).

Porast koncentracije vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem u EU povezuje se sa sistemom subvencija Zajedničke agrarne politike (ZAP) EU koji favorizuje velike posede. Izostajanje temeljnog prilagođavanja mera ZAPa novim (postsocijalističkim) članicama uslovljava je u ovim zemljama veće disproporcije u usmeravanju subvencija u korist velikih gazdinstava, zbog izraženije dualizacije strukture gazdinstava (manji broj izrazito velikih farmi i veliki broj malih) nego u starim članicama, što je dodatno stimulisalo proces koncentracije zemljišta i strana ulaganja u ovaj resurs (Swain, 2013, 2016). Nakon ulaska Rumunije u EU, između 2007-2013, čak 700–800 hiljada hektara poljoprivrednog zemljišta je kupljeno od strane inostranih investitora, koji su već 2014. godine kontrolisali gotovo trećinu poljoprivrednog zemljišta (Mandacia & Tutan, 2018). Magnet za kupovinu zemljišta bile su, u evropskim okvirima, niske cene, ali je porast tražnje uslovio i njihov nagli rast i dodatno učinilo zemljište nedostupnim lokalnom stanovništvu (za 10 godina od ulaska u EU, cena poljoprivrednog zemljišta u Rumuniji je porasla sa 100 evra po hektaru na 3000 do 5000 evra po hektaru) (Constantina et al., 2017). Među novim (postsocijalističkim) članicama EU, Rumunija i Mađarska su posebno privlačne zbog ekstremno plodnog zemljišta i povoljnih mogućnosti za navodnjavanje, a od postsocijalističkih zemalja koje su takođe privlačne za strane investicije u zemljište, a još nisu članice EU, najčešće se pominju Srbija i Ukrajina (Mamonova, 2018; Borrás et al., 2013b). Za poljoprivredno zemljište zainteresovani su ne samo investitori iz EU, već i iz zemalja koje nemaju adekvatne prirodne resurse za proizvodnju hrane, ali su finansijski bogate (na primer, zemlje Persijskog zaliva poput Saudijske Arabije, a sve češće i Kina) (Ye et al., 2020).

Pored efekta mera ZAPa, porast koncentracije zemljišta u EU najčešće se povezuje sa promovisanjem politike obnovljivih izvora energije, odnosno sa posledičnim spekulativnim aktivnosti na tržištu nekretnina. Njihov porast zabeležen je nakon usvajanja *Direktive EU o biogorivima* (2003. godine, kada je postavljen cilj da do 2010. godine 5.75% nafte i dizela u transportu bude zamenjeno biogorivima), kao i *Energetske direktive* (2009. godine, kojom je taj procenat podignut na 10% do 2020. godine) (Mazzo & García, 2020). U domenu upravljanja okruženjem i zaštitom životne sredine, otvorenost za neoekstraktivističke razvojne opcije postsocijalističkih zemalja kao novih članica EU odnosno zemalja u procesu pristupanja EU, povezana je sa njihovom relativno pasivnom pozicijom u procesu usaglašavanja / pregovaranja EU legislative, jer je većina ekoloških principa nova za postsocijalističke zemlje. Pored toga, prepuštanje nacionalnim državama da odrede konkretne modele ostvarivanja definisanih (prihvaćenih) ekoloških ciljeva na nivou EU, ostavlja prostor političarima da minimiziraju ekološke efekte projekata bitnih za podizanje ekonomske konkurentnosti nacionalne ekonomije (Gorton et al., 2005). To je naročito uočljivo pri pokretanju ekstraktivističkih projekata namenjenih tranziciji ka zelenim izvorima energije, a koji potencijalno ostavljaju nepopravljive posledice po okruženje u ruralnim zajednicama na evropskoj periferiji (Antonowicz-Cyglicka, 2021). U tom pogledu, posebno su ranjive zemlje kandidati za ulazak u EU, u kojima je znatno blaža kontrola implementacije uslova za izgradnju malih hidrocentrala ili dozvola za eksploataciju ruda / minerala, kojima EU propisuje striktnu ekološku procenu negativnih efekata (Piletić, 2023). Ipak, pridruživanje EU poboljšava strukturu političkih mogućnosti u odupiranju negativnim efektima neoekstraktivističkih projekata, kako u zemljama članicama tako i u zemljama u statusu kandidata za članstvo, jer obraćanjem EU institucijama mogu upozoriti na odstupanje nacionalne politike od propisanih / prihvaćenih standarda. EU se tako pokazuje kao prednost postsocijalističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope u odnosu na zemlje u razvoju i reflektuje njihovu pozicioniranost u prostoru između globalnog Severa i Juga, pri čemu se istočnost pokazuje kao granična pozicija – ni sasvim Sever ni sasvim Jug, isuviše moćna da bi bila periferija, ali i isuviše slaba za poziciju centra (Jehlička et al., 2020).

Ekološki protesti vezani za neoekstraktivističke projekte u ruralnim područjima ilustruju da su građani ovih zemalja, kao i građani Zapadne Evrope, aktivni kada za to imaju neposredan povod (percepcija ugroženosti) (Swain, 2016). Otpori gradnji hidroelektrana ili nuklearnih elektrana, puteva, pokreti protiv rudarenja zlata odnosno uranijuma (Ruminija, Češka, Bugarska) pokazali su kapacitet za međusobno umrežavanje (lokalnih pokreta), kao i za transnacionalizaciju (Tarrow, 2005) kroz povezivanje sa međunarodnim organizacijama (Greenpeace, Friends of Earth i dr.) i obraćanje institucijama EU. Na taj način, ti pokreti doprinose novim predstavama o ruralnim područjima / stanovnicima i njihovom značaju za ukupnu populaciju i pitanja od opšteg društvenog značaja

(Gorlacha et al., 2008). Međutim, protesti ruralne populacije, kako u odnosu na mere ZAPa tako i u odnosu na projekte koje EU podržava u cilju tranzicije ka ekološki održivim izvorima energije, obeležava i potraga za ugroženim nacionalnim suverenitetom, koja se ocenjuje izraženijom u novim (postsocijalističkim) nego u starim članicama EU. Na primer, neusaglašenost mera ZAPa EU sa specifičnostima novih članica konstantan je izvor kritike i nezadovoljstva, posebno kada se nove članice ocenjuju kao „zaostale“ u odnosu na stare članice. To im nameće provincijski kompleks i podstiče osećaj ugroženosti nacionalnog suvereniteta, što se dovodi u vezi i sa iskustvom koje su ove zemlje imale unutar SSSRa odnosno spram njegovog uticaja (Aistara, 2009; Mamonova & Franquesta, 2020).

U Srbiji su proces socio-ekonomske transformacije, ukidanje maksimuma poljoprivrednog zemljišta i otvaranje tržišta nekretnina, u najvećoj meri iskoristili pripadnici političke odnosno ekonomske elite za grabljenje zemljišta, pre svega kroz izabrani model privatizacije državnih poljoprivrednih preduzeća. Te privatizacije odvijale su se pre razrešavanja odnosa kooperativnog, društvenog i državnog vlasništva iz Ustava 2006. godine, i po svim karakteristikama spadaju u kategoriju džepnih ugovora – što je dokumentovano i u Izveštaju Antikorupcijskog saveta iz 2003. godine (Kušić, 2020; Kušić & Lazić, 2022; Nedeljković, 2021; Šljukić, 2006).

Srbija je već sa dobijanjem statusa kandidata za članstvo u EU (2012. godine) predvidela slobodnu kupovinu poljoprivrednog zemljišta za strance, daleko pre nego što stekne punopravno članstvo, dok su sve postsocijalističke zemlje članice ispregovarale liberalizaciju kupovine zemljišta za strance tek za više godine nakon prijema u EU, Mađarska nakon 10 godina, Rumunija nakon sedam godina, itd. (Kušić & Lazić, 2022; Mazzo & García, 2020). Zbog otpora javnosti u Srbiji, Zakonom o poljoprivrednom zemljištu iz 2019. godine ograničeno je pravo kupovine zemljišta strancima,¹ ali se to, kao i u slučaju drugih postsocijalističkih zemalja, ne odnosi na kompanije registrovane u Srbiji već samo na fizička lica, i svakako ne sprečava prodor stranog kapitala na ovo tržište (Kušić & Lazić, 2022). Iako je „farmerizacija“ (jačanje preduzetničkih gazdinstava srednje veličine) jedan od osnovnih ciljeva *Strategije razvoja poljoprivrede Srbije* (u skladu sa ciljevima ZAPa EU), proces privatizacije poljoprivrednih preduzeća i potonje restrukturiranje poljoprivrede dominantno se odvija pod hegemonijom imidža velikog investitora kao spasitelja poljoprivrede (Nedeljković, 2021). Takođe, sporazum Vlade Republike Srbije sa Ujedinjenim Arapskim Emiratima iz 2013. godine tipičan je primer esktraktivizma u domenu poljoprivrede. Potpisivanje tog

¹ Strancima je zabranjena kupovina zemlje u pograničnim zonama (10km od državne granice), a pravo kupovine je ograničeno na one koji imaju 10 godina prijavljeno prebivalište u jedinici lokalne samouprave u kojoj želi da kupe zemlju (maksimum 2 ha), obrađuju zemlju najmanje 3 godine i imaju registrovano poljoprivredno gazdinstvo, mašine i opremu za obavljanje poljoprivredne proizvodnje.

i sličnih sporazuma / ugovora pokreće proteste domaćih poljoprivrednika, jer se strancima nudi u zakup državno zemljište koje su prethodno oni iznajmljivali, i to po ceni i proceduri koja nije u skladu sa važećim propisima (zakonski okvir propisuje lizing na tri godine po ceni od 400 evra po ha, a strancima je ponuđeno na 30 godina po 250 evra po ha – van tendera) (Kušić & Lazić, 2022). Potonji uvidi da strani investitori ne ispunjavaju ugovorene obaveze u pogledu obima proizvodnje, uslova rada i sl., ukazuju na dovoljne elemente da se takve prakse povežu sa grabljenjem zemljišta po određenju Tiranske deklaracije.

Srbija se suočava sa neoekstraktivizmom i u domenu poljoprivrede i u domenu rudarenja i zelene energije, a bavljenje ovim pitanjima započeo je *Pokret za slobodu – radničko seljačka alijansa*, još 2010. godine, povezivanjem i sa međunarodnim pokretom za prehrambeni suverenitet – *La Via Campesina*, ali je pokret ubrzo zamro. Analize skorašnjih protesta protiv gradnje malih hidrocentrala na području Stare planine (tokom 2019. i 2020. godine) i protiv projekta Rio Tinto za rudarenje litijuma u Gornjim Nedeljicama (tokom 2021. i početkom 2022. godine), bile su fokusirane na zapostavljanje ili netransparentnost procene negativnih (ekoloških) efekata od strane autoritarnog političkog režima, te na transnacionalni kapacitet lokalnih pokreta da prevaziđu ograničenja strukture političkih mogućnosti u lokalnim / nacionalnim okvirima (Petrović & Pešić, 2023). Međutim, relativno malo istraživačke pažnje posvećeno je razlikama u stavovima između lokalnih (ruralnih) aktera i drugih (većinom urbanih) učesnika i podržavalaca protesta, koji su relevantni za trajniju uspešnost otpora strategijama neoekstraktivizma i grabljenja zemljišta (Kušić & Lazić, 2022). Ovaj aspekt analize značajan je jer istraživanja u drugim postsocijalističkim zemljama pokazuju diskrepanciju između stavova ruralne i urbane populacije, koje zato i ostaju slabo povezane uprkos mnogim zajedničkim interesima. Naime, univerzalna pitanja ekologije i pravedne zelene tranzicije karakteristična su pre svega za stavove stanovnika (velikih) gradova, dok pitanja vezana za zemlju u diskursu poljoprivrednika dobijaju obeležja desnog populizma, predstavljajući ih kao branitelje tradicionalnih vrednosti cele nacije (Bilewicz, 2020). Uprkos relativnom uspehu protesta protiv projekta Rio Tinto, koji je Vlada Republike Srbije pod pritiskom javnosti povukla početkom 2022. godine (mada ima indicija da ova kompanija nastavlja sa aktivnostima), analiza fejsbuk postova tada aktivnih organizacija civilnog društva ukazala je na sličnu podvojenost između diskursa organizacija koje delaju na nacionalnom nivou i imaju sedište u Beogradu / velikim gradovima, i lokalnih organizacija iz ruralnih područja (Petrović & Pešić, 2023).

Umesto zaključka: Za veću sociološku pažnju

Periferijska pozicija postsocijalističkih zemalja u evropskom kontekstu, posebno onih koje su tek u procesu pridruživanja EU, atraktivna je za investicije u zemljište radi eksploatacije ruda i minerala, produkcije biogoriva i hrane, prvobitno zbog deregulacije vlasništva nad zemljištem a potom i zbog manje obavezujućih ekoloških standarda odnosno blažih kriterijuma njihove primene. Rast cena osnovnih žitarica, nafte i fosilnih goriva na globalnom nivou, te klimatske promene i potrebna tranzicija ka održivim izvorima energije, stalni su podsticaj investitorima iz EU kao i finansijski bogatih zemalja poput Kine i zemalja Persijskog zaliva za ulaganje u zemlje evropske (semi)periferije, čije su vlade sklone da prihvate ekstraktivne modele kako bi privukle kapital i podstakle ekonomski razvoj. U tom kontekstu, posebno se izdvajaju zemlje Balkana, kako one već priključene EU (Rumunija, Bugarska) tako i one u procesu priključivanja (Srbija, Bosna i Hercegovina, Albanija, Crna Gora). Otuda i naglašavanje važnosti da sociolozi u ovom regionu konceptualizuju navedene investicione projekte kao zgrtanje zemljište i neokstraktivizam, kako bi se podigla svest o njihovim realnim dometima i mogućnostima da se negativni efekti spreče ili smanje odnosno stave pod kontrolu (Mandacia & Tutan, 2018).

S jedne strane, EU podstiče ekstraktivističke projekte i zgrtanje zemljišta za ostvarivanje zelenih ciljeva u postsocijalističkim zemljama, dok, s druge strane, poboljšava strukturu političkih mogućnosti za kontrolu negativnih efekata takvih projekata, jer olakšava transnacionalno povezivanje lokalnih pokreta suprotstavljenih korporativnom kapitalu i političkim režimima koji ih zanemaruju. To ukazuje i da teritorijalizacija borbi protiv neokstraktivizma u postsocijalističkim zemljama Evrope ima potencijal progresivnog populizma, više u smislu strategije političkog delovanja nego političke ideologije (Borras, 2019), čime se naglašava njihov širok mobilizacijski potencijal, ali i neophodna kontekstualizacija univerzalnih ekoloških / društvenih rizika. To je svakako pozitivan aspekt teritorijalizacije društvenih pokreta i borbi protiv zgrtanja zemljišta i ekstraktivizma, kroz koje se prelama složena relacionalna dinamika društvenih procesa koji se odvijaju na različitim nivoima (lokalni, nacionalni, globalni). Ipak, ostaje otvoreno i istraživački značajno pitanje efekta koji imaju klasno-slojne i druge društveno relevantne razlike u sagledavanju navedenih rizika na mobilizacijski potencijal i uspešnost borbi protiv zgrtanja zemljišta i neokstraktivizma. Upravo ta podvojenost između različitih društvenih grupa u razumevanja zajedničkih problema koji ishode iz neokstraktivizma i grabljenja zemljišta nameće se kao značajna, a relativno zapostavljena tema socioloških istraživanja u postsocijalističkim zemljama Evrope.

Zahvalnica / Finansiranje

Realizaciju ovog rukopisa podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163).

Literatura

- Aistara, G. A. (2009). Maps from space: Latvian organic farmers negotiate their place in the European Union. *Sociologia Ruralis*, 49(2), 132–150. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2009.00485.x>
- Antonowicz-Cyglicka, A. (2021). *Europe's Green and Digital Decade could be a raw deal for people and the environment in Serbia*. <https://bankwatch.org/blog/europe-s-green-and-digital-decade-could-be-a-raw-deal-for-people-and-theenvironment-in-serbia>
- Araghi, F. (2009). The invisible hand and the visible foot: peasants, dispossession and globalization. In A. H. Akram-Lodhi & C. Kay (Eds.), *Peasants and globalization: political economy, rural transformation and the agrarian question* (pp. 111–147). Routledge.
- Austin, K. (2010). The “Hamburger Connection” as ecologically unequal exchange: A cross-national investigation of beef exports and deforestation in less-developed countries. *Rural Sociology*, 75(2), 270–299. <https://doi.org/10.1111/j.15490831.2010.00017.x>
- Bilewicz, A. M. (2020). Beyond the modernisation paradigm: Elements of a food sovereignty discourse in farmer protest movements and alternative food networks in Poland. *Sociologia Ruralis*, 60(4), 754–772. <https://doi.org/10.1111/soru.12295>
- Borras, S. M., Jr. (2019). Agrarian social movements: The absurdly difficult but not impossible agenda of defeating right-wing populism and exploring a socialist future. *Journal of Agrarian Change*, 20(1), 3–36. <https://doi.org/10.1111/joac.12311>
- Borras, S. M., Jr., & Dove, F. (2004). *La Via Campesina: An evolving transnational social movement*. Transnational Institute (TNI).
- Borras, S. M., Jr., Edelman, M., & Kay, C. (2008). Transnational agrarian movements: Origins and politics, campaigns and impact. *Journal of Agrarian Change*, 8(2–3), 169–204. <https://doi.org/10.1002/9781444307191.ch1>
- Borras, S. M., Jr., & Franco, J. (2013). Global land grabbing and political reactions 'From Below'. *Third World Quarterly*, 34(9), 1723–1747. <https://doi.org/10.1080/01436597.2013.843845>
- Borras, S. M., Jr., Franco, J. C., Gomez, S., Kay, C., & Spoor, M. (2012). Land grabbing in Latin America and the Caribbean. *Journal of Peasant Studies*, 39(3–4), 845–872. <https://doi.org/10.1080/03066150.2012.679931>
- Borras, S. M., Jr., Franco, J. C., & Suárez, S. M. (2015). Land and food sovereignty. *Third World Quarterly*, 36(3), 600–617. <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.1029225>
- Borras, S. M., Jr., Franco, J., & van der Ploeg, J. D. (2013a). Introduction: The report and its highlights. In Franco J. & Borras Jr, S. M. (Eds.), *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe* (pp. 6–28). Transnational Institute (TNI) for European Coordination Via Campesina and Hands off the Land network. <https://www.tni.org/en/publication/land-concentration-land-grabbing-and-peoples-struggles-in-europe-0>

- Borras, S. M., Jr., Franco, J. C., & Wang, C. (2013b). The challenge of global governance of land grabbing: Changing international agricultural context and competing political views and strategies. *Globalizations*, 10(1), 161–179. <https://doi.org/10.1080/14747731.2013.764152>
- Bunkus, R., & Theesfeld, I. (2018). Land Grabbing in Europe? Socio-Cultural Externalities of Large-Scale Land Acquisitions (LSLA) in East Germany. *Land*, 7(3), 98. <https://doi.org/10.3390/land7030098>
- Ciccantell, P. S., & Smith, D. A. (2005). Nature, Raw Materials, and Political Economy: An Introduction. In P. S. Ciccantell, D. A. Smith & D. Seidman (Eds.), *Research in Rural Sociology and Development* (pp. 1–20). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1057-1922\(05\)10001-8](https://doi.org/10.1016/S1057-1922(05)10001-8)
- Constantina, C., Luminița, C., & Vasile, A. J. (2017). Land grabbing: A review of extent and possible consequences in Romania. *Land Use Policy* 62, 143–150. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2017.01.001>
- Cotula, F. (2013). The New Enclosures? Polanyi, international investment law and the global land rush. *Third World Quarterly*, 34(9), 1605–1629. <https://dx.doi.org/10.1080/01436597.2013.843847>
- Fairhead, J., Leach, M., & Scoones, I. (2012). Green grabbing: A new appropriation of nature? *The Journal of Peasant Studies*, 39(2), 237–261. <https://doi.org/10.1080/03066150.2012.671770>
- Franco, J., Mehta, L., & Veldwisch, G. J. (2013). The global politics of water grabbing. *Third World Quarterly*, 34(9), 1651–1675. <https://doi.org/10.1080/01436597.2013.843852>
- Geisler, C., & Makki, F. (2014). People, power, and land: New enclosures on a global scale. *Rural Sociology*, 79(1), 28–33. <https://doi.org/10.1111/ruso.12030>
- Gorlacha, K., Loštak, M., & Mooney, P. (2008). Agriculture, communities, and new social movements: East European ruralities in the process of restructuring. *Journal of Rural Studies*, 24(2), 161–171. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.12.003>
- Gorton, M., Lowe, P., & Zellei, A. (2005). Pre-accession Europeanisation: The Strategic Realignment of the Environmental Policy Systems of Lithuania, Poland and Slovakia towards Agricultural Pollution in Preparation for EU Membership. *Sociologia Ruralis*, 45(3), 202–223. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00301.x>
- Hall, D. (2013). Primitive accumulation, accumulation by dispossession and the global land grab. *Third World Quarterly*, 34(9), 1582–1604. <https://doi.org/10.1080/01436597.2013.843854>
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199264315.001.0001>
- Harvey, D. (2004). The ‘new’ imperialism: Accumulation by dispossession. *The Socialist Register*, 40, 63–87. <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5811/2707>
- Harvey D. (2010). *The enigma of capital: And the crises of capitalism*. Oxford University Press.
- Ince, O. (2014). Primitive accumulation, new enclosures, and global land grabs: A theoretical intervention. *Rural Sociology* 79(1), 104–131. <https://doi.org/10.1111/ruso.12025>
- Jehlička, P., Grivinš, M., Visser, O., & Balazs, B. (2020). Thinking food like an East European: A critical reflection on the framing of food systems. *Journal of Rural Studies*, 76, 286–295. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.04.015>

- Kelly, A.B. (2011). Conservation practice as primitive accumulation. *The Journal of Peasant Studies*, 38(4), 683–701. <https://doi.org/10.1080/03066150.2011.607695>
- Kušić, K., & Lazić, S. (2022). *Land on the Move. Inequality and Consolidation of Agricultural Land in Serbia*. LeftEast. <https://lefteast.org/land-on-the-move-inequality-and-consolidation-of-agricultural-land-in-serbia/> (pristupljeno 9. juna 2022.)
- Kušić, K. (2020). Land and human-soil relations in Southeast Europe. *Connections. A Journal for Historians and Area Specialists*, <https://www.connections.clio-online.net/article/id/fda-133277> (pristupljeno 14. oktobra 2023.)
- Lubarda, B. (2020). ‘Homeland farming’ or ‘rural emancipation’? The discursive overlap between populist and green parties in Hungary. *Sociologia Ruralis*, 60(4), 810–832. <https://doi.org/10.1111/soru.12289>
- Mamonova, N. (2018). Patriotism and Food Sovereignty: Changes in the Social Imaginary of Small-Scale Farming in Post-Euromaidan Ukraine. *Sociologia Ruralis*, 58(1), 190–212. <https://doi.org/10.1111/soru.12188>
- Mamonova, N., & Franquesa, F. (2020). Populism, neoliberalism and agrarian movements in Europe. Understanding Rural support for right-wing politics and looking for progressive solutions. *Sociologia Ruralis*, 60(4), 710–731. <https://doi.org/10.1111/soru.12291>
- Mandacia, N., & Tutan, M. U. (2018). Global land grab and the Balkans: Continuity and changes in a unique historical context. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(3), 230–250. <https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1379754>
- Martinez-Alier, J. (2003). *The Environmentalism of the poor: A study of ecological conflicts and valuation*. Edward Elgar Publishing.
- Martinez-Alier, J., Temper, L., Del Bene, D., & Scheidel, A. (2016). Is there a global environmental justice movement?. *The Journal of Peasant Studies*, 43(3), 731–755. <https://doi.org/10.1080/03066150.2016.1141198>
- Mazzo, A. F., & García, J. S. (2020). Deciphering the phenomenon of land grabbing within the framework of the European Union: Legal-political responses and impact of biofuels production. *Revista Jurídica*, 19(2), 142–160. <https://doi.org/10.25054/16576799.2379>
- McMichael, P. (2014a). Historicizing food sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 41(2), 933–957. <https://doi.org/10.1080/03066150.2013.876999>
- McMichael, P. (2014b). Rethinking land grab ontology. *Rural Sociology*, 79(1), 34–55. <https://doi.org/10.1111/ruso.12021>
- Moore, J. W. (2011). Transcending the metabolic rift: a theory of crises in the capitalist world-ecology. *The Journal of Peasant Studies*, 38(1), 1–46. <https://doi.org/10.1080/03066150.2010.538579>
- Nedeljković, M. (2021). Sociološka analiza karakteristika društvenog sloja novih veleposednika. *Agroekonomika*, 50(90), 41–53.
- Oliveira, G. McKay, B., & Liu, J. (2021). Beyond land grabs: New insights on land struggles and global agrarian change. *Globalizations*, 18(3), 321–338. <https://doi.org/10.1080/14747731.2020.1843842>
- Oya, C. (2013). Methodological reflections on ‘land grab’ databases and the ‘land grab’ literature ‘rush’. *Journal of Peasant Studies*, 40(3), 503–520. <https://doi.org/10.1080/03066150.2013.799465>
- Petrović, M., & Pešić, J. (2023). Potentials and Obstacles for the Transnationalisation of Recent Environmental Struggles in Serbia. *Sociologija i prostor*, 61(2 (227)), 397–422. <https://doi.org/10.5673/sip.61.2.7>

- Piletić, A. (2023). Renewable energy and EU-led authoritarian neoliberalization: small hydropower in Rakita, Serbia and the upscaling of environmental struggles. *Globalizations*, 1–16. <https://doi.org/10.1080/14747731.2023.2167985>
- Swain, N. (2013). Agriculture 'East of the Elbe' and the Common Agricultural Policy. *Sociologia Ruralis*, 53(3), 369–389. <https://doi.org/10.1111/soru.12016>
- Swain, N. (2016). Eastern European rurality in a neo-liberal, European Union world. *Sociologia Ruralis*, 56(4), 575–596. <https://doi.org/10.1111/soru.12131>
- Šljukić, S. (2006). Agriculture and the changes of the social structure; The case of Serbia. *Sociologija*, 46(2), 137–148. <https://doi.org/10.2298/SOC0602137S>
- Tarrow, S. (2005). *The New Transnational Activism*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791055>
- Veltmeyer, H., & Petras, J. (2014). *The new extractivism: A Post-neoliberal development model or imperialism of the twenty-first century?*. Zed Books Ltd.
- Veltmeyer, H. (2018). Resistance, class struggle and social movements in Latin America: contemporary dynamics. *The Journal of Peasant Studies*, 46(6), 1264–1285. <https://doi.org/10.1080/03066150.2018.1493458>
- Vorbrugg, A. (2022). Ethnographies of slow violence. epistemological alliances in fieldwork and narrating ruins. *Environment and Planning C: Politics and Space* 40(2), 447–462. <https://doi.org/10.1177/2399654419881660>
- Woods, M. (2008). Social movements and rural politics. *Journal of Rural Studies*, 24(2), 129–137. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.11.004>
- Yang, B., & He, J. (2021). Global land grabbing: A critical review of case studies across the world. *Land*, 10(3), 324. <https://doi.org/10.3390/land10030324>
- Ye, J., van der Ploeg, J. D., Scheinder, S., & Shanin, T. (2020). The incursions of extractivism: moving from dispersed places to global capitalism. *The Journal of Peasant Studies*, 47(1), 155–183. <https://doi.org/10.1080/03066150.2018.1559834>
- Zoomers, A. (2010). Globalisation and the foreignisation of space: seven processes driving the current global land grab. *Journal of Peasant Studies*, 37(2), 429–447. <https://doi.org/10.1080/03066151003595325>

Global Land Grabbing and the Neo-extractivism: A Post-Socialist Perspective*

Mina Petrović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

The paper analytically connects neo-extractivism, as the current development phase of capitalism, with the phenomenon of land grabbing, which refers to the importance of direct foreign investments in less developed countries aimed at acquiring land for the exploitation of ores and minerals, production of biofuel and food. Firstly, some relevant critical interpretations of land grabbing and neo-extractivism are presented, as well as the question of whether the observed territorialization of the resistance to the neo-extractivism increases mobilization potential or populist divisions in related social movements. Secondly, attention is drawn to the exposure of European post-socialist countries to these processes, including the experience of Serbia, and emphasizes that it is still a relatively neglected research topic in sociology.

KEYWORDS: neo-extractivism / land grabbing / accumulation of capital / post-socialism / European Union / Serbia

PRIMLJENO: 10.12.2023. godine
REVIDIRANO: 28.12.2023. godine
PRIHVACENO: 29.12.2023. godine

* Predloženo citiranje: Petrović, M. (2023). Globalno grabljenje zemljišta i novi ekstraktivizam: Post-socijalistička perspektiva. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 25–40. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023032>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Odgovor države na zloupotrebu vatrenog oružja u porodičnom kontekstu u Srbiji: Politike, efekti i izazovi*

Sanja Čopić^a & Mirjana Dokmanović^b

^a Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija; Viktimološko društvo Srbije

^b Institut društvenih nauka, Beograd, Srbija; Viktimološko društvo Srbije

Posedovanje vatrenog oružja, bilo da je ono u legalnom ili nelegalnom posedu, predstavlja faktor rizika za nasilje u porodici, posebno za teže oblike nasilja, uključujući femicid. Rad ima za cilj da ukaže na rodnu dimenziju zloupotrebe vatrenog oružja u porodično-partnerskom kontekstu i neophodnost međusobnog usaglašavanja pozitivnih propisa i politika u cilju efikasnijeg suzbijanja i sprečavanja nasilja u porodici zloupotrebom vatrenog oružja. Rad se zasniva na triangulaciji podataka prikupljenih iz različitih izvora, uključujući dosadašnja istraživanja, podatke koje beleže i evidentiraju državni organi u vezi sa zloupotrebom vatrenog oružja u porodično-partnerskom kontekstu, pozitivnopravne propise i javne politike relevantne za suzbijanje i reagovanje u slučaju nasilja u porodičnom i partnerskom kontekstu upotrebom vatrenog oružja. Istraživanja pokazuju da prisustvo vatrenog oružja povećava za pet do devet puta rizik od smrtnog ishoda u slučajevima porodičnog nasilja. Većina žrtava porodičnih ubistava zloupotrebom vatrenog oružja su žene. One su u najvećem broju slučajeva žrtve svojih partnera. I pored toga što je država unapredila pravni i strateški okvir za sprečavanje nasilja u porodici, broj slučajeva oružanog nasilja u porodičnom kontekstu ostaje stabilan. Takođe, broj žena ubijenih u porodično-partnerskom kontekstu na godišnjem nivou u Srbiji je na sličnom nivou, bez većih oscilacija. Sve to upućuje na zaključak da je neophodno unaprediti delotvornost regulative i politika u ovoj oblasti.

KLJUČNE REČI: lako i malokalibarsko oružje / nasilje u porodici / javne politike / Zakon o oružju i municiji / Srbija

* Korespondencija: Sanja Čopić, sanja.copic011@gmail.com, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Visokog Stevana 2, 11158 Beograd, Srbija

^a ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6581-0210>

^b ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1070-3514>

Uvod

Kako stoji u preambuli Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (tzv. Istanbulskoj konvenciji),¹ nasilje nad ženama predstavlja „jedan od ključnih društvenih mehanizama kojima se žene primoravaju da budu u podređenom položaju u odnosu na muškarce”. Drugim rečima, nasilje nad ženama predstavlja manifestaciju istorijski nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena, te predstavlja i uzrok i posledicu rodne neravnopravnosti. Nasilje nad ženama, uključujući porodično i partnersko nasilje, je ozbiljan javnozdravstveni problem i oblik kršenja ljudskih prava, koji rezultira čitavim nizom psihičkih, fizičkih, ekonomskih i socijalnih posledica. Nasilje nad ženama je globalni problem: prema podacima Svetske zdravstvene organizacije jedna od tri žene u svetu je doživela neki vid rodno zasnovanog nasilja, odnosno fizičko i/ili seksualno nasilje od strane partnera ili druge osobe tokom svog života, pri čemu najveći udeo u slučajevima nasilja nad ženama čini partnersko nasilje (WHO, 2017). Slični podaci su dobijeni istraživanjem nasilja nad ženama u državama članicama Evropske unije: 33% žena je doživelo neki vid fizičkog i/ili seksualnog nasilja nakon svoje 15. godine, dok je svaka peta žena imala iskustvo fizičkog i/ili seksualnog partnerskog nasilja (FRA, 2015). Iskustva žena u Srbiji su slična. Anketa o nasilju nad ženama u Srbiji, koju je Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) sprovedla 2018. godine, pokazala je veliku učestalost različitih oblika nasilja nad ženama: 62% žena je doživelo neki oblik rodno zasnovanog nasilja nakon svoje 15. godine, 44% je doživelo psihičko nasilje od svojih partnera a 42% seksualno uznemiravanje; svaka peta žena ima iskustvo fizičkog i/ili seksualnog nasilja u partnerskom odnosu ili van njega, dok je svaka deseta bila žrtva proganjanja (OEBS, 2019, str. 21–33). Skoro polovina anketiranih žena koje su bile u partnerskom odnosu doživela je nasilje od strane partnera nakon svoje 15. godine (45%) (OEBS, 2019, str. 21). Nedavno sprovedena anketa o viktimizaciji nasiljem nad ženama u Srbiji takođe je pokazala da svaka peta žena ima iskustvo fizičkog i/ili seksualnog partnerskog nasilja (Babović, 2022).

Žene su nesrazmerno više izložene nasilju u porodici nego muškarci. One su istovremeno u znatno većem riziku da budu ubijene u porodičnom kontekstu nego u drugim oblicima oružanih incidenata, čineći većinu žrtava porodičnih ubistava zloupotrebom vatrenog oružja. Prepoznajući posedovanje, odnosno dostupnost vatrenog oružja kao faktor rizika za nastanak nasilja u porodici, Istanbulska konvencija je članom 51 obavezala države članice da obezbede da „nadležni organi obave procenu rizika od smrtnosti, ozbiljnosti situacije i rizika od ponavljanja nasilja u cilju upravljanja rizikom“. Procena rizika treba da uzme u obzir, „u svim

¹ Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, Međunarodni ugovori, br. 12/2013.

fazama istrage i primene zaštitnih mera, i činjenicu da učinioci dela nasilja poseduju vatreno oružje odnosno imaju pristup vatrenom oružju“ (čl. 51, st. 2).

Republika Srbija učestvuje u Mapi puta za suzbijanje nedozvoljenog posedovanja, zloupotrebe i trgovine vatrenim oružjem na Zapadnom Balkanu,² koja prepoznaje rodnu dimenziju nasilja u porodici. Ciljevi Mape puta uključuju inkorporiranje rodne ravnopravnosti u politike kontrole vatrenog oružja, povećanje nivoa svesti o ovoj problematici i smanjenje zloupotrebe ove vrste oružja u slučajevima nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja. Zakon o oružju i municiji Republike Srbije³ je 2015. godine uveo strože uslove za nabavljanje i držanje vatrenog oružja, a naredne godine je usvojen i Zakon o sprečavanju nasilja u porodici⁴ koji je uključio posedovanje vatrenog oružja kao faktor rizika za nasilje u porodici. I pored toga što je država unapredila regulativu u ovoj oblasti, broj slučajeva oružanog nasilja u porodičnom kontekstu ostaje stabilan. To upućuje na zaključak da je neophodno dobro povezati i unaprediti delotvornost regulative i politika u ovoj oblasti i dobro uskladiti različite propise, strategije i politike koji se odnose na kontrolu vatrenog oružja i rodno zasnovano nasilje.

Polazeći od toga, rad ima za cilj da ukaže na rodnu dimenziju zloupotrebe vatrenog oružja u porodično-partnerskom kontekstu i neophodnost međusobnog usaglašavanja pozitivnih propisa i politika u cilju efikasnijeg suzbijanja i sprečavanja nasilja u porodici i partnerskim odnosima zloupotrebom vatrenog oružja. Rad se zasniva na triangulaciji podataka prikupljenih iz različitih izvora, uključujući dosadašnja istraživanja, podatke koje beleže i evidentiraju državni organi u vezi sa zloupotrebom vatrenog oružja u porodično-partnerskom kontekstu, pozitivnopravne propise i javne politike relevantne za suzbijanje i reagovanje u slučaju nasilja u porodičnom i partnerskom kontekstu upotrebom vatrenog oružja. U prvom delu rada se analiziraju podaci prikupljeni iz različitih izvora, uključujući dosadašnja istraživanja i podatke koje beleže i evidentiraju državni organi u vezi sa zloupotrebom vatrenog oružja u porodično-partnerskom kontekstu kako bi se istakla rodna dimenzija ovog problema. Nakon toga se analiziraju politički i pravni okvir za suzbijanje i reagovanje u slučaju nasilja u porodičnom i partnerskom kontekstu upotrebom vatrenog oružja u Srbiji. Na osnovu analize, u poslednjem delu rada dat je zaključak sa preporukama za efikasnije suprotstavljanje nasilju u porodičnom kontekstu upotrebom vatrenog oružja.

² SEESAC. Roadmap for a sustainable solution to the illegal possession, misuse and trafficking of Small Arms and Light Weapons (SALW) and their ammunition in the Western Balkans by 2024. <https://www.seesac.org/f/docs/publications-salw-control-roadmap/Regional-Roadmap-for-a-sustainable-solution-to-the.pdf> (pristupljeno 19. jula 2023).

³ Službeni glasnik RS, br. 20/2015, 10/2019, 20/2020 i 14/2022.

⁴ Službeni glasnik RS, br. 64/2016.

Rodna dimenzija nasilja u porodici zloupotrebom vatrenog oružja

Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije, oko 38% ubistava žena u svetu su partnerska ubistva (WHO, 2017). Globalna studija Ujedinjenih nacija o ubistvima je pokazala da je 2017. godine u svetu bilo ubijeno 87.000 žena, što čini 19% svih ubijenih osoba u toj godini, ali isto tako i 64% svih ubijenih u porodično-partnerskom kontekstu i čak 82% žrtava partnerskih ubistava (UNODC, 2019). Drugim rečima, više od polovine žena ubijenih u svetu u 2017. godini (58%) bile su žrtve svojih, aktuelnih ili bivših partnera, ili drugih članova porodice (UNODC, 2019). Za razliku od žena koje čine većinu žrtava porodičnih ubistava zloupotrebom vatrenog oružja, koja su prevashodno izvršena od strane njihovih partnera, muškarci su izloženi riziku da nastradaju upotrebom vatrenog oružja u kriminalnom kontekstu, konfliktima u javnom prostoru ili slučajnoj pucnjavi. Primera radi, istraživanje Klirinške kuće za kontrolu malokalibarskog i lakog naoružanja za Jugoistočnu i Istočnu Evropu (South Eastern and Eastern Europe Clearinghouse for the Control of Small Arms and Light Weapons – SEESAC) pokazuje da je u periodu od 2019. do 2021. godine 77% od 83 žene ubijene upotrebom vatrenog oružja u Jugoistočnoj Evropi nastradalo u kontekstu nasilja u porodici, dok je to slučaj sa samo 10% od 361 muškarca ubijenog vatrenim oružjem (SEESAC, 2022, str. 10). Sa druge strane, učinioci oružanog nasilja u porodici su dominantno muškarci. U istom periodu 97% učinilaca ove vrste nasilja u Jugoistočnoj Evropi, uključujući i Srbiju, bilo je muškog pola (SEESAC, 2022, str. 19). Stoga, posedovanje vatrenog oružja,⁵ bilo da je ono u legalnom ili nelegalnom posedu, predstavlja faktor rizika za nasilje u porodici, a posebno za teže oblike nasilja, uključujući femicid.

Rasprostranjenost i laka dostupnost lakog i malokalibarskog oružja u Srbiji doprinosi visokom stepenu rasprostranjenosti i nasilja u porodici, uključujući ono učinjeno ovom vrstom oružja. Procenjuje se da je 2017. godine na 100 stanovnika bilo 39,1 komad vatrenog oružja, odnosno ukupno 2.719.000 komada, od čega manje od polovine (1.186.086) u legalnom posedu (Karp, 2018). Prema istraživanju SEESAC (2019, str. 8), u periodu između 2012. i 2016. godine uočen je stabilan rast od 9,3% u pogledu ukupnog broja vatrenog oružja u posedu građana i privatnih entiteta: od 587.192 u 2012. godini do 641.600 u 2016. godini. Skoro svo ovo oružje bilo je u civilnom posedu (96,3%), pretežno osoba muškog pola (94,7%). Najčešći razlozi navedeni za dobijanje dozvole za nabavku oružja bili su lov (41,8%) i samoodbrana i/ili odbrana (39,5%) (SEESAC, 2019, str. 8).

⁵ Pod terminom „vatreno oružje“ podrazumeva se malokalibarsko i lako oružje namenjeno za civilnu upotrebu. Videti u: Mapa puta za održivo rešenje za suzbijanje nedozvoljenog posedovanja, zloupotrebe i trgovine malokalibarskim i lakim oružjem i pripadajućom municijom na Zapadnom Balkanu do 2024. godine, str. 1. https://www.seesac.org/f/img/File/roadmap/Roadmap_BCMS_unofficial-translation.pdf (pristupljeno 19. jula 2023).

Prema raspoloživim podacima, u Srbiji su u periodu od 2010. do kraja 2021. godine ubijene najmanje 353 žene u porodično-partnerskom kontekstu.⁶ U periodu od 2015. do 2019. godine žene su činile dve trećine žrtava porodičnih ubistava; više od jedne četvrtine njih ubijeno je vatrenim oružjem, pri čemu su u većini ovih slučajeva učinioci bili njihovi partneri (Ćopić & Dokmanović, 2022, str. 299–300). Raspoloživi podaci pokazuju da je broj žena ubijenih od strane partnera ili drugog člana porodici na godišnjem nivou u Srbiji je na sličnom nivou, bez većih oscilacija, uprkos značajnim zakonodavnim i institucionalnim reformama (Ćopić, 2019; Ćopić & Dokmanović, 2022; Jovanović, 2019; Lacmanović, 2019).

Jedno skorije istraživanje, bazirajući se na podacima Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, pokazalo je da su u periodu od 2017. do 2020. godine izvršena ukupno 52 krivična dela u porodičnom i partnerskom kontekstu upotrebom vatrenog oružja: u 63% ovih slučajeva radilo se o ubistvu ili teškom ubistvu, u 19% o ubistvu ili teškom ubistvu u pokušaju, a u 12% slučajeva o krivičnom delu nasilje u porodici; pri tome, najveći broj femicida, pokušaja femicida i pretnji vatrenim oružjem prema ženama izvršili su njihovi partneri (Lacmanović, 202, str. 8; Stepanov, 2022, str. 88). Jedna petina svih femicida u posmatranom periodu je izvršena vatrenim oružjem, što predstavlja manji pad u odnosu na period pre 2017. godine (Lacmanović, 2021, str. 8). Prema medijskim izveštajima, u periodu između 2000. i 2018. godine, pet od ukupno šest masovnih pucnjava u Srbiji bili su direktna posledica zloupotrebe vatrenog oružja u kontekstu porodičnog nasilja ili su uključili ubistvo člana porodice, najčešće aktuelnu ili bivšu parnerku/suprugu; u svih pet slučajeva izvršilac je bio muškarac, a većina ubijenih žrtava bile su žene (Božanić, 2016).⁷ Kako pokazuju istraživanja, prisustvo vatrenog oružja povećava za pet do devet puta rizik od smrtnog ishoda u slučajevima porodičnog nasilja (Božanić, 2019; Konstantinović Vilić et al., 2021; Lacmanović, 2021; Spasić & Tadić, 2017). Svi navedeni podaci ilustruju snažnu rodnu dimenziju zloupotrebe vatrenog oružja u porodičnom kontekstu, posebno partnerskog nasilja upotrebom vatrenog oružja.

Vatreno oružje se često koristi za zastrašivanje, pretnje i kontrolu žrtve (Petrović, 2010), kao i održavanje njenog straha da će pretrpeti veće nasilje ukoliko prijavi nasilnika, odnosno ukoliko istraje u krivičnom postupku u slučaju kada je protiv nasilnika već podneta prijava i pokrenut postupak (Dokmanović &

⁶ Godišnji kvantitativno-narativni izveštaji *Femicid – Ubistva žena u Srbiji*, koji su dostupni na interent stranici Autonomnog ženskog centra, <https://www.womenngo.org.rs/publikacije/izvestaji-o-femicidu-u-srbiji> (stranici pristupljeno 10. septembra 2023).

⁷ Tašković, M. (2016, 2. jul). Krvava Srbija – Sve žrtve 5 najvećih masakara u poslednjih 15 godina. *Blic*. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/krvava-srbija-sve-zrtve-5-najvecih-masakara-u-poslednjih-15-godina/gxtgys7>; (pristupljeno 3. maja 2021); United Nations Development Programme. Reduce Risk Increase Safety – Towards ending SALW misuse in domestic violence context. United Nations Development Programme, https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/Reduce%2520risk_Increase%2520Safety%20%281%29.pdf (pristupljeno 4. maja 2021).

Nikolić-Ristanović, 2008, str. 863; Stevanović Govedarica, 2021, str. 5–6). Prisustvo vatrenog oružja u kući doprinosi i nedovoljno efikasnoj zaštiti žrtve tokom sudskih i vansudskih postupaka. S tim u vezi, poseban problem predstavlja nasilje u porodici i partnerskom odnosu zloupotrebom vatrenog oružja od strane pripadnika snaga bezbednosti, odnosno onih koji poseduju vatrenog oružje po službenoj dužnosti. Sama činjenica da policijski službenici, pripadnici vojske, radnici obezbeđenja, detektivi i pripadnici sličnih profesija poseduju vatreno oružje po službenoj dužnosti doprinosi specifičnosti i stepenu intenziteta nasilja koju ova lica mogu da čine prema svojim žrtvama. Štaviše, zbog specifičnosti policijske profesije, Vetendorf smatra da su pripadnici policije najopasniji učinioci partnerskog nasilja (Vetendorf, 2000). Međutim, podaci o prevalenci nasilja upotrebom vatrenog oružja od strane pripadnika policije, vojske ili sličnih službi u porodično-partnerskom kontekstu su dosta retki (French & Fletcher, 2022; Russell & Pappas, 2018). Pojedine strane studije su pokazale da između 4,8% i 40% porodica pripadnika policije ima iskustvo nasilja, dok je verovatnoća da će policijski službenik biti nasilan prema članovima porodice, posebno prema partnerki ali i deci, čak četiri puta veća u odnosu na opštu populaciju (Gershon, 2000; Neidig et al., 1992, citirano kod French & Fletcher, 2022; Russell & Pappas, 2018). Faktori koji olakšavaju vršenje nasilja u porodici od strane pripadnika snaga bezbednosti, posebno policijskih službenika leže upravo u činjenici da oni poseduju vatreno oružje i obučeni su za njegovu primenu, pa žrtva doživljava pretnje upotrebom oružja kao realne i izvesne; policijski službenici su obučeni da konflikte rešavaju putem demonstriranja dominacije, moći i kontrole; dobro poznaju način funkcionisanja krivičnog sistema, znaju gde su sigurne kuće, pa to otežava žrtvama bežanje iz situacije nasilja i obraćanje za pomoć (French & Fletcher, 2022; Russell & Pappas, 2018). Uz to, kod žrtava postoji strah od eskalacije nasilja ukoliko ga prijave, kao i bojazan da im se neće verovati, što, sve skupa, doprinosi niskoj stopi prijavljivanja nasilja u porodicama policijskih službenika ili drugih pripadnika snaga bezbednosti.

U Srbiji su istraživanja o ovoj temi malobrojna (Đan, 2013b). Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, u Srbiji je od januara 2010. do aprila 2013. godine zabeleženo da je 68 policijskih službenika izvršilo krivično delo nasilje u porodici, što je činilo manje od 1% ukupnog broja izvršilaca ovog oblika nasilja (Đan, 2013a, str. 2). Analiza slučajeva femicida u Srbiji u periodu od 2017. do 2020. godine je pokazala da su petinu učinilaca femicida činila upravo lica koja zbog posla kojim se bave imaju pristup oružju i nose oružje (Lacmanović, 2021, str. 9). Međutim, iskustva ženskih organizacija koje pružaju podršku žrtvama partnerskog i porodičnog nasilja ukazuju da ukoliko je izvršilac pripadnik policije žene veoma retko prijavljuju nasilje, što doprinosi teškoj identifikaciji, a onda i sankcionisanju i prevenciji ovog oblika nasilja (Đan, 2013a, str. 5).

Politički i normativni okvir za prevenciju i reagovanje u slučaju nasilja u porodici upotrebom vatrenog oružja

Politički okvir

U proteklih nekoliko godina Republika Srbija je unapredila strateški okvir za prevenciju nasilja u porodici upotrebom vatrenog oružja. Prekretnicu u pogledu jačanja politike rodne ravnopravnosti, uključujući suzbijanje nasilja nad ženama, predstavlja Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti usvojena 2009. godine.⁸ Jedna od strateških oblasti delovanja odnosila se na prevenciju i suzbijanje svih vidova nasilja nad ženama i unapređenje sistema zaštite žrtava. Strategija je prepoznala da je prvi uslov za uspešnu borbu u ovoj oblasti unapređivanje normativnog okvira zaštite od nasilja nad ženama. Skupština Autonomne pokrajine (AP) Vojvodine je 2008. godine usvojila Strategiju za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u AP Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine,⁹ a prvi posebni planski dokument na nacionalnom nivou donet je 2011. godine, iste godine kada je Savet Evrope usvojio Istanbulsku konvenciju. Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima¹⁰ formulisana je na osnovu zaključaka Nacionalne konferencije o borbi protiv nasilja nad ženama 2007. godine u sklopu kampanje Saveta Evrope za borbu protiv svih vidova nasilja nad ženama, uključujući i nasilje u porodici. U izradi ove Nacionalne strategije uzete su u obzir mere preporuke *ad hoc* komiteta Saveta Evrope (Committee for Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence – CAHVIO) koji je radio na izradi Istanbulske konvencije. Ova Nacionalna strategija je definisala kontekst u kojem će kasnije biti formulisane i primenjene javne politike sa ciljem sprečavanja rodno zasnovanog nasilja. U planiranju strateških mera uzeti su u obzir i podaci o rasprostranjenosti različitih oblika nasilja, kao i podatak iz istraživanja Viktimološkog društva Srbije iz 2001. godine da je u 7% slučajeva nasilje bilo izvršeno uz upotrebu noža, pištolja ili drugog oružja, odnosno oruđa (Vidaković, 2002, str. 49).¹¹ Nacionalna strategija je utvrdila četiri strateška cilja u skladu sa međunarodnim preporukama i analizom stanja u Republici Srbiji (uspostavljanje sistema primarne, sekundarne i tercijarne prevencije; unapređivanje normativnog okvira; unapređivanje multisektorske saradnje i podizanje kapaciteta organa i službi, i unapređivanje sistema mera zaštite i podrške žrtvama nasilja). Strategija je naglasila da u analizi primene postojećih zakonskih propisa treba uzeti u obzir

⁸ Službeni glasnik RS, br. 15/2009.

⁹ Službeni list AP Vojvodine, br. 20/2008.

¹⁰ Službeni glasnik RS, br. 27/2011.

¹¹ Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, str. 12.

i to da su istraživanja pokazala da se određen procent nasilnih incidenata u porodici dešava uz upotrebu oružja ili oruđa.¹²

Program za zaštitu žena od nasilja u porodici i u partnerskim odnosima i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u AP Vojvodini za period od 2015. do 2020. godine¹³ je među preporukama republičkim organima uvrstio predloge u vezi sa Zakonom o oružju i municiji. Pored pooštavanja uslova za dobijanje odobrenja za nabavku, držanje i nošenje vatrenog oružja, predloženo je da se kao prepreka za dobijanje odobrenja za držanje ili nošenje oružja uvrsti i situacija kada je prema podnosiocu zahteva izrečena jedna ili više mera porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici, kao i kada je prema podnosiocu zahteva zbog nekog od krivičnih dela sa elementom nasilja primenjen institut odlaganja krivičnog gonjenja. Predlog je i da se Zakonom reguliše obaveza državnih organa da „u slučaju da se protiv zaposlenog u tim državnim organima pokrene krivični ili prekršajni postupak sa elementom nasilja ili podnese tužba za izricanje mera zaštite od nasilja u porodici ili primeni institut odlaganja krivičnog gonjenja za gorenavedena krivična dela, odmah po saznanju oduzmu službeno oružje zaposlenom koji službeno oružje koristi u obavljanju zadatka.“¹⁴

Zakon o rodnoj ravnopravnosti (2021) je definisao da se „politike sprečavanja i suzbijanja rodno zasnovanog nasilja i nasilja nad ženama ostvaruju u skladu sa Nacionalnom strategijom za rodnu ravnopravnost“ (čl. 14, st. 1). U ovom krovnom strateškom dokumentu za rodnu ravnopravnost, usvojenom za period od 2021. do 2030. godine, mere za suzbijanje nasilja nad ženama u porodici uključene su u Poseban cilj 2 koji se odnosi na obezbeđenje jednakih mogućnosti za ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava. Ove mere se, između ostalog, odnose na unapređenje sveobuhvatnog normativnog, političkog i institucionalnog okvira za sprečavanje i suzbijanje svih oblika rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici i unapređivanje zaštite žrtava.

Detaljnije se ovom oblašću bavi Strategija za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period od 2021. do 2025. godine.¹⁵ Strategija je prepoznala posedovanje i pristup vatrenom oružju kao rizik za zastrašivanje, pretnje i vršenje različitih oblika nasilja prema ženama, te da je visokorizični faktor za ubistva žena u porodično-partnerskom odnosu. Međutim, planirana je samo jedna mera i to unapređivanje evidencija i obrade podataka kako bi se moglo pratiti na koji način je nasilje bilo izvršeno, a kad je reč o oružju i kako je u nasilju upotrebljeno (mera 4.3). Akcioni plan za primenu ove Strategije

¹² Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, str. 38.

¹³ Službeni list AP Vojvodine, br. 54/2014.

¹⁴ Program za zaštitu žena od nasilja u porodici i u partnerskim odnosima i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u AP Vojvodini za period od 2015. do 2020. godine, str. 42–43.

¹⁵ Službeni glasnik RS, br. 47/2021.

do predaje ovog rada još uvek nije usvojen, što je svakako jedna od prepreka za punu implementaciju čak i ove mere.

Strategija kontrole malog i lakog oružja za period 2019–2024. godine¹⁶ je posebno usmerena na nastavak usklađivanja zakonodavstva sa međunarodnim standardima i Mapom puta za suzbijanje nedozvoljenog posedovanja, zloupotrebe i trgovine ovom vrstom oružja. I ovaj strateški dokument prepoznaje rodnu dimenziju zloupotrebe i posedovanja vatrenog oružja, te usmerava pažnju na sprovođenje preventivnih mera za sprečavanje nasilja u porodici. Planirane aktivnosti uključuju preventivni rad, informisanje i podizanje nivoa svesti građana o vezi rodno zasnovanog nasilja sa posedovanjem malog i lakog oružja.

Normativni okvir

Efikasno sprečavanje oružanog nasilja u porodici i zaštita žrtava neposredno zavise od zakonske regulative i postupanja nadležnih državnih organa i ustanova. S obzirom na vezu zloupotrebe vatrenog oružja i nasilja u porodici, regulativa vezana za prevenciju i zaštitu od oružanog nasilja u porodici treba da bude povezana sa propisima kojima se uređuju uslovi za civilno nabavljanje, držanje i nošenje vatrenog oružja. Prevencijom i zaštitom nasilja u porodici se bave Zakon o rodnoj ravnopravnosti¹⁷, Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Krivični zakonik¹⁸ i Porodični zakon¹⁹, a posedovanje, držanje, nošenje i korišćenje vatrenog oružja reguliše Zakon o oružju i municiji. Određene relevantne odredbe vezane za vatreno oružje nalaze se i u Zakonu o policiji²⁰ i Zakonu o divljači i lovstvu²¹.

I pored izvesne nekonzistentnosti i nedovoljne međusobne usklađenosti pozitivnih propisa u oblasti zaštite od nasilja u porodici, ipak se može reći da su svi napred navedeni propisi znatno unapređeni u poslednje dve decenije, a naročito od ratifikacije Istanbulske konvencije, što je prvenstveno rezultat dugogodišnjih napora ženskog pokreta i ženskih udruženja (Ćopić, 2019; Jovanović, 2019; Konstantinović-Vilić et al., 2021). Zakon o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine je posvetio znatno više prostora ovoj tematici u odnosu na prethodni Zakon o ravnopravnosti polova²², koji je uveo obavezu organa javne vlasti da „planiraju, organizuju, sprovode i finansiraju mere namenjene podizanju svesti javnosti o potrebi sprečavanja nasilja u porodici“ (čl. 29, st. 3). Novi Zakon o rodnoj ravnopravnosti predviđa i konkretne mere za suzbijanje i sprečavanje

¹⁶ Službeni glasnik RS, br. 44/2019.

¹⁷ Službeni glasnik RS, br. 52/2021.

¹⁸ Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 11/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

¹⁹ Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.

²⁰ Službeni glasnik RS, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.

²¹ Službeni glasnik RS, br. 18/2010 i 95/2018.

²² Službeni glasnik RS, br. 104/2009.

ovog oblika nasilja. Zakon zabranjuje „svaki oblik nasilja zasnovan na polu, polnim karakteristikama, odnosno rodu i nasilja prema ženama u privatnoj i javnoj sferi“ (čl. 51), a odredbe Glave VI ovog Zakona definišu posebne mere i programe namenjene žrtvama i učiniocima nasilja, obavezu prijavljivanja nasilja, opšte i specijalizovane usluge podrške, programe za lica koja su izvršila nasilje, programe za sprečavanje nasilja i finansijska sredstva potrebna za sprovođenje specijalizovanih usluga. Organi javne vlasti su dužni da preduzimanjem raznih mera „obezbede da sve žrtve nasilja imaju lako dostupan pristup opštim uslugama podrške od strane zaposlenih koji su obučeni za pružanje pomoći i podrške žrtvama nasilja“ (čl. 54, st. 4). Zakon obavezuje i ustanove u oblasti obrazovanja i vaspitanja, nauke i tehnološkog razvoja da uvrste u programe nastave i obuke zaposlenih prepoznavanje nasilja nad ženama (čl. 37).

Oblast sprečavanje i suzbijanja nasilja u porodici detaljnije uređuje Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, koji ima za cilj da osigura efikasnu prevenciju i „hitnu, blagovremenu i delotvornu zaštitu i podršku žrtvamanasilja u porodici“, i to kroz unapređivanje koordinacije i saradnje nadležnih službi (čl. 2) (videti i: Čopić, 2019; Jovanović, 2019). Prema članu 7 Zakona, za suzbijanje i prevenciju nasilja u porodici i pružanje zaštite i podrške žrtvama nadležni su policija, javna tužilaštava, sudovi opšte nadležnosti, prekršajni sudovi i centri za socijalni rad. Pored njih, sprečavanjem nasilja u porodici bave se i ustanove u oblasti obrazovanja, vaspitanja, zdravstva, dečje i socijalne zaštite, kao i tela za rodnu ravnopravnost na nivou lokalnih samouprava. Zakon ustanovljava opšta pravila za postupanje policije, javnog tužilaštva, sudova i centara za socijalni rad u pogledu sprečavanja ovog oblika nasilja i zaštite žrtava (članovi 12–23). Za predmet ovog rada od značaja je član 16 koji uvodi obavezu nadležnog policijskog službenika da pri proceni rizika naročito vodi računa o tome da li mogući učinilac nasilja poseduje oružje. Procena rizika se dostavlja osnovnom javnom tužiocu, centru za socijalni rad i grupi za koordinaciju i saradnju. Ukoliko posle procene rizika ustanovi neposrednu opasnost od nasilja u porodici, nadležni policijski službenik je ovlašćen da donese naređenje kojim se izriče hitna mera učiniocu: mera privremenog udaljenja iz stana i/ili mera privremene zabrane da kontaktira žrtvu i prilazi joj (čl. 17).

Postupanje organa i ustanova nadležnih za suzbijanje i sprečavanje nasilja u porodici detaljnije je regulisano podzakonskim aktima. Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja je 2017. godine donelo Uputstvo o realizaciji obaveza centara za socijalni rad u primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, a Ministarstvo unutrašnjih poslova je usvojilo Instrument za procenu rizika za postupanje u slučajevima nasilja u porodici koji sadrži i Listu rizika, kao i Poseban protokol o postupanju policijskih službenika u slučajevima nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima. Ministarstvo pravde je u saradnji sa Autonomnim ženskim centrom izradilo Smernice za postupanje javnih tužilaca, policijskih službenika i zaposlenih u centrima za socijalni rad u slučajevima

nasilja u porodici (Konstantinović-Vilić et al., 2019, str. 64). Pored toga, u okviru ovog Ministarstva formirana je Radna grupa za suzbijanje nasilja nad ženama u cilju unapređivanja saradnje Ministarstva sa specijalizovanim ženskim organizacijama koje pružaju podršku i usluge ženama koje se nađu u situaciji nasilja. Vlada Republike Srbije je 2017. godine formirala Savet za suzbijanje nasilja u porodici²³ sa zadatkom da prati primenu ovog Zakona i poboljšava koordinisanje i delotvornost sprečavanja i zaštite od nasilja u porodici. Članove ovog Saveta čine predstavnici državnih organa i ustanova nadležnih za primenu Zakona, a po potrebi Savet može uključiti i predstavnike naučnih i drugih stručnih institucija i udruženja čija je delatnost povezana sa zaštitom od nasilja u porodici.

Krivičnopravna zaštita od nasilja u porodici regulisana je Krivičnim zakonikom koji uključuje krivično delo nasilja u porodici (čl. 194) (Ćopić, 2019; Jovanović, 2019). Prema st. 2 ovog člana, ako je pri izvršenju dela „korišćeno oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo podobno da teško povredi telo ili teško naruši zdravlje“, propisana kazna za ovaj oblik krivičnog dela je zatvor od šest meseci do pet godina. Kvalifikatorna okolnost za ovaj oblik dela sastoji se u korišćenju oružja, koje uključuje vatreno oružje, bez obzira da li je došlo do povrede tela ili zdravlja žrtve. Ukoliko je usled tako izvršenog nasilja nastala teška telesna povreda ili je došlo do teškog narušavanja zdravlja člana porodice ili ukoliko je izvršeno prema maloletnom licu, propisana kazna je zatvor od dve do 10 godina. Ukoliko je nasilje za posledicu imalo smrt žrtve, propisana kazna je od tri do 15 godina. Krivični zakonik predviđa kao poseban oblik ovog krivičnog dela kršenje mere zaštite od porodičnog nasilja koju je izrekao sud izvršiocu nasilja prema odredbama Porodičnog zakona (čl. 194, st. 5). U ovom slučaju je propisana kazna zatvora od tri meseca do tri godine i novčana kazna. Mere zaštite od nasilja u porodici koje imaju za cilj sprečavanje novog nasilja kroz privremenu zabranu ili ograničavanje nasilniku održavanja ličnih odnosa sa drugim članom porodice propisane su u članu 198, st. 2 Porodičnog zakona (više o tome u: Petrušić & Konstantinović-Vilić, 2012).

Ključne reforme pravnog okvira posedovanja vatrenog oružja donete su usvajanjem Zakona o oružju i municiji 2015. godine. Zakon je uveo niz poboljšanja u odnosu na prethodne verzije ovog propisa²⁴ u pogledu pooštavanja uslova za izdavanje odobrenja za nabavljanje vatrenog oružja, odnosno oružja kategorije B,²⁵ što bi trebalo da doprinese i boljoj prevenciji oružanog nasilja u porodici. Kao prvo, uvedena je obaveza provere zdravstvene sposobnosti podnosioca zahteva za držanje i nošenje vatrenog oružja koje se mora obnoviti svakih pet godina, odnosno po isteku važenja lekarskog uverenja o zdravstvenoj sposobnosti. Pored toga, „izabrani lekar koji sazna da je kod fizičkog lica koje

²³ Službeni glasnik RS, br. 14/2017.

²⁴ Službeni glasnik RS, br. 9/1992, 53/1993, 67/1993, 48/1994 i 44/1998.

²⁵ Svako vatreno oružje (kratko, dugo, poluautomatsko, repetirajuće, jednometno, dvometno, sa olučenim I glatkim cevima), osim onog iz kategorije A i C i konvertibilno oružje (čl. 4, tač. 3).

drži i nosi oružje došlo do promene zdravstvenog stanja koje utiče na zdravstvenu sposobnost za držanje i nošenje oružja mora odmah po saznanju o tome da obavesti najbližu organizacionu jedinicu Ministarstva unutrašnjih poslova“ (čl. 12, st. 8). Prethodnim Zakonom lekarski pregled nije bio obavezan, već se podnosilac zahteva upućivao na zdravstveni pregled samo ako je nadležni organ u postupku izdavanja uverenja opravdano posumnjao da nije zdravstveno sposoban da rukuje vatrenim oružjem. Takođe, prema novim rešenjima u Zakonu o oružju i municiji, vatreno oružje ne mogu nabaviti osobe koje su pravnosnažno osuđivane na kaznu zatvora za krivično delo nasilje u porodici, s obzirom da je osuđivanost za krivična dela protiv braka i porodice uključena u osnove odbijanja zahteva (čl. 11, tač. 4). Zakon predviđa i da se odobrenje za nabavljanje oružja neće izdati ni osobi za koju je utvrđeno da svojim ponašanjem ukazuje da će predstavljati opasnost za sebe ili druge na „osnovu bezbednosno-operativne provere u mestu prebivališta, boravišta i mestu rada“ (čl. 11, tač. 6). Podnosilac zahteva za nabavljanje oružja mora da dokaže da ima opravdan razlog za to, i to ukoliko učini verovatnim da bi mu mogla biti ugrožena lična bezbednost zbog prirode posla ili drugih okolnosti; za lovačko oružje da dostavi dokaz da ispunjava uslove za posedovanje lovne karte, a za sportsko oružje da ima uverenje o aktivnom članstvu u sportskoj streljačkoj organizaciji (čl. 11, tač. 8). Najzad, podnosilac zahteva mora imati uslove za bezbedan smeštaj i čuvanje oružja (čl. 11, tač. 9).

Odredbe relevantne za zaštitu od nasilja u porodici upotrebom vatrenog oružja sadrži i Zakon o policiji. Bezbednosna provera uključuje i kandidata za držanje i nošenje oružja (čl. 102, st. 4, tač. 7). Prema odredbi člana 55 policijski službenik je dužan „privremeno oduzeti oružje ako utvrdi da lice na koje se izvršenje odnosi ili drugo lice koje je član domaćinstva poseduje oružje u legalnom posedu“, a dužan je da ga vrati „najkasnije 48 časova po izvršenju akta, osim ako lice ne ispunjava uslove po propisima o oružju i municiji“. Zakon ne obavezuje policijskog službenika da proverava da li lice ima vatreno oružje u nelegalnom posedu. Ipak, ovu prazninu popunjava Poseban protokol o postupanju policijskih službenika u slučajevima nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima. Prema ovom aktu, prilikom intervencije po prijavi nasilja u porodici policijski službenik je dužan da proveri da li je prilikom izvršenja nasilja korišćeno oružje, da li je prećeno oružjem, kojim oružjem i gde se ono nalazi. Oružje će se privremeno oduzeti, a u slučaju saznanja o njegovom ilegalnom posedovanju moraju se preduzeti potrebne mere radi njegovog pronalaženja i oduzimanja u skladu sa Zakonom o krivičnom postupku²⁶. Što se tiče policijskih službenika, Zakon o policiji ne ograničava nošenje službenog oružja van radnog vremena, što povećava mogućnost njegove zloupotrebe u porodičnom i partnerskom kontekstu, što otvara prostor za dalje unapređenje postojećeg pravnog okvira.

²⁶ Službeni glasnik RS, br. 2/2011-3, 101/2011-272, 121/2012-7, 32/2013-12, 45/2013-35, 55/2014-41, 35/2019-6, 27/2021-8 (US), 62/2021-95 (US).

Što se tiče profesionalaca koji se bave privatnim obezbeđenjem, prema Zakonu koji uređuje ovu oblast²⁷ licenca za vršenje ovog posla se može izdati licu koje je dokazalo lekarskim uverenjem da je „zdravstveno sposobno za držanje i nošenje oružja ako poslove obavlja oružjem, da je obučeno za rukovanje njime“ i da nije pravnosnažno osuđeno na kaznu zatvora ili se protiv njega vodi postupak za krivična dela koja uključuju i nasilje u porodici (čl. 12). Smetnju predstavlja i činjenica ako je licu pravnosnažnom odlukom izrečena zaštitna mera, obavezno lečenje zavisnika od alkohola i psihoaktivnih supstanci i psihijatrijsko lečenje. Postojanje bezbednosne smetnje za izdavanje licence proverava se i putem bezbednosno-operativne provere u mestu prebivališta, boravišta ili na mestu rada. Lice koje se bavi detektivskom delatnošću može dobiti dozvolu za nošenje ličnog oružja u skladu sa Zakonom o oružju i municiji²⁸.

I pored evidentnog unapređenja regulative o posedovanju vatrenog oružja iz perspektive sprečavanja nasilja u porodici upotrebom vatrenog oružja, još ima prostora i potrebe za njeno poboljšanje. Naime, prema uslovima navedenim u odredbi člana 11 o uslovima za fizička lica za nabavljanje i držanje oružja iz kategorije B, osoba kojoj je izrečena mera zaštite od nasilja u porodici prema članu 198 Porodičnog zakona može bez problema da dobije dozvolu za nabavljanje oružja. Isto tako, izrečene hitne mere prema članu 17 Zakona o sprečavanju nasilja u porodici (mera privremenog udaljenja učinioca nasilja iz stana i mera privremene zabrane učiniocu da kontaktira i prilazi žrtvi nasilja u porodici) nisu uključene u osnove za odbijanje zahteva za nabavljanje vatrenog oružja. Pokretanje krivičnog postupka za krivično delo nasilje u porodici nije smetnja za dobijanje dozvole za nabavku oružja. U pogledu prevencije oružanog nasilja u porodici bilo bi potrebno i da se u Zakon o oružju i municiji (čl. 11, tač. 6) u bezbednosno-operativnu proveru uključi i postojanje ozbiljno narušenih porodičnih odnosa i sklonost ka nasilju podnosioca zahteva, kao i obavezno informisanje bračnog druga/partnera, bivšeg bračnog druga / partnera i drugih članova porodice osobe koja je podnela zahtev za nabavku oružja da je to učinila.

U pogledu prevencije „nasilja u porodici sa značkom“ bilo bi potrebno dopuniti Zakon o oružju i municiji članom koji bi regulisao obavezu državnih organa u slučaju da se protiv zaposlenog u tim državnim organima pokrene krivični ili prekršajni postupak sa elementom nasilja ili podnese tužba za izricanje mera zaštite od nasilja u porodici odmah po saznanju oduzme službeno oružje zaposlenom koji službeno oružje koristi u obavljanju zadataka.

²⁷ Zakon o privatnom obezbeđenju, Službeni glasnik RS, br. 104/2013, 42/2015 i 87/2018.

²⁸ Zakon o detektivskoj delatnosti, čl. 15, st. 1. Službeni glasnik RS, br. 104/2013 i 87/2018.

Zaključak

Nasilje u porodici, posebno kada je izvršeno vatrenim oružjem, pokazuje snažnu rodnu dimenziju: u porodično-partnerskom kontekstu muškarci čine većinu učinilaca nasilja, dok su žrtve nasilja upotrebom vatrenog oružja daleko češće žene, te one, kako primećuju i drugi autori, i dalje nose najveći teret viktimizacije nasiljem u partnerskom odnosu i porodici, posebno kada je ono izvršeno upotrebom vatrenog oružja (Savona & Mancuso, 2017; Božanić, 2019; Čarapić & Gassmann, 2018). S tim u vezi, važno je razumevanje faktora koji utiču na nasilje nad ženama u porodici, uključujući i slučajeve femicida, koji su rezultat duboko ukorenjenih društvenih i rodnih normi koje proizvode i podržavaju rodne nejednakosti i diskriminaciju i utiču na ukupan status žene u društvu (UNODC, 2019). Međutim, kako je eliminisanje rodnih stereotipa i predrasuda dugotrajan proces, ovi faktori doprinose prilično stabilnim stopama ubistava žena od strane partnera ili nekog drugog člana porodice, posebno vatrenim oružjem, što je u skladu sa globalnim trendovima (Duquet & Van Alstein, 2015). To zahteva dalji rad na jačanju kapaciteta zaposlenih u nadležnim organima i ustanovama za koordinisan rad, primenu normi i pravovremeno i efikasno reagovanje na slučajeve nasilja u porodici kako bi se sprečili fatalni ishodi. Takođe je važno raditi na podsticanju promena u stavovima o rodnim ulogama, eliminisanju rodnih stereotipa i promovisanju nulte tolerancije prema nasilju nad ženama. Pored toga, važno je razviti i osigurati održivost programa za učinioce. Najzad, jednako važno je aktivno uključiti muškarce u programe za sprečavanje i suzbijanje nasilja u porodično-partnerskim odnosima.

Pristup i posedovanje vatrenog oružja povećava rizik od njegove zloupotrebe, koja može da rezultira teškim posledicama, uključujući smrt. Kao poseban problem nameće se činjenica što su još uvek nevidljivi slučajevi nasilja u porodici izvršeni od strane pripadnika profesija koji po službenoj dužnosti poseduju vatreno oružje, kao što su policijski službenici, pripadnici vojske, detektivi i radnici privatnog obezbeđenja. Zbog nedostatka relevantnih podataka izostaje i odgovarajući odgovor države u cilju prevencije nasilja u porodici upotrebom vatrenog oružja i zaštite žrtava. Zato je neophodno raditi na unapređenju evidentiranja nasilja u porodici, uključujući slučajeve u kojima je došlo do upotrebe vatrenog oružja. S tim u vezi, potrebno je raditi na redovnom prikupljanju dve ključne vrste podataka: jednu čine tzv. administrativni podaci, odnosno podaci koje evidentiraju državni organi i ustanove, ali i druge institucije i organizacije civilnog društva koje dolaze u kontakt sa slučajevima nasilja u porodici; drugu grupu čine podaci do kojih se dolazi istraživanjima (Čopić & Stevković, 2012). U vezi sa prvom grupom podataka, posebno vezano za podatke koje evidentiraju državni organi i ustanove u sistemu reagovanja na nasilje u porodici, potrebno je definisati jedinstvenu metodologiju prikupljanja i beleženja podataka i uspostaviti centralnu evidenciju koju predviđa Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, a koja, ni nakon šest godina od početka primene ovog propisa,

još uvek nije uspostavljena. Sa druge strane, potrebno je uložiti napor u pravcu standardizacije i institucionalizacije evidentiranja podataka o posedovanju vatrenog oružja (Ćopić & Dokmanović, 2022). Kada su, pak, istraživanja u pitanju, bitno je redovno sprovođenje anketa o viktimizaciji nasiljem nad ženama i nasiljem u porodici, ali i drugih istraživanja usmerenih na dolaženje do podataka o rasprostranjenosti i karakteristikama nasilja nad ženama i nasilja u porodici i društvenog odgovora na ove oblike kriminaliteta, sa posebnim fokusom na nasilje izvršeno upotrebom vatrenog oružja.

I pored evidentnog napretka u razvijanju normativnog i političkog okvira u Republici Srbiji u cilju suzbijanja i prevencije oružanog nasilja u porodično-partnerskom kontekstu, uočeni su određeni propusti koji zahtevaju reagovanje zakonodavca. Uslovi za nabavljanje vatrenog oružja su znatno pooštreni usvajanjem Zakona o oružju i municiji 2015. godine, no pokretanje krivičnog ili parničnog postupka u slučaju nasilja u porodici, kao ni izrečena mera zaštite po Porodičnom zakonu ili hitna mera po Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici nisu izričito navedeni kao smetnja za dobijanje odobrenja za nabavku oružja. Prevenciji nasilja u porodici doprinelo bi i ako bi se u bezbednosno-operativnu proveru uključilo i postojanje ozbiljno narušenih porodičnih odnosa i sklonost ka nasilju podnosioca zahteva, kao i obavezno informisanje bračnog druga/partnera, bivšeg bračnog druga/partnera i drugih članova porodice osobe koja je podnela zahtev za nabavku oružja da je to učinila. Strategija za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period 2021–2025. godine prepoznala je posedovanje i pristup vatrenom oružju kao visok faktor rizik za zastrašivanje, pretnje i vršenje različitih oblika nasilja prema ženama, uključujući femicid. Propust je, međutim, što akcioni plan za primenu ove Strategije još uvek nije usvojen, pa je njegovo usvajanje neophodan korak.

Literatura

- Babović, M. (2022). *Kvalitet života i bezbednost žena*. Republički zavod za statistiku.
- Božanić, D. (2016). *Rod i malokalibarsko i lako oružje: Glavna pitanja i strateški odgovori u Jugoistočnoj Evropi*. UNDP SEESAC.
- Božanić, D. (2019). *Rod i malokalibarsko oružje u Srbiji: ključne činjenice*. UNDP SEESAC.
- Ćopić, S. (2019). Razvoj zakonodavnog okvira za zaštitu žena žrtava nasilja u Srbiji. *Temida*, 22(2), 143–168, <https://doi.org/10.2298/TEM1902143C>
- Ćopić, S., & Stevković, Lj. (2012). Evidentiranje podataka o nasilju u porodici i značaj međusektorske saradnje: neka strana iskustva. U V. Nikolić-Ristanović (Ur.), *Evidentiranje kriminaliteta: iskustva iz sveta i Srbije* (str. 159–176). Prometej-Beograd.
- Ćopić, S., & Dokmanović, M. (2022). A snapshot of illicit firearm-trafficking and gun violence in Serbia. In N. Duquet (Ed.), *Pulling the trigger: gun violence in Europe* (pp. 265–314). Flemish Peace Institute.
- Čarapić, J., & Gassmann, R. (2018). *Small Arms and Light Weapons (SALW) Survey: Republic of Serbia 2012–2016*. SEESAC.

- Dokmanović, M., & Nikolić-Ristanović, V. (2008). Zaštita žrtava nasilja u porodici i Zakon o oružju i municiji. *Pravni život*, 57(10), 861–873.
- Duquet, N., & Van Alstein, M. (2015). *Firearms and Violent Death in Europe: An Exploratory Analysis of the Linkages between Gun Ownership, Firearms Legislation and Violent Death*. Flemish Peace Institute.
- Đan, A. (2013a). *Pripadnici policije kao učinioci parnerskog nasilja*. Beogradski centar za bezbedonosnu politiku.
- Đan, A. (2013b). *Partnersko nasilje sa službenom značkom: Pripadnici policije kao počinioци partnerskog nasilja u Srbiji*. Beogradski centar za bezbedonosnu politiku.
- FRA. (2015). *Violence against women: an EU-wide survey – Main results*. European Union Agency for Fundamental Rights.
- French, K. A., & Fletcher, K. A. (2022). Officer-involved domestic violence: A call for action among IO psychologists. *Industrial and Organizational Psychology*, 15(4), 604–608. <https://doi.org/10.1017/iop.2022.74>
- Jovanović, S. (2019). Novi krivičnopravni odgovori Republike Srbije na nasilje nad ženama. *Temida*, 22(2), 169–187. <https://doi.org/10.2298/TEM1902169J>
- Karp, A. (2018). *Civilian Firearms Holdings, 2017, Estimating Global Civilian-Held Firearms Numbers*. Small Arms Survey. <https://www.smallarmssurvey.org/sites/default/files/resources/SAS-BP-Civilian-held-firearms-annexe.pdf>
- Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N., Žunić, N., & Beker, K. (2021). *Nasilje u porodici i zloupotreba vatrenog oružja*. Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Mapa puta za održivo rešenje za suzbijanje nedozvoljenog posedovanja, zloupotrebe i trgovine malokalibarskim i lakim oružjem i pripadajućom municijom na Zapadnom Balkanu do 2024. godine*. https://www.seesac.org/f/img/File/roadmap/Roadmap_BCMS_unofficial-translation.pdf (pristupljeno 19. jula 2023.)
- Lacmanović, V. (2019). Femicid u Srbiji: potraga za podacima, odgovorom institucija i medijska slika. *Annals for Istrian and Mediterranean Studies, Series Historia et sociologia*, 29(1), 39–54.
- Lacmanović, V. (2021). *Analiza slučajeva femicida vatrenim oružjem (jun 2017–jun 2020)*. Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- OEBS (2019). *Dobrobit i bezbednost žena – Srbija, osnovni izveštaj*. OEBS.
- Petrović, N. (2010). Rasprostranjenost nasilja u porodici u Vojvodini. U V. Nikolić-Ristanović (Ur.), *Nasilje u porodici u Vojvodini* (str. 25–53). Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.
- Petrušić, N., & Konstantinović-Vilić, S. (2012). *Vodič kroz sistem porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici*. Autonomni ženski centar i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju. <http://www.zicni.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Vodic-kroz-sistem-porodicno-pravne-zastite-od-nasilja-u-porodici.pdf> (pristupljeno 19. jula 2023.)
- Russell, B. L., & Pappas, N. (2018). Officer involved domestic violence: A future of uniform response and transparency. *International Journal of Police Science & Management*, 20(2), 134–142. <https://doi.org/10.1177/1461355718774579>
- Savona, E.U., & Mancuso, M. (Eds.). (2017). *Fighting Illicit Firearms: Trafficking Routes and Actors at European Level*. Final Report of Project FIRE (www.fireproject.eu). Transcrime – Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano.
- Stepanov, B. (2022). *Nasilje u porodici – šta govore podaci. Pregled dostupnih podataka o nasilju u porodici i zloupotrebi vatrenog oružja za nasilje*. Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

- SEESAC. (2022). *Firearm Incidents in the Context of Domestic Violence in South East Europe 2019-2021*. SEESAC.
- SEESAC. *Roadmap for a sustainable solution to the illegal possession, misuse and trafficking of Small Arms and Light Weapons (SALW) and their ammunition in the Western Balkans by 2024*. <https://www.seesac.org/f/docs/publications-salw-control-roadmap/Regional-Roadmap-for-a-sustainable-solution-to-the.pdf> (pristupljeno 19. jula 2023.)
- SEESAC. (2019). *Small Arms and Light Weapons (SALW) Survey: Republic of Serbia 2012–2016*. SEESAC. https://www.seesac.org/f/docs/SALW-Surveys/Serbia_SALW-Survey_ENG.pdf (pristupljeno 19. jula 2023.)
- Spasić, D., & Tadić, M. (2017). *Zloupotreba oružja i rodno zasnovano nasilje*. Centar za istraživanje javnih politika.
- Stevanović Govedarica, G. (2021). *Malokalibarsko i lako oružje – Rodno zasnovano nasilje i nasilje u porodici. Analiza normativnog okvira i prakse*. Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Tašković, M. (2016, 2. juli). *Krvava Srbija – Sve žrtve 5 najvećih masakara u poslednjih 15 godina*. Blic. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/krvava-srbija-sve-zrtve-5-najvecih-masakara-u-poslednjih-15-godina/gxtgys7> (pristupljeno 3. maja 2021.)
- United Nations Development Programme. *Reduce Risk Increase Safety – Towards ending SALW misuse in domestic violence context*. United Nations Development Programme, https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/Reduce%2520risk_Increase%2520Safety%20%281%29.pdf (pristupljeno 4. maja 2021.)
- UNODC. (2019). *Global Study on Homicide 2019*. United Nations Office on Drugs and Crime.
- United Nations Development Programme. *Reduce Risk Increase Safety – Towards ending SALW misuse in domestic violence context*. United Nations Development Programme. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/Reduce%2520risk_Increase%2520Safety%20%281%29.pdf (pristupljeno 4. maja 2021.)
- Vidaković, I. (2002). *Rasprostranjenost nasilja u porodici*. U V. Nikolić-Ristanović (Ur.), *Porodično nasilje u Srbiji* (str. 13–72). Viktimološko društvo Srbije i Prometej-Beograd.
- Wetendorf, D. (2000). *The impact of police-perpetrated domestic violence*. In D. Sheehan (Ed.), *Domestic Violence by Police Officers*. A compilation of papers submitted to the Domestic Violence by Police Officers Conference at the FBI Academy Quantico.
- WHO. (2017). *Violence against Women, Fact Sheet*. <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women> (pristupljeno 15. jula 2023.)

Pravni propisi

Krivični zakonik, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 11/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

Odluka o obrazovanju Saveta za suzbijanje nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 14/2017.

Porodični zakon, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.

Strategija kontrole malog i lakog oružja za period 2019-2024. godine, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 44/2019.

Strategija za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period od 2021. do 2025. godine, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 47/2021.

Zakon o detektivskoj delatnosti, čl. 15, st. 1. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 104/2013 i 87/2018.

Zakonu o divljači i lovstvu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2010 i 95/2018.

Zakonikom o krivičnom postupku, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 2/2011-3, 101/2011-272, 121/2012-7, 32/2013-12, 45/2013-35, 55/2014-41, 35/2019-6, 27/2021-8 (US), 62/2021-95 (US).

Zakon o oružju i municiji, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 20/2015, 10/2019, 20/2020 i 14/2022.

Zakon o oružju i municiji, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 9/1992, 53/1993, 67/1993, 48/1994 i 44/1998.

Zakonu o policiji, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije, Međunarodni ugovori, br. 12/2013.

Zakon o privatnom obezbeđenju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 104/2013, 42/2015 i 87/2018.

Zakon o ravnopravnosti polova, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 104/2009.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 52/2021.

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 64/2016.

The State's Response to the Firearms Abuse in the Family Context in Serbia: Policies, Effects and Challenges*

Sanja Čopić^a & Mirjana Dokmanović^b

^a University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation;
Victimology Society of Serbia

^b Institute of Social Sciences, Belgrade; Victimology Society of Serbia

Possession of firearms, whether legally or illegally owned, is a risk factor for domestic violence, especially more severe forms of violence, including femicide. The paper aims to indicate that a prerequisite for effective suppression and prevention of the abuse of firearms in the family context is the understanding that this phenomenon is a consequence of social and gender norms that create and support gender inequalities in society. The paper is based on the triangulation of data collected from various sources, including previous research, data collected and recorded by state authorities regarding the misuse of firearms in the family and partnership context, and positive legal regulations and public policies relevant to the suppression and response in case of domestic and partner violence with the use of firearms. Research shows that the presence of a firearm increases the risk of death in cases of domestic violence by five to nine times. Women constitute the majority of victims of family homicides by the misuse of firearms. In most cases, they are victims of their partners. Even though the state has improved the legal and strategic framework for preventing domestic violence, the number of cases of armed violence in the family context remains stable. In addition, the number of women killed in a family-partner context on an annual basis in Serbia is at a similar level, without major fluctuations. These data suggest the need to improve the effectiveness of regulations and policies in the given field.

KEYWORDS: light and small arms / domestic violence / public policies / Law on Arms and Ammunition / Serbia

PRIMLJENO: 3.12.2023. godine
REVIDIRANO: 7.1.2024. godine
PRIHVAĆENO: 8.1.2024. godine

* Predloženo citiranje: Čopić, S., & Dokmanović, M. (2023). Odgovor države na zloupotrebu vatrenog oružja u porodičnom kontekstu u Srbiji: Politike, efekti i izazovi. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 41–59. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023033>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Demokratska psihijatrija u Italiji kao ideja i pokret*

Teodora Gojković

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja,
Beograd, Srbija

Osnovni cilj ovog rada je da, na osnovu analize sekundarnih izvora, pruži osvrt na nastanak i razvoj specifične misli i pokreta u Italiji, koji se zalagao za dekonstrukciju i reformisanje tradicionalne psihijatrije i njene prakse šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. Demokratski psihijatri u Italiji su demokratizaciju psihijatrije shvatali kao proces deinstitutionalizacije psihijatrijske moći i „depsihijatrizacije“ u teoriji i u praksi, što se odnosi na preispitivanje klasifikacija, dijagnoza i tehnicizama kojima se psihijatri služe. Zahvaljujući njihovom političkom zalaganju, Zakonom o psihijatriji (*Zakon 180*) iz 1978. godine zabranjena je izgradnja novih psihijatrijskih bolnica, sprečena transformacija tadašnjih psihijatrijskih bolnica u profilisana odeljenja opštih bolnica, smanjen je broj kreveta na psihijatrijskim odeljenjima u opštim bolnicama i uvedeni su rigorozniji kriterijumi prinudne hospitalizacije, što je, posledično, dovelo do njenog potpunog ukidanja. Psihijatrijske ustanove azilarnog tipa i dalje su gotovo u potpunosti iskorenjene u Italiji, dok je izglasavanje Zakona 180 Italiju, istorijski gledano, učinilo prvom zemljom sa tako progresivnim zakonom u psihijatriji, čije varijante su deceniju kasnije prihvaćene i u drugim evropskim zemljama (Nemačka, Grčka, Mađarska, itd). Premda je reforma psihijatrije u Italiji dovela do humanizacije psihijatrijskog tretmana i izmeštanja psihijatrije u društvenu zajednicu, prednosti i nedostatke tekovina demokratske psihijatrije u Italiji, u kontekstu savremenog globalno-kapitalističkog društva, trebalo bi empirijski ispitati, čemu bi ovaj rad mogao da posluži kao smernica.

KLJUČNE REČI: antipsihijatrija / demokratska psihijatrija / depsihijatrizacija / Zakon 180 / trščanski eksperiment / deinstitutionalizacija

* Korespondencija: teodoragojkovic9@gmail.com, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Gračanička 18, 11000 Beograd, Srbija
ORCID <https://orcid.org/0009-0001-9489-3772>

Uvod

Ovaj rad predstavlja kratak osvrt na nastanak i razvoj specifične misli i pokreta u Italiji, koji se zalagao za dekonstrukciju i reformisanje tradicionalne psihijatrije i njene prakse šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, u cilju realizacije takvih institucionalnih i terapijskih promena koje će biti „po meri“ psihijatrijskih pacijenata. U pitanju je antipsihijatrija, čija italijanska varijanta, zbog svojih teorijski umerenijih ideja i uspešnijih praktičnih implementacija tih ideja u odnosu na britanske, holandske, francuske i nemačke kolege, zavređuje da se o njoj govori i piše kao o pokretu koji se zalagao i, na kraju krajeva, uspeo da utemelji *demokratsku psihijatriju*.

Demokratska psihijatrija se poima kao struja unutar antipsihijatrije utoliko što deli eksplicitan kritički stav prema celokupnoj psihijatriji, u smislu antidogmatizma i antipozitivizma u razumevanju psihičkih poremećaja, naspram etabrirane, naturalistički obojene psihijatrijske misli; zatim, utoliko što kritikuje način dijagnostikovanja mentalnih oboljenja i njihov tretman u ovoj struci, a onda i psihijatrijsko znanje i institucije u kojima se leče psihički oboleli (Opalić, 2008a; Rašković-Ivić, 2011). Kritički stav prema psihijatrijskim ustanovama se induktivno preneo i na kritički stav prema kapitalističkom društvu, u ime kojeg psihijatrijske ustanove funkcionišu, što je, uz specifičnu socijalnu, političku i istorijsku klimu, omogućilo rađanje antipsihijatrije kao duhovnog odjeka levičarskog studentskog protesta 1968. godine, u kojem su, pored antipsihijatrijskih, bile prisutne i antipedagoške ideje (Opalić, 2008a). U suštini, antipsihijatrija je politička psihijatrija, čiji su protagonisti zahtevali politizaciju psihijatrije u cilju promene nekih ili svih aspekata društveno-političkog ustrojstva (Kecmanović, 2008).

Za italijanske antipsihijatre, to je bio alarm za uzbunu da se mora delati u dva pravca – iznutra, u pravcu deinstitucionalizacije, odnosno uvođenja terapijske zajednice kao okruženja koje će pacijentima omogućiti neophodne slobode i prava u lečenju, uz druge unutarinstitucionalne reforme, i ka spolja, u pravcu jačanja pravno-političke potpore ovim promenama. U tom smislu, krajem šezdesetih godina prošlog veka sproveden je „tršćanski eksperiment“, a u narednoj deceniji osnovan pokret „Demokratska psihijatrija“ (*Psichiatria Democratica*), koji je psihičke probleme tretirao kao prevashodno politički problem društvenog položaja radničke klase, proglašavajući psihijatriju instrumentom vladavine buržoazije. Zahvaljujući političkom aktivizmu ovog pokreta, Italija je postala prva zemlja u istoriji koja je donela tako progresivan zakon kao što je bio Zakon o psihijatriji iz 1978. godine, koji je nalagao zatvaranje svih klasičnih psihijatrijskih ustanova u zemlji, zabranio prisilnu hospitalizaciju duševno obolelih i javnu upotrebu sintagmi „duševno poremećen“ ili „duševno oboleli“ (Opalić, 2008a).

S obzirom na to da su italijanski antipsihijatri nesumnjivo bili društveno najaktivniji i najkreativniji među antipsihijatrima i da su ostavili najvidljiviji trag u savremenim alternativnim pravcima brige o mentalnom zdravlju ljudi, bavljenje

fenomenologijom ovog pokreta nije samo zadatak psihijatar, već i sociologa. Italijanska demokratska psihijatrija je nastala u istorijskom periodu zamaha masovnog potrošačkog društva i na njega je povratno uticala – blagodareći tome, ali i obimu početnog entuzijazma i podrške na koju je nailazila, opravdava da se o njoj govori ne samo kao o pokretu otpora, već i čitavoj kulturi otpora, koja je, kritikujući i menjajući jedan segment društva, uspela da podstakne i utiče na šire društvene procese.

U tom smislu, autorka rada ne nastoji da izvodi generalizacije o idejama i pokretu, već da teorijski obradi fenomen na osnovu sekundarne naučne građe. Namera je da se probudi interesovanje šire akademske javnosti za bavljenje temom reforme psihijatrije, zbog čega se u radu postavljaju potencijalna pitanja za neko buduće istraživanje.

Italijanski model antipsihijatrije – demokratska psihijatrija

Politička psihijatrija kao imperativ antipsihijatrije

Politika i psihijatrija imaju jedno važno zajedničko ishodište, jer su profesionalno usmereni na promenu neprihvatljivog ljudskog ponašanja – politika na nivou zajednica, a psihijatrija na individualnoj ravni (Opalić, 2008b). Prema Lasvelovoj (Harold Lasswell) koncepciji, nauka postaje glavni instrument onoga što zove „progresivna demokratizacija društva“, zbog čega je problem obuzdavanja destruktivnosti demokratskim vođstvom „gotovo ekvivalentan univerzalnim problemima bolesti i zdravlja, iz perspektive čovečanstva u celini“ (Lasswell, 1948, citirano kod Gewirth, 1949). Takav potencijal video je u socijalnoj psihijatriji, „jednoj od političkih nauka“, koja bi – prvo, organizovala i obavljala brojne istraživačke projekte koji se tiču različitih aspekata demokratizacije (recimo, edukacije mladih i selekcije lidera sa strukturom ličnosti koja odgovara demokratiji) i drugo, nastojala bi da svoje zaključke sprovede u praksi tako što će pridobiti poverenje zajednice, unutar koje se izbor lidera i politika konačno susreću (Gewirth, 1949).

Političko-emancipatorski angažman psihijatrije počinje sa aktivizmom Franca Fanona (Frantz Fanon), alžirskog psihijatra, koji je potrebu za promenom socijalno-političke stvarnosti obrazložio time što društvena stvarnost, koja je obeležena rasizmom, dominacijom sile, nasilja, licemerstvom i dvostrukim aršinima, stvara duševno poremećene ljude (Kecmanović, 2008). Nužno je raditi na stvaranju „zdrave“ društvene zajednice, jer, u suprotnom, povratak pacijenata iz psihijatrijske institucije u „bolesnu“ sredinu koja otuđuje i dehumanizuje gubi smisao – otvorena društvena zajednica, u kojoj su duševno poremećeni ljudi živeli pre i u kojoj žive nakon tretmana u nekoj od psihijatrijskih ustanova, postaje tačka okupljanja zajedničkih napora kritičkih psihijatar i antipsihijatar (Kecmanović, 2008).

Paralelna (ali ne i isprepletana) politička i psihijatrijska aktivnost Fanona i njegova borba protiv različitih oblika političkog imperijalizma, diskriminacije Crnaca i žena, inspirisala je nastanak antipsihijatrije u Engleskoj i Italiji, čiji rodonačelnici su se pozivali na Fanona kao utemeljivača svojih ideja (Opalić, 2008a). Antipsihijatrija i reforme u psihijatriji su donekle demistifikovale sve ove slojevite „političke“ aspekte psihijatrije, pokušavajući, između ostalog, da duševno obolelima povrate i neposrednu društvenu moć, tačnije ljudska i politička prava u konkretnom socijalnom vidu (Opalić, 2008a). U skladu sa time, zagovara se deinstitutionalizacija – to je proces koji označava postepeno zatvaranje velikih ustanova socijalne zaštite (u ovom slučaju, duševnih bolnica) i preseljenje njihovih korisnika u zajednicu, uz adekvatnu podršku (Jerinić, 2017). Pored toga, ovaj proces podrazumeva razvoj adekvatnih usluga podrške u zajednici kako bi specifične potrebe korisnika bile zadovoljene i kako bi se sprečile nove institucionalizacije (Jerinić, 2017). Kritikovani su temelji na kojima počiva psihijatrija – pre svega, dijagnostika, terapija i psihijatrijska ustanova, isticanjem da u društvu koje nije saobraženo stvarnim ljudskim potrebama, čovek preživljava jedino tako što postaje lud – „Iskustvo i ponašanje koje se etiketira kao shizofreno jeste posebna strategija koju osoba izmišlja da bi živjela u situaciji u kojoj se živjeti ne može“ (Laing, 1967, citirano kod Kecmanović, 2010, str. 98–99).

Ono što, u svakom slučaju, predstavlja jedno od zajedničkih rešenja koje nude politički i socijalni psihijatri toga vremena jesu *terapijska zajednica* i *život psihički obolelih izvan terapijske sredine*. Terapijska zajednica je jedna od socijalno-terapijskih mera ili postupaka, koju čine svi članovi personala i svi pacijenti na odeljenju određene psihijatrijske ustanove (psihijatrijske klinike, bolnice, dnevne bolnice itd.); u kojoj vladaju demokratski odnosi, što znači da se ukida hijerarhijska piramida uloga, svojstvena odnosima između personala i pacijenata van terapijske zajednice; u kojoj obaveštenja i nalozi ne idu vertikalno odozgo-nadole niz hijerarhijsku lestvicu, već slobodno (horizontalno), u oba smera; u kojoj se od članova očekuje da tolerišu manje ili više poremećeno ponašanje svakog pojedinačnog člana zajednice; gde su svi članovi terapijske zajednice podjednako odgovorni za odluke koje se donose na sastancima terapijske zajednice i, najzad, gde su nosioci terapijskog postupka i osoblje i pacijenti (Kecmanović, 2008). Ideja terapijske zajednice utemeljena je na ideji kolektivne odgovornosti, pripadnosti grupi i osnaživanju uz podsticanje lične odgovornosti i izbegavanju razvijanja osećaja zavisnosti od stručnog osoblja (Štrkalj-Ivezić i dr., 2014).

Sloboda kao terapija – Franko Bazalja

Predstavnici italijanske antipsihijatrije, Franko Bazalja (Franco Basaglia) i Đovani Đervis (Giovanni Jervis), svoj koncept su nazivali „antiinstitucionalnim“ i „demokratskim“, što je izraz njihovog nastojanja da se istaknu unutar prilično heterogenog antipsihijatrijskog pokreta (Opalić, 2008a). Za njih, psihijatrija je političko pitanje, prevashodno zbog toga što je sve ono što je vezano za ljudsko biće – politika (Jervis, 1978). Smatrali su da takvu psihijatriju treba *depsihijatrizirati* u teoriji i u praksi, što znači dekonstruisati klasifikacije, dijagnoze i brojne tehnicizme kojima se služi, jer se iza svega toga kriju ljudski problemi svakodnevnog života, koje „nije uvek poželjno lečiti“ (Jervis, 1978, str. 222). Depsihijatrizovati ponajviše znači razlikovati među psihijatrijskim slučajevima one koji to nisu i restriktivno (re)definirati psihijatriju (Jervis, 1978).

Osnovna odlika Bazaljinog pristupa, izloženog u njegovoj knjizi „Negirana institucija“ (*L'istituzione negata*) iz 1968. godine, je smeštanje problema psihijatrije, psihijatrijske institucije, tretmana i zbrinjavanja duševno obolelih ljudi u širi društveni kontekst, pri čemu je naglasak stavljaao na društvene protivrečnosti buržoaskog društva – na klasne razlike i neravnomernu podelu moći – smatrajući ih izvorima svih zala (Kecmanović, 2008). Za Bazalju, u skladu sa podelom ljudi na bogate i siromašne koju je prihvatao, psihijatrijska ustanova predstavljala je „instituciju sile“, izvor duševnih poremećaja, kao što su i druge ustanove kasnog kapitalizma – škole, fabrike, različite bolnice i porodice – pri čemu bogati ljudi koji imaju patnju ne završavaju u ludnicama, već isključivo socijalni slučajevi (Opalić, 2008a; Mladenović, 2016; Foot, 2014). Psihijatrija je institucija nasilja ne samo zato što primenjuje nasilne metode lečenja, već zato što i svojom ideologijom propagira da ljudi sa patnjom nisu vredni građanske slobode, na osnovu čega je psihijatrija kadra da im oduzme tu slobodu u bilo kom trenutku (Mladenović, 2016).

Prateći Gofmana (Erving Goffman), koji duševne bolnice svrstava u širu kategoriju *totalnih institucija*, čiji je zajednički cilj da život velike grupe ljudi određenih osobina drži pod kontrolom, Bazalja je hospitalizovane psihijatrijske bolesnike video kao svedene na „neosobe“ ili „šuplje ljude“, internirane protiv svoje volje i slomljene od strane sistema (Kron, 2008; Nikolić & Kron, 2011; Foot, 2014). Ove institucije se nazivaju totalnima zato što svoje stanovnike okružuju u gotovo apsolutnom smislu, presecajući sve njihove veze sa spoljašnjim svetom – orijentisane su na potpunu kontrolu i vode deprivaciji svake autonomije (Kron, 2008; Nikolić & Kron, 2011). Azil je, kao takav, anti-terapeutska ustanova *par excellence* – smetlište za siromašne, mesto segregacije i razaranja, gde je prava priroda društvenih problema sakrivena iza alibija psihijatrijskog lečenja i pritvora (Basaglia, 1989). Ulaskom u azil, dolazi do *mortifikacije* (umrtvljenja) čovekovog identiteta putem brojnih simboličkih radnji (kupanje, šišanje do glave „iz higijenskih razloga“, zamena imena brojem itd.), čime se poništava njegov

prethodni identitet i uspostavlja novi, identitet etiketiranih i devijantnih, što Gofman i drugi autori antipsihijatrijske orijentacije nazivaju procesom *reifikacije* (Kron, 2008)¹. Na taj način se stvara atmosfera koja, kako je Leng govorio, „izluđuje ljude“ (Kron, 2008, str. 173). Na sve to, boravak u totalnoj instituciji, ponekad ireverzibilno, prekida nit koja osobu na mnogo načina povezuje sa njenim prirodnim socio-psihološkim okruženjem (Nikolić & Kron, 2011).

Kritika društva mora da prethodi kritici psihijatrije, a preobražaj društva preobražaju psihijatrije – u buržoaskom društvu nema i ne može biti „neka dobra psihijatrija, neka dobra psihoanaliza ili antipsihijatrija“ – svi su oni loši u meri u kojoj je loša buržoaska (klasna) država (Jervis, 1978, str. 123). Kao celina operativnih sposobnosti i znanja, psihijatrija odražava kulturu privilegovane klase, te će stoga i ostati u posedu te klase (Jervis, 1978). Politički radikalizam Bazalje i njegovih istomišljenika bio je praćen i njihovim političkim sudelovanjem u partijama krajnje levice. Bilo je jasno da ne može puno toga da se uradi ukoliko se zahtev za deinstitucionalizacijom psihijatrije ne poveže sa političkom sferom. Tako je, shodno svojim uverenjima, Bazalja osnovao pokret „Demokratska inicijativa“, a unutar psihijatrije strukovni pokret „Demokratska psihijatrija“ (*Psichiatria Democratica*) (1973), koji je, u periodu od samo pet godina postojanja, brojao oko 30.000 članova, pritom uživajući ogromnu podršku Komunističke i Socijalističke partije Italije, kao i levo orijentisanih italijanskih sindikata (Opalić, 2008a). Pored toga što je tradicionalnu psihijatriju proglašavao instrumentom vladavine buržoazije, pokret je psihičke probleme tretirao kao prevashodno politički problem društvenog položaja radničke klase (Jervis, 1978).

Rezultat njegovog uspešnog političkog delovanja bilo je donošenje Zakona o psihijatriji 1978. godine, koji je italijanski parlament izglasao sa ciljem da se, u razumnom prelaznom roku, zakonom zabrani prisilna hospitalizacija duševno obolelih i njihovo javno kompromitovanje korišćenjem sintagmi „duševno poremećeni“ ili „duševni bolesnik“ i, što je još važnije, po donošenju je postao sastavni deo Zakona o nacionalnoj zdravstvenoj službi (Opalić, 2008a; Basaglia, 1989). *Zakon 180* (u Italiji poznat kao *Legge Basaglia*) predstavljao je realizaciju Bazaljinih osnovnih postulata o približavanju psihijatrije opštoj medicini (dalje od zakonodavne vlasti) i brige u zajednici o mentalno obolelima. Ipak, glavni cilj reformatora ostalo je slamanje sistema psihijatrijskih bolnica – novi zakon uveo je zabranu izgradnje novih psihijatrijskih bolnica, sprečavanje transformacije sadašnjih psihijatrijskih bolnica u profilisana odeljenja opštih bolnica, smanjenje broja kreveta na psihijatrijskim odeljenjima u opštim bolnicama i rigoroznije kriterijume prinudne hospitalizacije, do njenog potpunog ukidanja (Morzycka-

¹ Ulazak u totalnu instituciju obeležen je „ponižavajućim ceremonijalom“ – osobi se oduzimaju garderoba i druge lične stvari i primorava se da svoje lične i intimne poslove obavlja javno. Osoba je stalno suočena sa degradirajućim činjenicama o sebi i, sve u svemu, stiče jedan ponižavajući status, na osnovu kojeg ne može da očekuje ni elementarno poštovanje na koje je navikla u spoljašnjem svetu (Nikolić & Kron, 2011).

Markowska et al., 2015). Izglasavanje ovog zakona Italiju je, istorijski gledano, učinilo prvom zemljom sa tako progresivnim zakonom u psihijatriji, čije su varijante deceniju kasnije prihvaćene i u drugim evropskim zemljama (Nemačka, Grčka, Mađarska itd.) (Opalić, 2008a).

Zahvaljujući implementaciji ovog zakona, pacijenti su postepeno puštani iz psihijatrijskih bolnica, a od 1982. godine, hospitalizacija se mogla sprovesti samo na jasan zahtev pacijenta, dok bi obavezna hospitalizacija bila moguća isključivo na osnovu mišljenja dva psihijatra, prihvaćenog od strane nadležnih, i trajala bi najviše sedam dana (Morzycka-Markowska et al., 2015)².

Posledice Bazaljinih reformi

Novi sistem, koji je počivao na regionalnom modelu, podstakao je razvoj tri vrste alternativnih centara za negu:

3. *Psihijatrijska odeljenja u opštim bolnicama (Servizi psichiatrici di diagnosi e cura – SPDC)* – male jedinice sa u proseku 13 kreveta (maksimalno 15), u koje se primaju uglavnom pacijenti sa psihotičnim smetnjama, uz mali broj pripadnika osoblja;
4. *Centri za mentalno zdravlje (CSM)* – rade 12 sati dnevno, 5–6 dana u nedelji, sa multidisciplinarnim timom koji organizuje negu putem prijema, konsultacija, kriznih intervencija i podrške mentalno obolelim osobama u vezi sa socijalnom zaštitom;
5. *Centri za socijalni rad* – koncentrišu se na radnu terapiju i pomažu pacijentima da pronađu nove poslove (Morzycka-Markowska et al., 2015).

Tokom prve decenije od usvajanja Zakona 180, broj psihijatrijskih pacijenata je smanjen za 53% (De Girolamo et al., 2007). Smanjenje broja pacijenata direktno je bilo rezultat ograničenja broja bolničkih kreveta, što je usledilo kao posledica političkih i ekonomskih pritisaka da se zatvore bolnice (De Girolamo et al., 2007). Italijanski trend smanjenja broja prijema u (državne) duševne bolnice je bio u suprotnosti sa ostatkom Evrope, gde je broj obaveznih prijema bio u usponu (Donnelly, 1992; Guaiana & Barboni, 2004).

Tršćanski i goričanski primer reformi. U skladu sa svojim teorijskim postavkama, Bazalja je okupio psihijatrijski tim, sastavljen od njegovih sledbenika, među kojima su bili Đervis i Pirela (Augustino Pirela), i 1961. godine

² Zakon je predviđao da bi psihijatrijska odeljenja u opštim bolnicama trebalo da pokriju region od oko 200.000 stanovnika, da obezbede do 15 kreveta, što bi dovelo do masovnog otpuštanja osoblja, a upravljanje novim sistemom psihijatrijske nege bilo bi prepušteno mreži regionalnih odeljenja za mentalno zdravlje (*Dipartimento di Salute Mentale – DSM*) (Morzycka-Markowska et al., 2015).

započeo svoju aktivnost u Regionalnoj psihijatrijskoj bolnici u Gorici, sa direktorske pozicije, koju je do kraja 1970-ih godina vodio pod sloganom – „*Sloboda leči*“. Reforme u ovoj duševnoj bolnici počele su uvođenjem terapijske zajednice u klasičnu psihijatrijsku ustanovu, da bi, potom, potpuno otvorili jedno krilo iste bolnice, koje je funkcionisalo po antipsihijatrijskim principima, u čuvenom „tršćanskom eksperimentu“ (Opalić, 2008a). Godine 1968. Bazalja prelazi u duševnu bolnicu u Kolornu, u Parmi, gde promoviše svoje ideje u radu, koje je u Gorici nastavio da razvija Pirela i, uz političku podršku levo orijentisane lokalne političke uprave, u reformu su se uključila i rukovodstva lokalne zajednice – pacijenti su u okviru terapijske zajednice dobili pravo da odlučuju o prijemu, otpustu i slobodnim izlascima svojih kolega (najveći neposredni uticaj pacijenti su ostvarili u organizaciji i korišćenju slobodnog vremena), pri čemu je paralelno zaposleni tim profesionalaca njihove odluke morao da ispoštuje i uklopi u svoja dotadašnja znanja i iskustva o novim mikrosocijalnim okolnostima, dok su, istovremeno, u gradu otvarana psihijatrijska odeljenja za prevenciju i rehabilitaciju duševnih bolesnika (Opalić, 2008a). Pored Gorice, Parme i Trsta, Bazaljin projekat je sproveden i u drugim italijanskim gradovima, kao što su Areco, Peruda i Ređo Emilija.

Promene u Gorici su počele poboljšanjem uslova za pacijente – smanjenjem lečenja elektrošokovima, prekidom sputavanja, otvaranjem odeljenja i rušenjem zidova i ograda, a od 1965. godine, počelo je održavanje opštih sastanaka zaposlenih i svih pacijenata iz bolnice, što se smatra najjavnijim i najspektakularnijim elementom goričanskog eksperimenta (Opalić, 2008a). Bazalja je bio u toj meri uporan i istrajan u svojim nastojanjima, da je uspeo da „slomi“ početni otpor promenama zaposlenih u bolnici u Gorici. Redovno je održavao generalnu skupštinu (*assemblea generale*) i, nakon određenog vremena, na plenumima se pojavljivalo sve više i više ljudi, a cilj je postignut – da se učesnici upoznaju sa potrebama jedni drugih, da se iznađu načini na koje se može odgovoriti na te potrebe, kako bi se stvorili bolji uslovi života za sve (Mladenović, 2016). Gorica je ostala „basaljski kanon“ filozofskih studija i istraživanja o načinu na koji psihijatrijske bolnice zapravo rade i tu su skovana tri pravca Bazaljne misli i budućeg rada – *društvena analiza*, *antiinstitucionalizam* i *oštra kritika medicinskog establišmenta* (Foot, 2014).

Ipak, Bazaljin pokret je dostigao trenutak najveće slave 1970-ih godina u Trstu, kada se verovalo da goričanska utopija treba da postane tršćanska stvarnost (Foot, 2014). Sa sprovođenjem „tršćanskog eksperimenta“ Bazalja počinje 1972. godine, što je bio veliki projekat reforme celokupne psihijatrije u ovom gradu, po kojem je postao poznat u celom svetu, pa čak i van stručnih krugova. Strategija primenjena u Trstu je, mnogo više nego u Gorici, dopirala izvan zidova azila i dovela do njegovog potpunog zatvaranja 1980. godine. Goričanske generalne skupštine u Trstu su napuštene i zamenjene dnevnim otvorenim sastancima osoblja na kojima se odlučivalo o različitim strategijama (Foot, 2014). Do 1977.

godine raspustio je psihijatrijski stacionar sa 1200 kreveta i organizovao vanbolničku zaštitu mentalnog zdravlja, zasnovanu na principima terapijske zajednice (Foot, 2014).

Ključna posledica „tršćanskog eksperimenta“ jeste pretvaranje velike duševne bolnice sa 1200 kreveta u otvorenu celinu, da bi 1980. godine, u skladu sa odredbama Zakona 180, bila potpuno zatvorena (Morzycka-Markowska et al., 2015). Godine 1981. u Trstu je osnovano Odeljenje za mentalno zdravlje, koje je finansijski podržavalo društvenu saradnju i programe emancipacije ljudi sa mentalnim poremećajima – na tom odeljenju zaposleno je 248 stručnjaka (psihijatar, psihologa, medicinskih tehničara itd.), što je polovina broja iz 1971. godine (Morzycka-Markowska et al., 2015). Tako je, u poslednjih 30 godina broj obaveznih hospitalizacija smanjen šest puta, a broj samoubistava smanjen za $\frac{1}{4}$, pri čemu se kao važno postignuće izdvaja i mogućnost dobijanja pomoći u okviru sistema bez preporuka ili posebnih procedura (Morzycka-Markowska et al., 2015).

Na kraju poglavlja, važno je podvući da se u Italiji i dan danas razvijaju inovativne usluge koje pružaju sveobuhvatnu, multidisciplinarnu psihijatrijsku negu i lečenje, pri čemu i dalje postoje značajne geografske razlike po pitanju kvaliteta pruženih usluga.

Zaključna razmatranja

Utičući na učmalu profesionalnu atmosferu psihijatrijskih ustanova 1960–ih i 1970–ih godina u gotovo celom svetu, kao i na Zapadu, antipsihijatrija je „protresla“ sve one koji su, na ovaj ili onaj način, participirali u stvaranju pojma „ludilo“ i radili na njegovoj kontroli i održavanju (Rašković-Ivić, 1999, citirano kod Opalić, 2008a). Kao teorijski koncept i pokret, antipsihijatrija je uspela u sledećem – u realizaciji programa sveobuhvatne reforme psihijatrijske službe u zemljama EU; ukidanju ili smanjenju izolacije i fizičkog vezivanja psihijatrijskih pacijenata; ukidanju elektro-šok terapija; smanjenju broja kreveta za psihijatrijske pacijente u gotovo svim zemljama; redukovanju broja klasičnih azilarnih psihijatrijskih institucija; skraćanju prosečnog boravka pacijenata u psihijatrijskim ustanovama; poštovanju prava pacijenata da biraju terapeuta i vrstu lečenja, kao i dobijanju njihovog uvida u medicinsku dokumentaciju o sebi; ustaljivanju (grupe) psihoterapije i socioterapije kao nezaobilaznih metoda lečenja u psihijatrijskim bolnicama; demistifikovanju pojma „ludilo“ i „duševni bolesnik“ u široj javnosti; razdvajanju psihijatrije od gvozdеноg zagrljaja medicine i njenom otvaranju prema društvu i humanističkim naukama, poput sociologije, politikologije, pedagogije i psihologije (Opalić, 2008a).

Neosporno je da, u dugom roku, deinstitutionalizacija u Italiji nije dovela do povećanja obavezne psihijatrijske hospitalizacije, niti do povećanja broja

samoubistava i broja počinjenih krivičnih dela od strane psihički obolelih, a nije izazvala ni uobičajenu transinstitucionalizaciju, do koje dolazi transferom pacijenata iz centara za lečenje do ustanova za negu; i, suprotno predviđanjima protivnika, nije došlo do širenja privatnog sektora u psihijatriji (Morzycka-Markowska et al., 2015).

Ipak, zagovaranje političke borbe psihijatarata za radikalnu promenu postojećeg društveno-političkog ustrojstva i ukidanje klasnog društva ostaje utopijski element – prvo, politički i revolucionarno nabaždareni psihijatri dovode u pitanje svoj profesionalni identitet, na osnovu čega se postavlja pitanje koja je svrha sticanja profesionalnog znanja i napora da se proširi znanje o poreklu, prirodi i tretmanu duševno obolelih osoba, ako nema ni dobre psihijatrije ni dobre antipsihijatrije tamo gde ima klasnog društva (Kecmanović, 2008). Ideologija svake vrste, pa i ona antipsihijatrijska, naročito antiinstitucionalna i ona koja izjednačava duševno oboljenje i kapitalizam, a kapacitete za revolucionarno delanje pronalazi u duševno obolelima i psihijatrima, onemogućava slobodu i jednih i drugih, precenjujući njihove realne mogućnosti, što ih, na kraju krajeva, može frustrirati jednako kao i azilarna bolnička atmosfera (Opalić, 2008b). U oblasti političkog angažmana, dometi antipsihijatrije dosežu do stvaranja političke atmosfere za usvajanje zakonskih propisa koji preciziraju i ograničavaju prisilnu hospitalizaciju i stvaranja ideološke pretpostavke za veću demokratizaciju i humanizaciju odnosa u postojećim psihijatrijskim ustanovama, dok sporazum oko „negacije institucije“ dobija značenje samo ako ga predvodi „prava avangarda“, čime rizikuje da posluži kao odskočna daska za novi oblik društvene represije, ovoga puta na nivou globalnog društva (Guattari, 2009).

Savremene debate oko Bazaljinih ideja i reformi uglavnom se koncentrišu u dve tačke – prva, prema kojoj je Zakon 180 bio greška, jer za otpuštene pacijente nisu stvorene adekvatne alternativne strukture i druga, koja italijanski pokret doživljava kao pokret obeležen brojnim „ekscesima“ ideologije, čije su isprazne fraze malo pomogle onima sa mentalnim oboljenjima u stvarnom životu (Foot, 2014). Radikalni kritičari italijanske reforme psihijatrijske službe uglavnom ističu primedbe na račun ideje i prakse deinstitucionalizacije. Naime, početkom 21. veka, ekonomski pritisci naterali su italijanske vlasti da ugase većinu psihijatrijskih odeljenja, što se ispostavilo samo kao nominalna promena, budući da su mnoge jedinice nastavile da rade, samo pod drugim imenom, koristeći novu nomenklaturu (npr. lečenje pacijenata kao gostiju) (Morzycka-Markowska et al., 2015). Takođe, smanjenje broja prisilnih hospitalizacija, što se uzima kao jedan od glavnih markera efikasnosti reforme, rezultat je čisto administrativnih promena – ograničenja broja kreveta i zakonskih ograničenja za izricanje prinudne hospitalizacije (Morzycka-Markowska et al., 2015). Suštinski, prebacivanje tereta brige o mentalno obolelima sa institucija na porodice jedan je od glavnih problema reforme – 1980-ih godina to je rezultiralo u formiranju pokreta porodica

pacijenata koji se protive reformi i koji se zalažu za ponovno otvaranje bolnica (Morzycka-Markowska et al., 2015).

U svakom slučaju, premda je ovo bio složen i kontradiktoran pokret, koji je otvorio niz pitanja i mobilisao veliki broj psihijatar, aktivista, pacijenata i dobrovoljaca, Bazaljin zakon, uprkos svim njegovim ograničenjima i nedoslednostima, ostaje jedan od sjajnih primera reformi povezanih sa radikalnom antipsihijatrijskom teorijom i praksom. Ideološki cilj Bazalje i saradnika je u biti postignut – bilo je neophodno suprotstaviti se socijalnom isključenju mentalno obolelih i taj proces je bio uspešan, potpomognut aktivnostima pristalica deinstitutionalizacije 1960-ih i 1970-ih godina. Tako su plodovi italijanske varijante antipsihijatrije vidljivi ne samo u pobi modernih ideja u psihijatriji (isključivanje primene sile, ukidanje azilarnih ustanova itd.), već i u promeni stavova javnog mnjenja prema duševnim bolestima kao isključivo naslednim organskim oboljenjima – prihvatili su stav da su duševni poremećaji društveni problem o kojem ne treba da brinu samo psihijatri, psiholozi i socijalni radnici, već celokupna društvena zajednica (Opalić, 2008b).

Zbog toga je pretpostavka rada da bi humanizovana psihijatrijska bolnica mogla dati „slobodu za“ umesto „slobode od“, tako što će revidirati i nadograditi svoje temeljne koncepcije. Liberalizacija režima i tretmana su neophodni, ali ne i dovoljni uslovi humanizacije – javnost rada, otvorenost prema učešću u radu i drugih, otvorenost prema stručnoj i društvenoj kontroli, kontrola putem kontinuirane evaluacije efikasnosti onoga što se radi, uz obavezno praćenje štetnih efekata, treba da budu parametri po kojima duševna bolnica radi (Rašković-Ivić, 2011). Takozvana angažovana psihijatrija sadrži potencijal za ožvećenje same psihijatrije, medicine, ali i društva, u kojem će psihijatrijske bolnice biti mesta sa dušom, za lečenje bolesne duše (Rašković-Ivić, 2011). Ovu tezu bi bilo potrebno empirijski ispitati i, ukoliko se pokaže kao tačna, na njenoj realizaciji bi se trebalo raditi solidarno i sistemski, po sistemu povratne sprege – od makrodruštvenih ka mikrodruštvenim nivoima i obrnuto.

Napomena

Ovaj rad predstavlja rezultat angažovanja autora u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2023. godinu (na osnovu ugovora br. 451-03-47/2023-01) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Basaglia, F. O. (1989). The psychiatric reform in Italy: Summing up and looking ahead. *The International Journal of Social Psychiatry*, 35(1), 90–97. <https://doi.org/10.1177/002076408903500110>

- De Girolamo, G., Bassi, M., Neri, G., Ruggeri, M., Santoni, G., & Picardi, A. (2007). The current state of mental health in care in Italy: Problems, perspectives, and lessons to learn. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 257(2), 83–91. <https://doi.org/10.1007/s00406-006-0695-x>
- Donnelly, M. (1992). *The politics of mental health in Italy*. Routledge.
- Foot, J. (2014). Franco Basaglia and the radical psychiatry movement in Italy, 1961–78. *Critical and Radical Social Work*, 2(2), 235–249. <https://doi.org/10.1332/204986014X14002292074708>
- Gewirth, A. (1949). Political power and democratic psychiatry. *Ethics*, 59(2), 136–142. <https://doi.org/10.1086/290656>
- Glas omladine. (1987, maj). Lepa Mladenović, (anti)psihologistkinja: Menjati odnos prema ljudima koji pate. *Yugopapir*. <http://www.yugopapir.com/2014/10/lepa-mladenovic-anti-psihologistkinja.html>
- Guaiana, G., & Barboni, C. (2004). Trends in the use of the Italian Mental Health Act 1979–1997. *European Psychiatry*, 19(7), 444–445. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2004.07.004>
- Guattari, F. (2009). *Chaosophy: Texts and interviews 1972–1977*. Semiotext(e).
- Jerinić, A. (2017). *Deinstitucionalizacija – humani pristup psihički oboljelim osobama* [Diplomski rad]. Sveučilište u Dubrovniku.
- Jervis, G. (1978). *Kritički priručnik psihijatrije*. Stvarnost.
- Kecmanović, D. (1980). *Psihijatrija*. Medicinska knjiga, Svjetlost.
- Kecmanović, D. (2008). *Psihijatrija u kritičkom ogledalu*. Službeni glasnik.
- Kecmanović, D. (2010). *Očima psihijatra*. Clio.
- Kron, L. (2008). Totalne ustanove i stigmatizacija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 27(1–2), 171–183.
- Mladenović, L. (2016, 25. novembar). Antipsihijatrijski pokret i deinstitucionalizacija. *Akcija za ljudska prava*. <http://www.hracion.org/wp-content/uploads/Antipsihijatrijski-pokret-i-deinstitucionalizacija-Lepa-Mla%C4%91enovic%CC%81-44.pdf>
- Morzycka-Markowska, M., Drozdowicz, E., & Nasierowski, T. (2015). Deinstitutionalization in Italian psychiatry – the course and consequences Part II. The consequences of deinstitutionalization. *Psychiatria Polska*, 49(2), 403–412. <https://doi.org/10.12740/PP/28614>
- Nikolić, Z., & Kron, L. (2011). “Totalne” ustanove i deprivacije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 30(1–2), 119–137.
- Opalić, P. (2008a). *Psihijatrijska sociologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Opalić, P. (2008b). Neki aspekti odnosa između psihijatrije i politike. *Sociološki pregled*, 42(3), 385–400.
- Radio Kotor. (2016, 29. novembar). *Mladenović: Zatvorimo bolnice koje ne liječe već ponižavaju*. <https://web.archive.org/web/20190809111045/http://www.radiokotor.info/radio/index.php/78-lokalne-vijesti/12391-mladenovic-zatvorimo-bolnice-koje-ne-lijece-vec-ponizavaju>
- Rašković-Ivić, S. (2011). Deinstitucionalizacija psihijatrije u Srbiji: argumenti za i protiv. *Engrami*, 33(4), 2–6.
- Štrkalj-Ivezić, S., Jendričko, T., Pisk, Z., & Martić-Biočina, S. (2014). Terapijska zajednica. *Socijalna psihijatrija*, 42(3), 172–179.
- Visoka škola socijalnog rada u Beogradu. Evaluacija procesa deinstitucionalizacije – službe za negu u zajednici. http://www.otthon.org.rs/sites/default/files/dokumentum/izrada_studije_deinstitucionalizacije_stara_moravica_2_1.pdf

Democratic Psychiatry in Italy as an Idea and a Movement*

Teodora Gojković

Institute of Criminological and Sociological Research,
Belgrade, Serbia

The main goal of this paper is to, based on the analysis of secondary sources, provide an overview of the origin and development of a specific thought and movement in Italy, which advocated the deconstruction and reformation of traditional psychiatry and its practice in the sixties and seventies of the last century. Democratic psychiatrists in Italy understood the process of democratization of psychiatry as a process of deinstitutionalization of psychiatric power and 'depsychiatrization' in theory and practice, which refers to the reexamination of classifications, diagnoses and techniques used by psychiatrists. Thanks to their political commitment, the Law on Psychiatry (*Law 180*) from 1978 prohibited the construction of new psychiatric hospitals, prevented the transformation of psychiatric hospitals at that time into profiled departments of general hospitals, reduced the number of beds in psychiatric wards in general hospitals, and introduced more rigorous criteria for compulsory hospitalization, which consequently led to its complete abolition. Asylum-type psychiatric institutions are still almost completely eradicated in Italy, while the passing of Law 180 made Italy, historically speaking, the first country with such a progressive law in psychiatry, the variants of which were accepted a decade later in other European countries (Germany, Greece, Hungary etc). Although the reform of psychiatry in Italy led to the humanization of psychiatric treatment and the relocation of psychiatry to the social community, the advantages and disadvantages of the achievements of democratic psychiatry in Italy, in the context of the contemporary global-capitalist society, should be empirically examined, for which this paper could serve as a guideline.

KEYWORDS: antipsychiatry / democratic psychiatry / depsychiatrization / Law 180 / Trieste experiment / deinstitutionalization

PRIMLJENO: 10.8.2023. godine
REVIDIRANO: 14.9.2023. godine
PRIHVACENO: 16.10.2023. godine

* Predloženo citiranje: Gojković, T. (2023). Demokratska psihijatrija u Italiji kao ideja i pokret. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 61–73. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023034>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Media Portrayals of Prison Life and Criminal Justice: A Narrative Literature Review on Shaping Public Perceptions and Policy Implications*

Milena Milićević^a & Nikola Drndarević^b

Institute of Criminological and Sociological Research,
Belgrade, Serbia

The media plays a powerful role in shaping public perceptions of prisons, prisoners, and the criminal justice system, which are often negative and influenced by various factors, emphasising the importance of critically assessing these portrayals for a more nuanced understanding. This narrative review summarises and analyses existing literature on diverse depictions of prison life across different media. A comprehensive literature search resulted in 33 studies covering the years 1993–2023. Using content analysis, four themes exploring prison portrayals and public perceptions were identified: 1) discrepancies between media and reality of prison experiences; 2) specificities of public perceptions, including media representations; 3) media influence on public attitudes and beliefs regarding incarceration, rehabilitation, and punitive measures within the criminal justice system; and 4) impact on criminal justice policies and policy reforms. In conclusion, media representations of prisons, prisoners, and the criminal justice system significantly impact public attitudes by often sensationalising and perpetuating negative stereotypes, which, in turn, influences legal processes and policymakers' decisions, underscoring the need for more balanced depictions to foster informed discussions and challenge biases.

KEYWORDS: media representation / prison life / public opinion / media stereotypes / public perception / prison movies / prison / criminal justice policies

* Correspondence: Milena Milićević, mileninaadresa@gmail.com, Institute of Criminological and Sociological Research, Gračanička 18, 11000 Belgrade, Serbia

^a ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8344-5504>

^b ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2557-1056>

Introduction

The visibility of prisons and prisoners has increased due to the development of communication media, profoundly impacting public perceptions of law enforcement, courts, and corrections (Kania & Walsh, 1993; Cheliotis, 2010). Media representations, particularly in movies and television, are powerful tools for shaping public perception and understanding of imprisonment, the criminal justice system, and the lives of prisoners. These portrayals can affect not only public attitudes but also the criminal justice community's views, highlighting the importance of critically assessing how these subjects are depicted in the media (Bougadi, 2016).

Public perceptions of prison life, prisoners, and prisons can vary widely, but they are generally negative. The public tends to view prisons as places of punishment rather than rehabilitation. This negative portrayal extends to prisoners, who often face stigmatisation and dehumanisation (Cheliotis, 2010). Various factors influence and shape these perceptions: media portrayals and representations, societal attitudes, individual socioeconomic status, political beliefs, and personal experiences with the criminal justice system (Brown, 2009; Cheliotis, 2010).

Numerous studies have explored this multifaceted topic, focusing on the attitudes, beliefs, and public opinions about prisons and their inhabitants. This narrative literature review, as defined by Grant & Booth (2009), examines recent or current literature, focusing on studies published within the last decade, on the influence of media portrayals on public perceptions of prisons, prisoners, and the criminal justice system. The content under analysis encompasses studies on media representations and public perceptions of prison life, prisoners, prisons, the criminal justice system, and policies. Drawing upon key frameworks such as cultural criminology, media effects theory, and framing theory, this literature review examines the collective body of literature to enhance our understanding of the intricate relationship between media portrayals, public attitudes, and policy decisions.

Methods

A literature search was performed to identify studies on media representations and public perceptions of prison life, prisoners, prisons, the criminal justice system, and policies. The extensive search was performed using Google Scholar – Advanced Scholar Search, without limiting the date range. The following keywords were used: *media portrayals, public opinion, media stereotypes, media representations, prison depictions, public perception, media impact, prison movies, prison films, prison series* combined with *prison life, inmates, prisoners, convicts, prisons, imprisonment, jail, public policy*.

Next, studies citing detected research were explored further at the level of titles and abstracts. The following studies were considered eligible: those that focused on characteristics and issues related to media representation and public perception of prisons and prisoners, those published in English, and those that were original, peer-reviewed articles or thesis/dissertations.

The literature search resulted in 2104 citations, and an additional 79 were screened at the title and abstract level. Using the above criteria and after excluding duplicates, 33 studies published in the last three decades, covering the years 1993–2023, were included in this narrative literature review. The search was completed in October 2023.

In this study, a qualitative content analysis approach was employed to review and synthesise the existing literature on media representations and public perceptions of prison life, prisoners, prisons, the criminal justice system, and related policies. Qualitative content analysis was chosen as it allows for a deeper exploration of themes, patterns, and perspectives within the scholarly articles and peer-reviewed publications and enables a comprehensive examination of the diverse insights provided by the selected studies. The categories for content analysis were derived through an inductive process, identifying recurring themes across the literature on selected topics. A single study may contribute to multiple categories, reflecting the multifaceted nature of the subject matter.

The results are categorised into four themes. The first theme covers key differences between how prisons and inmates are portrayed in the media and their actual experiences in prison. The second theme involves specificities of public perceptions, including media representations. This would allow us to glean how the public concretely perceives prison life, prisoners, and the prison system. The third theme focuses on media influence on public views in order to explore how media portrayals affect public attitudes and beliefs concerning incarceration, rehabilitation, and punitive measures within the criminal justice system. Finally, the fourth theme is dedicated to the impact on criminal justice policies and how media-influenced shifts in public opinion have affected criminal justice policies.

Results

Media Portrayals and Prison Realities

People frequently assume that all prisons share a uniform identity, influenced by media portrayals, such as those in TV shows and movies, which tend to present a homogenous image of prison life (Yousman, 2013). These depictions can create a ‘pseudo-environment’ in people’s minds, leading them to feel informed about something they have not directly experienced (Lippmann, 1922, as cited in Yousman, 2013; Shemtob, 2013). Nevertheless, Yousman (2013) reminds us that,

in reality, each prison is unique, much like schools or neighbourhoods vary. Media representations of prisons often oversimplify the complexities of real-life incarceration. Actual prison conditions vary widely, offering different inmate programmes and treatments. However, important issues such as inadequate healthcare, limited access to education and job training, staff abuse, involvement in illicit activities, post-release employment difficulties, and insufficient officer training are often neglected. Female inmates, especially non-violent offenders housed with violent criminals, face unique challenges in U.S. prisons (Yousman, 2013).

Media representations of prisoners also focus on sensational and extreme stories, contributing to skewed public perceptions (Boyle & Stanley, 2019; Yardley & Wilson, 2013). Summarising the literature, Umamaheswar (2013) found that media portrayals of prisoners could perpetuate stereotypes and influence public understanding of who is most affected by the criminal justice system. Furthermore, a study revealed that media outlets, such as newspapers, magazines, radio, television, and websites, have the freedom to select how they present issues related to prison privatisation and existing private prisons (Adams, 2022). This research examined how the mainstream media frames prison privatisation and inmates held in private prisons. The analysis showed that prisoners are often depicted as either deserving or undeserving based on how private prisons are framed in terms of economic benefits, ethical concerns, or prison misconduct (Adams, 2022).

At the same time, gender plays a significant role in media portrayals of crime, with women frequently being portrayed as both victims and blameworthy, which is often rooted in patriarchal notions of femininity and gender stereotypes (Umamaheswar, 2013). Clowers (2001) addressed widespread misconceptions about female inmates, which were largely formed through inaccurate portrayals in films. Four films that depict female inmates and their lives in ways that perpetuate negative stereotypes were analysed: “Chained Heat” (Nicholas, 1983), “Red Heat” (Collector & von Theumer, 1985), “Fugitive Rage” (Ray, 1996), and “Angels in Chains” (Goff et al., 1983). Based on her experience as an educator in a maximum-security prison for female inmates, Clowers (2001) provided counterexamples of these misleading film portrayals, from the portrayal of inmates’ behaviour to the lack of security and unrealistic occurrences within the facilities. The results indicated that cinematic representations of female prisoners portrayed them as violent, worthless, and unworthy of humane treatment and investment in their rehabilitation or education. Despite the humorous initial impact of these inaccuracies, these cinematic depictions not only misrepresent incarcerated women but also contribute to their further marginalisation, even though they will eventually re-enter society (Clowers, 2001).

Bennett (2006) explored the role of prison films in depicting the relationship between the media, crime, and punishment, emphasising their influence on public beliefs, actions, and understanding of prisons. Three main roles played by the media in prison films were identified: as a dramatic device, a comparator, and a prism. First, the media often serves as a device to provide background information or show the societal response to prisons. Second, it acts as a comparator, highlighting the media's shortcomings in providing shallow or inaccurate coverage, reinforcing the films' claims of morality and authenticity. Lastly, the media serves as a prism, distorting public perceptions of prisoners, victims, and crime, and these films challenge this misrepresentation.

However, the representation is not always accurate or comprehensive. Media portrayals of prison life significantly differ from reality in various aspects, including conditions, architecture, violence, racial divisions, and the role of security personnel, sentence lengths, prison escapes, and cell privacy. Examining the concept of 'documentary realism' in films like "American History X" (Kaye, 1998) and "The Hurricane" (Jewison, 1999), it becomes clear that connecting these widespread depictions of prison to actual prison culture is challenging (Caster, 2008; Wilson, 2008). Moreover, documentary films like "The Farm: Angola, USA" (Garbus et al., 1998) further blur the line by partially aligning with popular perceptions of prison life, making it even more difficult to differentiate between fictional portrayals and true prison reality.

As a result, the media depiction of crime and imprisonment has been criticised on ethical, political and social grounds (Bennett, 2006). In addition, there is a significant gap between public perceptions and the reality of prison life, followed by two contrasting aspects of contemporary media representation (Marsh, 2009). Prisons are often portrayed in the media as violent and dangerous places with an ever-present threat of violence and brutality from both other prisoners and the prison staff, or conversely, as relaxed 'holiday camps' where inmates enjoy excessive comforts and leisure activities beyond what many free citizens experience. Films, TV shows, and other forms of media tend to emphasise the dramatic and sensational elements of prison life, highlighting violence, corruption, and conflicts among inmates. However, both representations are often extreme and do not accurately reflect the reality of prison life: the strict organisation and routines that prisons adhere to for security reasons. Research has shown that the actual reality of prison life is typically characterised by boredom, isolation, and a lack of meaningful activity, which is far removed from these extreme media portrayals (Crewe, 2011; Marsh, 2013).

Specificities of Public Perceptions of Prison Life, Prisoners, and Prisons

The research from the past thirty years has shown that the public holds complex and sometimes contradictory beliefs about punishment and corrections. One study showed that the public generally valued justice as a principle and believed in the importance of a fair and just legal system (Innes, 1993). There was a tendency to support rehabilitation efforts for offenders in prison systems, indicating a desire for positive reform. Despite supporting rehabilitation, the public placed a high priority on ensuring public safety. In summary, this finding indicated a concern for protecting society from potential harm (Innes, 1993). In essence, the public often favours more frequent and longer prison sentences than currently implemented (Cohen et al., 2003). The Open Society Foundations highlighted a significant shift in public opinion regarding crime and criminal justice during the late 20th century (Peter D. Hart Research Associates, 2002). During this period, the public favoured addressing the root causes of crime over imposing strict sentences. Additionally, nearly two-thirds of all Americans believed that the most effective strategy for reducing crime involved rehabilitating prisoners through education and job training, enabling them to abstain from criminal activities upon release. Later, Roberts and Hough (2005) reviewed public knowledge, attitudes, and opinions regarding prisons in the UK and internationally, revealing that most people believed prison conditions are too easy, life in prison is too comfortable and that prisons could foster criminal behaviour. However, only a minority supported the idea of increasing the use of imprisonment or making prison conditions more punishing. While most people endorsed the idea of rehabilitation, there was substantial doubt about its practical effectiveness. Consequently, this perception resulted in a significant decline in the overall confidence placed in the efficacy and effectiveness of the prison system in general. It is important to recognise that participants in these surveys were not limited by present policies or the government's practical capacity to accommodate these preferences regarding prison and prison facilities.

Tewksbury and Mustaine (2005) examined the views of correctional staff regarding prison amenities, such as programs, services, and resources for inmates and found that correctional staff generally supported the retention of most assessed amenities in prisons. As presented, correctional staff members appear to be more accepting or equally tolerant of prison amenities than citizens. More importantly, their views were related to their position within the correctional system, work experience, and education level. For example, security officers tended to have more negative views of prison amenities than other staff. At least 90% of staff agreed that 12 amenities should be retained in prisons. These included items related to basic prison conditions, educational programming, and some mild forms of entertainment. In contrast, most staff believed that six amenities should be eliminated from prison, including boxing and martial arts, conjugal visits, pornography, condoms, R-rated films, and cable TV. The views of correctional

staff are generally more tolerant than of some politicians and the public may assume (Tewksbury & Mustaine, 2005). Furthermore, understanding these views could help predict staff reactions to administrative activities and changes in institutional operations and assist in managing interactions between staff members from different areas of the prison.

Frost et al. (2019) explored the impact of personal experiences on public perceptions and investigated public opinion on correctional privatisation. As presented, individuals who had personal experience with the criminal justice system were more likely to support public control of prisons, confirming the importance of personal experiences in shaping public attitudes towards prisons. A study conducted in Norway (Kjelsberg et al., 2007) provides a comprehensive overview of attitudes towards prisoners among different groups, including prisoners, prison employees, and college students. Prisoners generally held positive attitudes towards fellow inmates. Remanded prisoners had fewer positive attitudes than convicted prisoners did, indicating that the attitudes of remanded prisoners might be more in line with those of the general population. Among prison employees, those working in female-only prisons had more positive attitudes than those in male-only prisons, and this difference might be partly attributed to prison size. Prison officers generally held negative attitudes, similar to the attitudes of some college students, particularly those studying business economics. Older prison officers seemed to focus more on rehabilitation aspects and held more optimistic attitudes towards inmates compared to younger officers. Prison employees in administrative positions generally had more negative attitudes than those in other work positions, and the type of crime for which prisoners were convicted influenced their attitudes. Most respondents believed that the punishment level in Norway is either too severe or just right. Students tended to express stronger punitive opinions, whereas inmates and prison employees found the punishment level was adequate or too mild. Despite recognising that prisons do not function as intended, a small minority of inmates and prison employees believed that shutting down all prisons would be the best course of action.

Influence of Media Representation on Public Perception of Prisons and Inmates

Media plays a significant role in shaping public opinion and perception, especially regarding complex and unfamiliar subjects such as imprisonment and the criminal justice system. Accordingly, media representation has a significant impact on how the public perceives prisoners and understands prison life. As noted by Cheliotis (2010), the media mainly focuses on the danger of criminal victimisation, constructing socially weak groups as targets for punitive intervention and criticising the prison system for being too tolerant of serious offenders. Moreover, the media often stirs up anxieties about the necessity for increased and more severe imprisonment. However, the depiction of human

suffering caused by these actions either is suppressed or diminished (Cheliotis, 2010).

One study explored American public opinion about prisons and the appropriate severity of punishment in prison, including public perceptions of life in prison (Wozniak, 2014). The results revealed that a plurality of respondents in the United States perceived life in prison to be unpleasant but believed that life in prison should be even harsher. Wozniak (2014) further argued that the perception of prison life as “easy” contributed to the support for longer and harsher sentences, confirming the role of public perceptions in shaping penal policies. A possible explanation for this finding was observed in the following study on people’s perceptions of prison conditions and their opinions on criminal justice policy and practice (Wozniak, 2016). As clarified, individuals’ perceptions of life and conditions in prison are closely connected to their views on various punitive and progressive aspects of criminal justice policy and practice. In other words, how people think about life in prison influences their opinions on related matters within the criminal justice system (Wozniak, 2016).

Media has the power to shape public opinions about crime and criminals, which can influence not only public attitudes but also policies, especially regarding women offenders (Umamaheswar, 2013). Moreover, media representation of prisons can contribute to deficit narratives and shape public perceptions of the treatment of inmates, while media coverage of punishment sends a message to the wider community and can shape public perceptions of the state authority (Shemtob, 2013). For example, the media portrayed Martha Stewart’s prison experience as normal, particularly due to her high public profile (Cecil, 2007). Such a distorted view of the prison system contributes to the prevailing misconception that women who have committed crimes are not sufficiently punished and that they effortlessly reintegrate into society after release, ignoring significant problems and challenges that incarcerated women, particularly those from marginalised backgrounds, encounter.

Bougadi (2016) further examined the influence of media representation on public perception in a study. The author discusses the representation of prisons in fictional films and television series and explores the impact of these representations on the audience’s perception of prisons, highlighting the importance of media in shaping public attitudes towards prisons. As explained, people are naturally attracted to subjects and issues that are mysterious, remote, and beyond their everyday experiences. The criminal justice system, crime, and life in prison fall into this category. For many individuals, prison life is an unfamiliar experience (Bennett, 2006), and their primary knowledge about prisons, inmates, and the criminal justice system comes from the media, including fictional films and television series. Therefore, media representation attracts the audience by offering glimpses into these hidden or unknown worlds and often become their main source of understanding these topics. Films and television

shows often depict prisons, prisoners, and law enforcement in dramatic and sometimes sensationalised ways. These portrayals can significantly shape how the public views these aspects of the criminal justice system. Studies have demonstrated that media representation can influence or reinforce particular beliefs and attitudes about prisons and crime. Finally, the influence of media representation extends to the criminal justice community. Even experts in criminology can be influenced by media portrayals, at times sharing similar perceptions with the public. This can affect decisions on policy, public attitudes regarding criminal justice reforms, and public support for various elements of the system.

Studies, including one by Yousman (2013), reveal that sensationalised prison stories strongly resonate even with inmates, confirming that media portrayals significantly affect inmates' own perceptions and experiences in prison. This effect extends to former inmates, who draw on exaggerated depictions from prison TV series such as "Oz" (Fontana et al., 1997–2003) when discussing their experiences. This connection is attributed to the development of parasocial relationships between inmates and media characters (Horton & Richard Wohl, 1956). Similar findings emerged in other studies, such as one in a Flanders prison (Van Den Bulck & Vandebosch, 2003), where inmates' expectations of prison life were influenced by television portrayals.

Influence of Public Opinion and Media on Criminal Justice Policies

Cullen et al. (2000) acknowledged that the perception of prisoners, prisons, and related policies in the United States is complex and multifaceted. While there is public acceptance and even preference for punitive policies, such as capital punishment and strict sentencing laws, this support is not absolute and can vary depending on the specific circumstances. A mix of punitive and progressive attitudes characterises the public's stance on crime and punishment. On the one hand, there is support for harsh sentencing, but on the other hand, there is also support for more flexible, intermediate sanctions and restorative justice, particularly for nonviolent offenders. Furthermore, the public may be open to substitutions for extremely punitive measures. For instance, they might accept a sentence of life imprisonment without parole as an alternative to the death penalty and support rehabilitation, especially for younger offenders.

Mason (2006) demonstrated how the media's portrayal of prisons in the UK had played a significant role in the country's punitive penal policies, suggesting that the combination of media over-reporting of violent and sexual crimes and the fictional portrayal of imprisonment had contributed to the growth of the prison population during the late 20th and early 21st century. By analysing a month's worth of UK media content related to prisons, Mason (2006) revealed how the media constructs a discourse of dangerousness and fear, leading to the public's

perception of prison as an unproblematic solution to crime. When discussing the role of the media, the author argued that portraying prisoners as violent offenders obstructs reasoned conversations about alternatives to incarceration, including addressing prison suicides, prisoners' rights, and the growing population of incarcerated women and minors at the time.

Earlier, Blakely and Bumphus (2005) focused on the print media's portrayal of prison privatisation in the USA, highlighting how it is often associated with profit, efficiency, and overcrowding. This study explored how the print media portrayed prison privatisation and emphasised its role in shaping public perception. The authors noted that media portrayals were becoming less favourable and more neutral in the early 21st century, with increased negativity towards private prisons. The media focussed on external aspects such as financing and politics, providing limited information about internal prison operations. Furthermore, when a content analysis of 131 newspaper articles about private prisons and private immigration and customs enforcement facilities was conducted, the findings revealed that most news stories did not cover the wide array of factors that scholars considered essential in the privatisation debate (Montes et al., 2020). Overall, the private sector's secrecy contributed to media negativity, and promoting transparency could improve its public image.

Drake (2018) argues that despite the portrayal of prisons as effective and transparent enforcers of the rule of law in Western democracies, empirical and theoretical evidence shows that prisons often fail to fulfil their stated purposes or operate in line with democratic ideals. However, public perceptions of prisons and prisoners still have significant implications for policy and practice. Negative perceptions can contribute to punitive policies and practices, whereas more positive or nuanced perceptions can support efforts towards prison reform and rehabilitation (Brown, 2009).

At the same time, public opinion can hinder policy reform. In other words, public perceptions that favour punitive approaches to dealing with offenders can be an obstacle to policy reform and serve as a rationale for expanding prison systems. For instance, research suggests that incarceration may not be an effective tool for rehabilitating offenders and that rehabilitation programmes may be more effective in reducing recidivism rates (Arbour et al., 2021; Bhuller et al., 2020). In Australia, as in many other high-income Western countries, prisons are being expanded to accommodate more inmates despite decreasing crime victimisation rates. This increase in incarceration has significant economic and social equity costs, particularly due to the overrepresentation of Indigenous Australians and other socially disadvantaged groups in prisons. As indicated, new policies are needed to overcome this discrepancy. However, public opinion often holds punitive views towards offenders, typically assessed through non-deliberative opinion polls.

How the media represents prisons and inmates significantly influences public perceptions. Negative, sensationalised, or stereotypical portrayals can create fear and misconceptions about prisons, potentially leading policy makers to favour punitive measures over rehabilitation. In contrast, balanced, realistic media portrayals can foster constructive public discussions, encouraging policy makers to consider evidence-based, nuanced approaches to criminal justice and inmate rehabilitation. Media representations can shape both public opinion and the direction of prison-related policies (Cullen et al., 2000; Frost et al., 2019; Peter D. Hart Research Associates, 2002; Simpson & Butler, 2015; Wozniak, 2014).

Simpson and Butler (2015) assessed the public's views on prison and prison alternatives in Australia by using a Citizens' Jury approach in three Australian cities, allowing citizens to critically engage with and deliberate on issues related to offending and society's responses to it. They found that public opinion generally holds punitive views towards offenders, which can hinder policy reform and contribute to prison expansion. By exploring the potential of deliberative methodologies in highly politicised public policy areas, the authors revealed public concern regarding the overuse of imprisonment despite punitive public opinion.

One line of research has demonstrated that media portrayals can humanise criminal offenders and foster empathy, potentially positively influencing public perceptions by reducing the negative stigma associated with criminality. Research conducted by Knoll-Frey and Mattison (2023) demonstrated that TV series such as "Orange is the New Black" (Herrmann et al., 2013–2019), "Mindhunter" (Fincher et al., 2017–2019), "Ozark" (Bateman et al., 2017–2022), "The Wire" (Simon et al., 2002–2008), "Prison Break" (Scheuring et al., 2005–2017), and "Oz" (Fontana et al., 1997–2003) positively influenced attitudes towards offenders. These shows depict the human side of criminals and the challenges they face rather than solely portraying them in a negative light. Such portrayals may help dismantle barriers to the successful reintegration of inmates into society, particularly in areas such as housing and employment.

Limitations

In defining our analysis scope, we focused on depictions in fictional and non-fictional media, including films and television series. However, we also focused on the influence of news media and social media on public perceptions. While news media provides factual information, it significantly impacts attitudes. Through its varied content, social media plays a crucial role in framing discussions and disseminating perspectives. We acknowledge the complexities of analysing different media forms and emphasise the need for further interpretations that will consider media forms.

Furthermore, we focused on an extensive body of literature in English, acknowledging the potential limitation of providing a comprehensive global analysis. While the literature draws from diverse geographic and cultural contexts, the predominant language bias restricts the generalisation of our findings to the entire global landscape. Our synthesis primarily pertains to insights derived from studies conducted in English or translated into English, encompassing a broad spectrum of geographical and cultural settings. However, we recognise the importance of future research incorporating multilingual sources for a more exhaustive understanding of the global landscape of media portrayals and public perceptions of prisons and criminal justice.

Conclusion

The way prisons are presented in the media significantly influences public attitudes towards the prison system and inmates. Media representations are often sensational, portraying a distorted image of prison life, focussing on violence and deviance, and perpetuating misconceptions. Media depictions of prisons are diverse, but they often emphasise negative aspects and stereotypes, shaping public opinion, legal processes, and prisoners' connections to the outside world. A public perception of prison life is generally negative, influenced by personal experience and education, and there is a disparity between symbolic representations of prisons and their actual realities. Furthermore, public perception, often shaped by media representations, plays a crucial role in shaping the direction and decisions of policymakers regarding prisons and criminal justice.

The identified themes in this review, including discrepancies between media portrayals and reality, specificities of public perceptions, media influence on public attitudes, and the impact on criminal justice policies, underscore the need for a more balanced and informed portrayal of the prison system. To foster a better understanding, the media should offer a more realistic, multifaceted portrayal of the prison system and inmate experiences. This approach would allow for more informed discussions on public policy and necessary reforms. Challenging sensationalised and stereotypical media depictions is crucial for developing a more nuanced understanding of crime and punishment and combating stereotypes and biases. Overall, media representation of prisons can shape public perception and attitudes towards the criminal justice system, highlighting the need for more balanced and informed depictions.

Acknowledgement

This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, Grant No. 7750249, Project title: *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects* (PrisonLIFE).

This paper represents the result of the authors' engagement in accordance with the Working Plan and Program of the Institute of Criminological and Sociological Research for 2023 (based on the contract No. 451-03-47/2023-01) with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation.

References

References marked with an asterisk indicate studies included in this review.

- *Adams, L. A. (2022). *Media portrayal of private prisons and inmates* [Master's Thesis, University of Louisville]. <https://doi.org/10.18297/etd/3944>
- Arbour, W., Lacroix, G., & Marchand, S. (2021). Prison rehabilitation programs: Efficiency and targeting. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3761992>
- Bateman, J., Mundy, C., Dubuque, B., Williams, M., & Shiban, J. (Executive Producers). (2017–2022). *Ozark* [TV series]. MRC Television; Aggregate Films; Zero Gravity Management; Headhunter Films; Man, Woman & Child Productions.
- *Bennett, J. (2006). The Good, the Bad and the Ugly: The media in prison films. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 45(2), 97–115. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2311.2006.00408.x>
- Bhuller, M., Dahl, G. B., Løken, K. V., & Mogstad, M. (2020). Incarceration, recidivism, and employment. *Journal of Political Economy*, 128(4), 1269–1324. <https://doi.org/10.1086/705330>
- *Blakely, C. R., & Bumphus, V. W. (2005). The print media's portrayal of the private prison. *Probation Journal*, 52(1), 69–75. <https://doi.org/10.1177/0264550505050626>
- *Bougadi, S. G. (2016). Fictional representation of prison in films and TV's series genre: Public and academic perceptions of prison. *Foresic Research & Criminology International Journal*, 2(1), 1–4. <https://doi.org/10.15406/frcij.2016.02.00041>
- *Boyle, O., & Stanley, E. (2019). Private prisons and the management of scandal. *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 15(1), 67–87. <https://doi.org/10.1177/1741659017736097>
- *Brown, M. (2009). *The culture of punishment: Prison, society, and spectacle*. New York: University Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814739044.001.0001>
- *Caster, P. (2008). *Prisons, race, and masculinity in twentieth-century U.S. literature and film*. Ohio State University Press. <http://hdl.handle.net/1811/30231>
- *Cecil, D. K. (2007). Doing time in "Camp Cupcake": Lessons learned from newspaper accounts of Martha Stewart's incarceration. *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 14(2), 142–160.
- *Cheliotis, L. K. (2010). The ambivalent consequences of visibility: Crime and prisons in the mass media. *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 6(2), 169–184. <https://doi.org/10.1177/1741659010378629>
- *Clowers, M. (2001). Dykes, gangs, and danger: Debunking popular myths about maximum-security life. *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 9(1), 22–30.
- *Cohen, M. A., Rust, R. T., & Steen, S. (2003). *Measuring public perceptions of appropriate prison sentences, final report* (Final Report 199365; p. 85). U.S. Department of Justice. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/199365.pdf>
- Collector, R., & von Theumer, E. R. (Directors). (1985). *Red Heat* [Film]. TAT Film i

- samarb m Aida United; International Screen.
- Crewe, B. (2011). Depth, weight, tightness: Revisiting the pains of imprisonment. *Punishment & Society*, 13(5), 509–529. <https://doi.org/10.1177/1462474511422172>
- *Cullen, F. T., Fisher, B. S., & Applegate, B. K. (2000). Public opinion about punishment and corrections. *Crime and Justice*, 27, 1–79. <http://www.jstor.org/stable/1147662>
- *Drake, D. H. (2018). Prisons and state building: Promoting ‘The Fiasco of the Prison’ in a global context. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 7(4), 1–15. <https://doi.org/10.5204/ijcjsd.v7i4.1041>
- Fincher, D., Donen, J., Theron, C., & Chaffin, C. (Executive Producers). (2017–2019). *Mindhunter* [TV series]. Denver and Delilah Productions.
- Fontana, T., Levinson, B., & Finnerty, J. (Executive Producers). (1997–2003). *Oz* [TV series]. The Levinson/Fontana Company; Viacom Productions; Rysher Entertainment; HBO Original Programming.
- *Frost, N. A., Trapassi, J., & Heinz, S. (2019). Public opinion and correctional privatization. *Criminology and Public Policy*, 18(2), 457–476. <https://doi.org/10.1111/1745-9133.12441>
- Garbus, L., Rideau, W., & Stack, J (Directors). (1998). *The Farm: Angola, USA* [Film]. Seventh Art Releasing.
- Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: an analysis of 14 review types and associated methodologies. *Health Information and Libraries Journal*, 26(2), 91–108. <https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x>
- Goff, I. (Writer), Roberts, B. (Writer), Earll, R. (Writer), & Bondelli, P. (Director). (1983). Angels in Chains (Season 1, Episode 4) [TV series episode]. In B. Roberts & I. Goff (Producers), *Charlie's Angels*. Spelling-Goldberg Productions.
- Herrmann, T., & Kohan, J. (Executive Producers). (2013–2019). *Orange Is the New Black* [TV series]. Tilted Productions; Lionsgate Television.
- Horton, D., & Richard Wohl, R. (1956). Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry*, 19(3), 215–229. <https://doi.org/10.1080/00332747.1956.11023049>
- *Innes, C. A. (1993). Recent public opinion in the United States toward punishment and corrections. *The Prison Journal*, 73(2), 220–236. <https://doi.org/10.1177/0032855593073002006>
- Jewison, N. (Director). (1999). *The Hurricane* [Film]. Universal Pictures; Beacon Communications; Azoff Entertainment.
- Kania, R. R. E., & Walsh, W. F. (1993). Mass media and criminal justice: The introduction to this special issue. *The Justice Professional*, 8(1), 1–11. <https://doi.org/10.1080/1478601X.1993.10383020>
- Kaye, T. (Director). (1998). *American History X* [Film]. New Line Cinema; Turman-Morrissey Company.
- *Kjelsberg, E., Skoglund, T. H., & Rustad, A.-B. (2007). Attitudes towards prisoners, as reported by prison inmates, prison employees and college students. *BMC Public Health*, 7(1), 71–79. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-7-71>
- *Knoll-Frey, K., & Mattison, T. (2023). Netflix and crime: The influence of modern media. *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 23(2), 106–125.
- *Marsh, I. (2009). Representations of prisons in the British media – or are we being fair to holiday camps? *Criminal Justice Studies*, 22(3), 367–374. <https://doi.org/10.1080/14786010903167195>
- Marsh, I. (2013). The media representation of prisons: Boot camps or holiday camps?

- Law, Crime and History*, 3(2), 162–172.
- *Mason, P. (2006). Lies, distortion and what doesn't work: Monitoring prison stories in the British media. *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 2(3), 251–267. <https://doi.org/10.1177/1741659006069558>
- *Montes, A. N., Mears, D. P., Gricius, M., & Sanchez, J. (2020). Simplifying reality: The media's portrayal of the private prison debate. *Crime & Delinquency*, 66(9), 1242–1267. <https://doi.org/10.1177/0011128719901109>
- Nicholas, P. (Director). (1983). *Chained Heat* [Film]. Jensen Farley Pictures; TAT Filmproduktion; Intercontinental Pictures.
- *Peter D. Hart Research Associates. (2002). *Changing public attitudes toward the criminal justice system*. The Open Society Institute. <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/changing-public-attitudes-toward-criminal-justice-system>
- Ray, F. O. (Director). (1996). *Fugitive Rage* [Film]. Roxie / Rosie Ruby Production.
- *Roberts, J. V., & Hough, M. (2005). The state of the prisons: Exploring public knowledge and opinion. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 44(3), 286–306. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2311.2005.00373.x>
- Scheuring, P., Mortiz, N. H., Adelstein, M., Parouse, D., Wilmott, V., & Horowitz, M. (Executive Producers). (2005–2017). *Prison Break* [TV series]. Rat Entertainment; Original Film; Adelstein/Parouse Productions; Dawn Olmstead Productions; Adelstein Productions; One Light Road Productions; 20th Century Fox Television.
- *Shemtob, Z. B. (2013). Democracy on display: A case for public sanctions. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 52(4), 399–413. <https://doi.org/10.1111/hojo.12025>
- Simon, D., Colesberry, R. F., & Kostroff Noble, N. (Executive Producers). (2002–2008). *The Wire* [TV series]. Blown Deadline Productions; HBO Entertainment.
- *Simpson, P. L., & Butler, T. (2015). Assessing the public's views on prison and prison alternatives: Findings from public deliberation research in three Australian cities. *Journal of Deliberative Democracy*, 11(2). <https://doi.org/10.16997/jdd.231>
- *Tewksbury, R., & Mustaine, E. E. (2005). Insiders' views of prison amenities: Beliefs and perceptions of correctional staff members. *Criminal Justice Review*, 30(2), 174–188. <https://doi.org/10.1177/0734016805284305>
- *Umamaheswar, J. (2013). Gendered representations of parents behind bars: An analysis of newspaper reports. *Punishment & Society*, 15(3), 274–303. <https://doi.org/10.1177/1462474513489855>
- *Van Den Bulck, J., & Vandebosch, H. (2003). When the viewer goes to prison: Learning fact from watching fiction. A qualitative cultivation study. *Poetics*, 31(2), 103–116. [https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(03\)00006-8](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(03)00006-8)
- *Wilson, D. (2008). *Images of incarceration: Representations of prison in film and television drama*. Waterside Press.
- *Wozniak, K. H. (2014). American public opinion about prisons. *Criminal Justice Review*, 39(3), 305–324. <https://doi.org/10.1177/0734016814529968>
- Wozniak, K. H. (2016). Perceptions of prison and punitive attitudes: A test of the penal escalation hypothesis. *Criminal Justice Review*, 41(3), 352–371. <https://doi.org/10.1177/0734016816654739>
- *Yardley, E., & Wilson, D. (2013). Prison for beginners? The strengths, limitations and potential applications of prisoner handbooks. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 52(5), 462–478. <https://doi.org/10.1111/hojo.12038>
- *Yousman, B. (2013). Revisiting Hall's encoding/Decoding model: Ex-Prisoners respond

to television representations of incarceration. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 35(3), 197–216. <https://doi.org/10.1080/10714413.2013.803340>

Medijski prikazi života u zatvoru i krivičnog pravosuđa: Narativni pregled literature o oblikovanju percepcije javnosti i implikacijama za politiku*

Milena Milićević & Nikola Drndarević

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja,
Beograd, Srbija

Mediji imaju moćnu ulogu u oblikovanju javnih percepcija zatvora, osuđenika i sistema krivičnog pravosuđa, koje su često negativne i utemeljene na različitim faktorima. Zbog toga je važno kritički analizirati ove prikaze kako bi se steklo dublje razumevanje problematike. Ovaj narativni pregled literature rezimira i analizira postojeću literaturu o različitim prikazima zatvorskog života u različitim medijima. Sveobuhvatnim pregledom literature izdvojene su 33 studije objavljene u protekle tri decenije. Korišćenjem analize sadržaja, identifikovane su četiri teme koje istražuju prikaze zatvora i javno mnjenje: 1) neslaganje, odnosno nepodudaranje medijskih prikaza i stvarnih iskustava u zatvoru; 2) specifičnosti percepcije javnosti, uključujući medijsko predstavljanje; 3) uticaj medija na stavove i uverenja javnosti u vezi sa lišavanjem slobode, resocijalizacijom i kaznenim merama unutar sistema krivičnog pravosuđa; i 4) uticaj na sistem krivičnog pravosuđa i reformu javnih politika. Zaključak je da mediji, putem često kreiranja i održavanja senzacionalističkih i negativnih stereotipa, značajno utiču na stavove javnosti o zatvorima, osuđenima i krivičnom pravosuđu. Ovakav uticaj, s druge strane, može da ima posledice na pravne postupke i odluke donosilaca javnih politika. Iz tog razloga, važno je naglasiti potrebu za uravnoteženijim prikazima kako bi se podstakle informisane diskusije i postavila pitanja o predrasudama.

KLJUČNE REČI: medijski prikazi / zatvorski život / javno mnjenje / medijski stereotipi / percepcija javnosti / filmovi o zatvorima / zatvor / politike krivičnog pravosuđa

PRIMLJENO: 3.11.2023. godine
REVIDIRANO: 3.12.2023. godine
PRIHVAĆENO: 12.12.2023. godine

* Predloženo citiranje: Milićević, M., & Drndarević, N. (2023). Media portrayals of prison life and criminal justice: A narrative literature review on shaping public perceptions and policy implications. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 75–90. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023035>

©2023 by authors.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Uslovi života i porodični kontakti u zatvoru: Ključni faktori za kvalitet zatvorskog života osuđenika u Srbiji*

Tiana Alexandra Marić^a & Hristina Kamenović^b

Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd, Srbija

Istraživanje analizira generalno zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života dve grupe osuđenika u Srbiji: osuđenih lica koja su prvi put u zatvoru i lica sa penološkim recidivom (H1), kao i doprinos uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom, pretpostavljajući da kontakt sa porodicom u većoj meri doprinosi zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života osuđenika u Srbiji od uslova života u zatvoru (H2). Glavni cilj istraživanja je ispitivanje značaja uslova života u zatvorima Srbije i održavanja porodičnih veza osuđenika, imajući u vidu da su ove osnovne potrebe ključne za postizanje zadovoljavajućeg kvaliteta zatvorskog života, kao i za podržavanje uspešnih procesa rehabilitacije i kasnije socijalne reintegracije. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 670 ispitanika iz pet kazneno-popravnih ustanova Srbije. Primenjen je upitnik *Merenje kvaliteta zatvorskog života* (MQPL), a hipoteze testirane *t*-testom za nezavisne uzorke (H1) i standardnom višestrukom linearnom regresijom (H2). Dodatnim analizama je pojedinačno istražena povezanost ostalih MQPL dimenzija sa zadovoljstvom zatvorskim životom. Analiza nije rezultirala statistički značajnim razlikama u generalnom zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života između osuđenih lica koja su prvi put u zatvoru i lica sa penološkim recidivom, što opovrgava H1. Rezultati višestruke regresije ukazuju na statističku značajnost modela ($F(2, 603) = 247.88, p < .001$), pri čemu je individualni doprinos *Uslova života u zatvoru* dosta veći kada se oduzme procenat varijanse koji objašnjava *Kontakt*

* Korespodencija: Tiana Alexandra Marić, tiana.aleksandra.maric.20201330@fmk.edu.rs
Ovo istraživanje delimično je prezentovano 4. decembra 2023. godine na Nacionalnoj naučnoj konferenciji „Osuđenička populacija: Nove perspektive”, koju je Institut za kriminološka i sociološka istraživanja organizovao u okviru nacionalnog naučnog projekta PrisonLIFE uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije (broj projekta: 7750249). Izlaganje je dostupno kao sažetak:
Marić, T. A., & Kamenović, H. (2023). Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom: Ključni faktori za kvalitet zatvorskog života osuđenika u Srbiji. U Lj. Ilijić, O. Pavićević, & N. Drndarević (Ur.), *Zbornik apstrakata sa nacionalnog naučnog skupa „Osuđenička populacija: Nove perspektive”* (str. 17–18). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

^a Studentkinja osnovnih studija; ORCID <https://orcid.org/0009-0004-6171-2156>

^b Studentkinja osnovnih studija; ORCID <https://orcid.org/0009-0003-1565-607X>

sa porodicom nego u obnutom slučaju, što opovrgava H2. Analize pojedinačnih MQPL dimenzija pokazuju da slično objašnjavaju procenat varijanse kriterijuma, uz izuzetak dimenzije *Bezbednost* koja individualno objašnjava najmanji procenat ($R^2 = .29$, $F(4, 576) = 57.45$, $p < .001$). Tumačeni u kontesktu prethodnih istraživanja, rezultati ukazuju na značaj uslova života u zatvorskom kontekstu. Ovakav nalaz upotpunjuju iskazi ispitanika koji jasno opisuju nehumane uslove u kojima žive. Date su preporuke za unapređenje samog instrumenta i identifikovane teme za buduća istraživanja u cilju sprovođenja praktičnih politika koje bi obezbedile poboljšanje kvaliteta života osuđenika, a ne samo preživljavanje kazne.

KLJUČNE REČI: uslovi života u zatvoru / kontakt sa porodicom / kvalitet zatvorskog života / generalno zadovoljstvo / osuđenici u Srbiji

Uvod

Pitanje kvaliteta zatvorskog života i faktora koji ga oblikuju predstavlja interdisciplinarno istraživačko područje koje u sebi objedinjuje brojne aspekte društvenih, psiholoških i pravnih nauka (Pettit & Western, 2004). Ovo pitanje ne samo da obuhvata složene dimenzije, već ima i značajnu širu društvenu važnost, budući da izaziva kontinuirane kontroverze i neslaganja javnog mnjenja i akademske zajednice. Na jednoj strani ovog kontinuuma su oni koji veruju da prestupnici i osuđenici ne bi trebali imati pristup povoljnim uslovima života iza rešetaka, dok dugogodišnja naučna istraživanja na suprotnoj strani konzistentno pokazuju drugačije, ističući važnost humanijih uslova u zatvorima u cilju smanjivanja recidivizma (Chen et al., 2007; Drago et al., 2011; Tobón, 2022). Stoga, tema ovog rada je rasplitanje izuzetno složene mreže međuodnosa uslova u kojima osuđenici u Srbiji žive, njihovog kontakta sa svojim najbližima, te njihovog generalnog zadovoljstva zatvorskim životom koji, prema dosadašnjim naučnim saznanjima, imaju značajnu ulogu u predviđanju recidiva, odnosno socijalne reintegracije nakon otpusta (Ilijić et al., 2020). Drugim rečima, u ovom istraživanju napuštamo pogled iz ptičije perspektive na pomenutu problematiku i usmeravamo se na konkretno istraživanje faktora koji su direktno povezani sa opštim zadovoljstvom životom u zatvorima širom Srbije, koristeći višedimenzionalni instrument profesorke Libling (Liebling et al., 2012) pod nazivom *Merenje kvaliteta zatvorskog života* (eng. *Measuring the Quality of Prison Life – MQPL*)¹. Ovakav pristup nam omogućava da sagledamo problem sa stajališta osuđenika i da bolje razumemo kako različiti faktori oblikuju njihove percepcije i iskustva u zatvoru. Pomenuti instrument sadrži pet dimenzija, tematski grupisanih u pet sveobuhvatnih kategorija, dobijenih kombinacijom različitih konceptualnih i statističkih metoda. Gorepomenuti petofaktorski dizajn

¹ Upitnik je kulturološki i lingvistički prilagođen za primenu u kaznenom sistemu Srbije u okviru PrisonLIFE projekta Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu koji se sprovodi uz podršku Fonda za nauku (broj projekta: 7750249, naziv: *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects*).

MQPL upitnika je nastao na osnovu uzorka osuđenika koji svoje kazne izdržavaju u zatvorima širom Engleske (Liebling et al., 2012). Međutim, primena prilagođenog i prevedenog upitnika na uzorku osuđenika iz Srbije rezultirala je donekle različitim i, mogle bismo reći, intrigantnijim nalazima. Naime, analiza podataka prikupljenih od 650 ispitanika iz pet kazneno-popravnih ustanova širom Srbije ukazala je na visoku interkorelaciju izdvojenih pet dimenzija, sugerišući redundantnost skala odnosno visoko preklapanje u predmetima merenja pojedinačnih skala (Međedović et al., 2023). U ovom istraživanju, primarno se fokusiramo na četvrtu dimenziju MQPL upitnika *Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom*, i to iz nekoliko razloga. Prvi razlog za fokusiranje na ovu dimenziju je činjenica da su raznolikosti u društvenoj atmosferi, ali i konkretnim uslovima života u različitim kazneno-popravnim ustanovama širom Srbije neosporno prisutne (Međedović et al., 2023). Ukoliko se ispostavi da su osuđenici nezadovoljni kvalitetom zatvorskog života, verujemo da je ove razlike neophodno pažljivije analizirati kako bi se razvile konkretne politike i prakse usmerene na unapređenje i naročito standardizaciju uslova. Samim tim, prva analiza koju sprovodimo usmerena je na ispitivanje *koliko* je nezadovoljstvo, odnosno kako su učesnici ovog istraživanja ocenili kvalitet zatvorskog života. Drugi razlog fokusiranja na dimenziju *Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* proizilazi iz psihometrijskih karakteristika iste. Naime, autorka MQPL instrumenta lično ovu dimenziju opisuje kao „najdirektniju i najlakše merljivu“ (Liebling et al., 2012). Treći razlog ostavlja nas u domenu psihometrijskih karakteristika MQPL instrumenta. Standardna i mrežna psihometrijska evaluacija MQPL upitnika u Srbiji pokazala je zadovoljavajuću pouzdanost ove dimenzije i takođe, nije pokazala visoke interkorelacije sa ostalim dimenzijama upitnika, što ukazuje na sposobnost ove dimenzije da meri specifične aspekte kvaliteta zatvorskog života, izolovane od ostalih dimenzija (Međedović et al., 2023). Konačno, poslednji razlog fokusiranja na četvrtu dimenziju upitnika su odgovori ispitanika na pitanja otvorenog tipa gde su imali priliku da se izjasne šta je ono što, prema njihovom mišljenju, najviše snižava kvalitet života u zatvoru.

Ipak, da bismo u potpunosti razumeli ovu dimenziju koja se iz gorenavedenih razloga našla u fokusu našeg istraživanja, ali i nezadovoljstvo koje osuđena lica u Republici Srbiji izražavaju unutar iste, neophodno je da detaljnije raščlanimo potencijalne faktore koji su odgovorni za ovo nezadovoljstvo odnosno da identifikujemo koje grupe osuđenika su najviše pogođene. Kako bismo to uradile, u ovom radu polazimo od dve osnovne pretpostavke koje će biti predmet naše analize.

Naša prva hipoteza bavi se identifikacijom *ko* je nezadovoljan. Naime, pretpostavljamo da postoje statistički značajne razlike u generalnom (ne)zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života između dve ključne grupe osuđenika: osuđenih lica koja su prvi put u zatvoru i lica sa penološkim recidivom, odnosno onih koji su bili u zatvoru dva ili više puta. Navedena pretpostavka

proizilazi iz prethodnih nalaza Britanskih istraživača koji razlike između osuđenih lica koja su prvi put u zatvoru i lica sa penološkim recidivom objašnjavaju nedostatkom direktnog iskustva u zatvoru (Souza & Dhami 2010).

Druga hipoteza bavi se identifikacijom *šta* bolje predviđa (ne)zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života. Drugim rečima, pretpostavljamo da je kontakt sa porodicom bolji prediktor generalnog zadovoljstva u zatvoru nego uslovi. Ovakva pretpostavka proizilazi iz činjenice da je porodica većini prioritet i da je dimenzija porodice važnija od dimenzije uslova četvrtog faktora (Hairston, 1991). Naime, teorije o porodičnim vezama tokom izdržavanja kazne sugerišu da kontakt sa porodicom igra ključnu ulogu u doživljaju osuđenika u vezi sa njihovim boravkom u zatvoru. U našem kontekstu, gde je društvo oblikovano kolektivističkim vrednostima i jakim porodičnim vezama, pretpostavljamo da će kontakt sa porodicom biti bolji prediktor generalnog zadovoljstva zatvorskim životom u odnosu na uslove u zatvoru (Ilić et al., 2021).

Konačno, dodatnom analizom u ovom radu želele smo da uključimo i ostale dimenzije MQPL upitnika kako bismo odgovorile na pitanje *gde* se (ne)zadovoljstvo nalazi, odnosno da sagledamo i kako sve ostale dimenzije pojedinačno doprinose zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života. Cilj ove analize je otvaranje prostora za detaljnije ispitivanje na temu koje još sve dimenzije, osim uslova i kontakta, doprinose (ne)zadovoljstvu. Na taj način, buduća istraživanja bi mogla da ispitaju širi okvir u cilju kreiranja praktičnih politika usmerenih ka smanjenju nezadovoljstva kvalitetom zatvorskog života u kazneno-popravnim ustanovama širom Srbije.

Traganje za odgovorima na gorenavedena pitanja predstavlja mali premda važan korak ka dubljem razumevanju kompleksnih i specifičnih faktora koji oblikuju percepciju i iskustva osuđenika u zatvorima širom Srbije. Pored razumevanja, istraživanje na ovu temu ujedno postavlja i solidnu osnovu za konkretne akcije u vidu razvoja ciljanih intervencija koje mogu poboljšati kvalitet života osuđenika tokom izdržavanja kazne i samim tim podstaknuti smanjivanje recidiva i poboljšanje procesa resocijalizacije nakon otpusta.

Metodologija

Uzorak i prikupljanje podataka

U ovom istraživanju korišćeni su podaci prikupljeni od strane PrisonLIFE projektnog tima, naučnih saradnika Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. Prikupljanje podataka trajalo je od maja 2022. do maja 2023. godine. Podaci su prikupljeni u pisanoj formi, korišćenjem MQPL upitnika koji je kulturološki i lingvistički prilagođen za primenu u kaznenom sistemu Srbije, uz podršku prvog autora, prof. Alison Libling, direktorke Centra za

zatvorska istraživanja na Institutu za kriminologiju Univerziteta Kembridž² (Milićević et al., 2023). Učešće u istraživanju bilo je dobrovoljno, uz informisani pristanak učesnika koji su bili obavešteni o ciljevima istraživanja i pravu da se povuku iz procesa prikupljanja podataka u bilo kom trenutku. Kriterijum za učešće bila je funkcionalna pismenost ispitanika. Upitnik je popunilo ukupno 767 osuđenika i osuđenica koji kaznu zatvora izdržavaju u sledećim kazneno-popravnim ustanovama na području Republike Srbije: KPZ Požarevac, KPZ Zabela, KPZ Sremska Mitrovica, KPZ Niš, KPZ Beograd. Iako uzorak nije bio reprezentativan, uključivanje nekoliko većih kazneno-popravnih ustanova smeštenih u različitim delovima zemlje omogućilo je visoku heterogenost u pogledu kriminoloških karakteristika učesnika. Uzorak se sastojao većinski od ispitanika muškog pola (87%), prosečne starosti 39.81 godina ($SD = 10.28$). Većina ispitanika je završila srednju školu (60%), dok je najmanji procenat fakultetski obrazovan (6%). Skoro polovina ispitanika (47%) je prethodno izdržavala kaznu zatvora, odnosno počinila krivično delo (Mededović et al., 2023). U ovom istraživanju analize su sprovedene na ukupno 670 ispitanika koji su se u vreme sprovođenja istraživanja nalazili na izdržavanju kazne zatvora u pet navedenih kazneno-popravnih zavoda na teritoriji Republike Srbije.

Varijable i merni instrument

Prva prediktorska varijabla u našem istraživanju je *Uslovi života u zatvoru* koju definišemo kao širok spektar fizičkih, psiholoških i socijalnih faktora koji karakterišu i utiču na život osuđenika unutar zatvora. To uključuje aspekte kao što su kvalitet smeštaja, ishrana, bezbednost, pristup medicinskoj nezi, socijalni kontakti, pristup obrazovanju i programima rehabilitacije, kao i opšte fizičko i emocionalno stanje osuđenika tokom izdržavanja kazne (Clear et al., 2013). Ova skala pripada četvrtoj dimenziji MQPL instrumenta (*Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom*), a ispituje do koje mere su uslovi života u zatvoru pristojni. Kronbah alfa koeficijent pokazao je zadovoljavajuću pouzdanost skale ($\alpha = .81$). Obuhvata četiri stavke:

- 27 Imam mogućnost da održavam higijenu i izgledam pristojno.
- 35 Ovaj zatvor mi obezbeđuje adekvatne uslove da održavam svoj fizički izgled.
- 56 Kvalitet mojih uslova života je loš u ovom zatvoru.
- 101 Imam adekvatne uslove da održavam svoj životni prostor u čistom i pristojnom stanju.

Druga prediktorska varijabla u našem istraživanju je *Kontakt sa porodicom* koju definišemo kao svaki oblik interakcije ili komunikacije osuđenika sa članovima svoje porodice dok se nalazi u zatvorskom okruženju koja može ali i

² Informacije preuzete sa zvanične stranice PrisonLIFE projekta: <https://prisonlife.rs/>

ne mora privremeno ili trajno poboljšati dobrobit osuđenika i delovati kao zaštita od ponekad stresnog i pritiskajućeg zatvorskog okruženja (Dixey & Woodall, 2012). Ova skala takođe pripada četvrtoj dimenziji MQPL instrumenta (*Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom*) i ispituje kakve su mogućnosti za održavanje porodičnih odnosa u određenoj kazneno-popravnoj ustanovi. Kronbah alfa koeficijent pokazao je zadovoljavajuću pouzdanost skale ($\alpha = .82$). Ova skala obuhvata tri stavke:

- 92 Mogu da primam posete u ovom zatvoru dovoljno često.
- 93 Posete traju dovoljno dugo.
- 103 U ovom zatvoru mi je omogućeno da održavam kvalitetan odnos sa članovima porodice.

Kriterijumska varijabla *Generalno zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života* definisana je kao sveobuhvatna ocena i subjektivan doživljaj uslova u određenom zatvoru koji može varirati od osuđenika do osuđenika, ali je od suštinskog značaja za razumevanje njihovih iskustava tokom izdržavanja kazne (Barquín et al., 2019). Koristile smo dodatno pitanje iz MQPL upitnika, tačnije, u pitanju je procena ukupnog kvaliteta zatvorskog života na skali od 1 do 10, pri čemu veći skor označava bolji kvalitet zatvorskog života:

- 127 Na skali od 1 do 10 (gde je 1 = najmanja, a 10 = najveća ocena), kako biste generalno ocenili kvalitet zatvorskog života?

Za potrebe dodatne analize gde je (ne)zadovoljstvo u MQPL dimenzijama, svih pet dimenzija MQPL instrumenta uključeno je u analizu kao prediktorske varijable: *Harmonija*, *Profesionalizam*, *Bezbednost*, *Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* i dimenzije *Dobrobiti*, *blagostanja i razvoja*. Kriterijumska varijabla je takođe *Generalno zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života*.

U svim MQPL dimenzijama korišćena je petostepena Likertova skala, gde su ispitanici izražavali stepen slaganja sa svakom od gorenavedenih tvrdnji na skali od 1 (*u potpunosti se slažem*) do 5 (*uopšte se ne slažem*). Nakon rekodiranja negativno kodiranih stavki, veće vrednosti ukazivale na veći stepen zadovoljstva određenim aspektom kvaliteta zatvorskog života.

Statistička obrada podataka

Analiza podataka je sprovedena u statističkom programu IBM SPSS Statistics 17.0. Za prikaz generalnog zadovoljstva kvalitetom zatvorskog života korišćena je deskriptivna statistika odnosno linijski dijagram. Za upoređivanje rezultata zabeleženih u grupi osuđenih lica koja su prvi put na izvršenju kazne zatvora i grupi lica sa penološkim recidivom koristile smo *t*-test za nezavisne uzorke. Za proučavanje veze između prediktora i generalnog zadovoljstva zatvorskim životom, koristile smo višestruku linearnu regresiju.

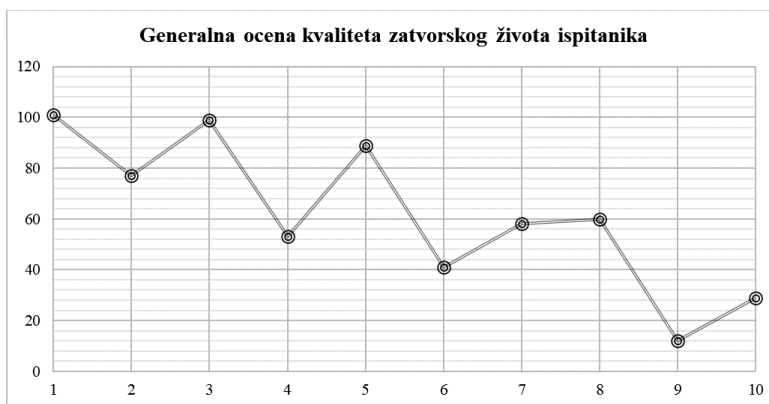
Rezultati

Koliko je (ne)zadovoljstvo?

Kada je reč o oceni generalnog kvaliteta zatvorskog života, podaci su prikupljeni od 619 ispitanika (148 ispitanika nije odgovorilo na pitanje). Najveći procenat ispitanika (16.3% i 16%, odnosno 101 i 99 ispitanika) kvalitet zatvorskog života ocenili su vrlo negativno (ocenama 1 i 3), dok je najmanji procenat ispitanika (1.9%, odnosno svega 12 ispitanika) kvalitet svog života u zatvoru ocenio veoma visokom ocenom 9 (Grafikon 1). S obzirom da je veći procenat ispitanika ocenio kvalitet zatvorskog života nižim ocenama, smatramo opravdanim dalje istražiti aspekte (ne)zadovoljstva: *ko* je nezadovoljan, *šta* bolje predviđa (ne)zadovoljstvo i *gde* je (ne)zadovoljstvo u MQPL dimenzijama.

Grafikon 1

Ocena generalnog kvaliteta zatvorskog života osuđenika iz pet kazneno-popravnih ustanova na teritoriji Republike Srbije

Napomena: $N = 619$; $M = 4.42$; $SD = 2.63$.

Ko je nezadovoljan?

Primenom t -testa za nezavisne uzorke ispitana je razlika između procene zadovoljstva ukupnim kvalitetom zatvorskog života osuđenih lica koja su prvi put na izvršenju kazne zatvora i ($N = 271$) i osuđenih lica sa penološkim recidivom ($N = 279$). Analiza je pokazala da ne postoji statistički značajna razlika između ove dve grupe ($t(548) = 1.207$, $p = .228$).

Tabela 1

Komparacija ocene generalnog kvaliteta zatvorskog života osuđenika u odnosu na iskustvo ranijeg izdržavanja kazne zatvora

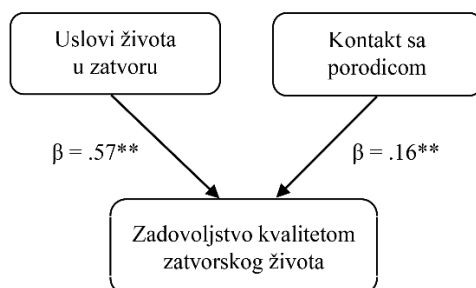
Ranije izdržavanje kazne zatvora	N	Kvalitet zatvorskog života		t(548)	p	Cohen's d
		M	SD			
Da	279	4.16	2.56	-1.21	.228	0.10
Ne	271	4.43	2.63			

Šta bolje predviđa (ne)zadovoljstvo?

Za ispitivanje povezanosti *Zadovoljstva kvalitetom zatvorskog života* sa prediktorima (*Uslovi života u zatvoru* i *Kontakt sa porodicom*) korišćena je standradna višestruka linearna regresija. Rezultati pokazuju da je model statistički značajan ($F(2, 603) = 247.88, p < .001$), odnosno da postoji značajna povezanost između prediktora i kriterijumskih varijabli. Celokupan model objašnjava 45.1% varijanse *Zadovoljstva kvalitetom zatvorskog života* ($R^2 = 0.45$). Na Grafikonu 2 prikazan je pojedinačni doprinos poddimenzija.

Grafikon 2

Pojedinačni doprinos poddimenzija Uslovi života u zatvoru i Kontakt sa porodicom ukupnom zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života

Napomena: ** $p < .01$.

Gde je (ne)zadovoljstvo u MQPL dimenzijama?

Sledeće postavljeno pitanje je kako sve ostale dimenzija pojedinačno doprinose *Zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života*, što smo dalje analizirale koristeći se višestrukom linearnom regresijom (Tabela 2).

U Tabeli 2 prikazani su rezultati višestruke linearne regresije svih pet dimenzija MQPL instrumenta. Pojedinačno posmatrano, četiri dimenzije MQPL upitnika slično objašnjavaju procenat varijanse zadovoljstva kvalitetom zatvorskog života: *Harmonija* ($R^2 = .50, F(7, 557) = 78.50, p < .001$); *Profesionalizam* ($R^2 = .47, F(4, 576) = 127.59, p < .001$); *Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($R^2 = .45,$

$F(2, 603) = 247.88, p < .001$); *Dobrobit, blagostanje i razvoj* ($R^2 = .47, F(4, 579) = 126.83, p < .001$). Sa druge strane, dimenzija *Bezbednost* pojedinačno objašnjava najmanji procenat varijanse kriterijuma ($R^2 = .29, F(4, 576) = 57.45, p < .001$).

Tabela 2

Višestruka linearna regresija – MQPL dimenzije i Zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života

Prediktori (MQPL dimenzije)	B	SE (B)	95% CI		β	p
			LL	UL		
<i>Harmonija</i>						
Dolazak u zatvor	0.45	0.14	0.18	0.71	0.13	.001*
Poštovanje/ljubaznost	0.05	0.23	-0.40	0.51	0.02	.821
Odnos zaposlenih i osuđenih lica	0.26	0.22	-0.16	0.69	0.10	.223
Humanost	0.35	0.23	-0.11	0.80	0.12	.141
Pristojnost	1.14	0.17	0.81	1.46	0.36	< .01**
Briga o ranjivim grupama	-0.12	0.16	-0.43	0.18	-0.04	.433
Pomoć i podrška	0.27	0.16	-0.05	0.59	0.09	.094
<i>Profesionalizam</i>						
Profesionalizam zaposlenih	0.33	0.16	0.02	0.64	0.12	.035*
Opravdanost birokratije	0.29	0.16	-0.03	0.61	0.09	.077
Pravičnost	0.59	0.19	0.21	0.97	0.21	.002*
Organizacija i doslednost	0.93	0.18	0.58	1.28	0.31	< .01**
<i>Bezbednost</i>						
Očuvanje reda i bezbednost	1.04	0.21	0.63	1.46	0.27	< .01**
Sigurnost osuđenika	0.88	0.15	0.58	1.17	0.29	< .01**
Prilagođavanje osuđenika	-0.09	0.13	-0.34	0.15	-0.03	.439
Droga i zloupotreba	0.18	0.15	-0.11	0.46	0.07	.228
<i>Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom</i>						
Uslovi	1.54	0.10	1.35	1.73	0.57	< .01**
Kontakt sa porodicom	0.39	0.09	0.21	0.56	0.16	< .01**
<i>Dobrobit, blagostanje i razvoj</i>						
Lični razvoj	1.04	0.12	0.81	1.27	0.38	< .01**
Lična autonomija	0.29	0.16	-0.02	0.60	0.09	.063
Dobrobit i blagostanje	0.89	0.11	0.67	1.12	0.33	< .01**
Uznemirenost	-0.08	0.11	-0.29	0.13	0.03	.469

Napomena: MQPL – Merenje kvaliteta zatvorskog života; B – standardizovani regresioni koeficijent, SE – standardna greška, LL – donja granica pouzdanosti; UL – gornja granica pouzdanosti; CI – interval poverenja.

** $p < .01$.

Kako je opisano nezadovoljstvo?

Poslednja dva pitanja u MQPL upitniku (pitanja 129 i 130) bila su otvorenog tipa, pružajući ispitanicima priliku da izraze šta, prema njihovom mišljenju, najviše snižava kvalitet života u zatvoru ili da ostave dodatne komentare. Primenom analize sadržaja, identifikovale smo odgovore ispitanika na ova pitanja, fokusirajući se na faktore koji najviše utiču na kvalitet života u zatvoru i dodatne

komentare koji nisu obuhvaćeni upitnikom. Metodom analize sadržaja pretražile smo odgovore koristeći ključne reči poput „uslovi“, „higijena“, „kontakt“ i „porodica“, a rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Tabela 3

Rezultati analize sadržaja MQPL upitnikana na osnovu pretrage po ključnim rečima

Aspekti zatvorskog života ^a	Odgovori ispitanika na ajteme 129 ^b i 130 ^c
Uslovi života u zatvoru	Ispitanik 54: „Ishrana u osuđenickoj menzi, bolji uslovi u kantini.“ Ispitanica 62: „Volela bih da dođe neko da vidi u kakvim uslovima živimo, sta jedemo, kakva nam je medicinska nega, kako nas tretiraju ovde, kako nas ponižavaju, maltretiraju, tuku, vređaju, jedna velika kontrola od viših institucija bi trebala da se pozabavi ovim zatvorom. Ovo je privatan zatvor. Ovde su svi u krvnom srodstvu.“ Ispitanik 173: „Da nam najpre zdravstvo poprave, hranu i uslove smeštaja i paviljona.“ Ispitanik 199: „Smatram da bi u bilo kojoj civilizovanoj zemlji ovakva ustanova bila zatvorena odavno, jer ovde većina ljudi nema najosnovnije uslove za najgori mogući život. Mislim da je ovo više logor nego zatvor.“ Ispitanik 215: „Morate da shvatite da je sve važno: uslovi života, ishrana, kretanje, mogućnosti za rad ili neko usavršavanje, učestvovanje samog sudstva kad upućuju na višegodišnje kazne zatvora za najblaža krivična dela. Moras biti psihički vrlo jak da bi opstao!“ Ispitanik 249: „Sport, hrana, uslovi za normalan život.“ Ispitanik 411: „Smeštaj, drugi paviljon i prvi, uslovi za život u njima nisu ljudski.“ Ispitanik 477: „Nema vanjske šetnje, nema uslova za radnu angažovanost, nema dnevni boravak, nema zajedničku trpezariju, šetnja na terasama, bez mokrog čvora. česme za vodu – letnje temperature do 50 stepeni.“ Ispitanik 522: „Nestručne službe, nepravda. Nepoštovanje ZIKS-a, samovlašće. Uslovi nedostojni životinja, kamoli ljudi u 21. veku.“
Uslovi života u zatvoru	Ispitanik 526: „Prenatranost zatvora gde umesto 8m² po osobi imam jedva 1m². Nehigijenski uslovi soba i hodnika, mešanje osuđenika za teške i ogavne zločine poput pedofilije sa svima ostalima, opet protivno ZIKS-u.“ Ispitanik 608: „Svrstavanje osuđenika sa psihičkim poremećajima u opštu populaciju, svrstavanje osuđenika u skladu sa vrstom krivičnog dela i visinom kazne. Hrana, insekti, prenaseljenost, nemanje elementarnih uslova za smeštaj ličnih stvari.“

Tabela 3*Nastavak tabele*

Aspekti zatvorskog života ^a	Odgovori ispitanika na ajteme 129 ^b i 130 ^c
Higijena	Ispitanik 171: „Puno je vlage, živimo u ruini, malter nam pada na glavu, tri tuš kabine i WC na 60 osuđenica, propušta krov pa se sliva i na donji deo zatvora, nemamo dovoljno higijenskih sredstava... loše zdravstveno zbrinjavanje nas osuđenih lica.“ Ispitanik 244: „Nedobijanje higijenskih sredstava za čišćenje prostorija u kojim boravimo.“ Ispitanik 481: „Ne dao Bog nikome boravak u ovom zatvoru. Higijena je užas, žene su vašljive i pune raznih bolesti.“ Ispitanik 496: „Više sporta, teretane, bolja higijena, hrana i telefon u većini dana.“ Ispitanik 612: „Loša kuhinja, ista hrana, nedovoljna komunikacija vaspitača i osuđenika (iskrena). Najlošija zdravstvena služba koja reaguje samo ako je nekome život ugrožen, higijena i izgled hodnika, WC-a i soba u starim paviljonima 1. i 2., promaja, hladnoća, leti nepodnošljiva vrućina, itd. Uglavnom stanje je očajno.“
Kontakt sa porodicom	Ispitanik 59: „Meni je važan kontakt sa porodicom za koji ovde niko nema sluha, imam troje male dece, koje ne mogu dovoljno često da vidam jer žive daleko od ovog zatvora a uprava ne želi da me prebaci u drugi zatvor bliže porodici. Dva puta sam se obraćao molbom za premeštaj sa razlozima koje sam naveo ovde i oba puta sam odbijen sa obrazloženjem da u tom drugom zatvoru nema mesta za mene, što je po meni apsurdno. Ovde se nalazim već 11 godina, zadnjih 10 nemam disciplinskih i napredovao sam do V-1 tretmana.“ Ispitanik 184: „Bilo bi dobro da se uvede kontakt sa porodicom preko video poziva barem dva puta mesečno.“ Ispitanik 222: „Velika udaljenost porodice i veliki izdaci za putovanja porodice na posete.“ Ispitanik 299: „Više poseta i saradnje sa porodicom, brzi napredak.“ Ispitanik 311: „Ubaciti dodatni vikend za kontakt sa porodicom kako se bliži uslovni otpust ili kraj kazne.“ Ispitanik 361: „Uvođenje video poziva sa porodicom.“ Ispitanik 473: „Porodica ne bi trebalo da bude uskraćena.“

Napomena: MQPL – Merenje kvaliteta zatvorskog života.

^a Odnosi se na četvrtu dimenziju MQPL upitnika (*Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom*).

^b Ajtem 129 – Prema Vašem mišljenju, šta najviše snižava kvalitet života u ovom zatvoru?.

^c Ajtem 130 – Imate li neke druge komentare? Npr. da li postoji nešto važno za Vaš kvalitet života ovde, što nije pitano u upitniku.

Diskusija

Cilj našeg istraživanja bio je da ispitamo *Zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života* iz više perspektiva. Pre svega želele smo da proverimo koliki je stepen nezadovoljstva osuđenika u zatvorima Srbije. Deskriptivna analiza nam je pokazala da je veći procenat ispitanika ocenio kvalitet zatvorskog života nižim ocenama odnosno kao nezadovoljavajući, što nas je podstaklo na traganje za odgovorima na dodatna pitanja. Naime, prva hipoteza fokusirala se na detektovanje grupe osuđenika koji su (ne)zadovoljni kvalitetom života u pet zatvora širom Srbije. Oslanjajući se na prethodno istraživanje (Souza & Dhimi 2010), pretpostavile smo da će veće nezadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života ispoljavati osuđena lica koja su prvi put u zatvoru u odnosu na lica sa penološkim recidivom, upravo zbog nedostatka neposrednog iskustva sa zatvorskim životom. Statistička analiza nam je pokazala da nema značajnih razlika između ove dve grupe osuđenika, odnosno da lica sa penološkim recidivom ne pokazuju statistički značajnije zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života u odnosu na osuđena lica koja su prvi put u zatvoru, te je naša prva hipoteza opovrgnuta.

Druga perspektiva ovog istraživanja bila je da ispitamo koji aspekti života u zatvoru doprinose zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života. Pri tome, fokusirale smo se na ispitivanje jedne konkretne dimenzije MQPL upitnika (Liebling et al., 2012) – *Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom*. Uzimajući u obzir kolektivističku kulturu Srbije i isticanje tradicionalnih porodičnih vrednosti (Ilić et al., 2021), pretpostavile smo da će veći doprinos *Zadovoljstvu kvalitetom zatvorskog života* imati kontakt sa porodicom u odnosu na uslove života u zatvoru. Statistička analiza nam je pokazala da je celokupan model značajan i da ova dimenzija kao celina objašnjava čak skoro 50% varijanse kriterijuma, međutim individualni doprinos *Uslova života u zatvoru* je dosta veći kada se oduzme procenat varijanse koji objašnjava *Kontakt sa porodicom* nego u obrnutom slučaju. Stoga je i naša druga hipoteza opovrgnuta.

Potencijalna objašnjenja ovakvih nalaza možemo pronaći u tumačenju da, ma koliko je kontakt sa porodicom i „spoljašnjim svetom“ od velikog značaja za psihološko dobrostanje i održanje u zatvoru, (ne)uslovi života, odnosno okruženje u kojima se osuđenici nalaze na dnevnom nivou, dovoljno su loši i nehumani da nadjačaju doprinose nekih drugih aspekata zatvorskog života. Ovo takođe može poslužiti i kao potencijalno objašnjenje zašto nema razlika između osuđenih lica koja su prvi put u zatvoru i lica sa penološkim recidivom.

Kao argument ovim pretpostavkama možemo se poslužiti i iskazima pojedinih učesnika u ovom istraživanju predstavljenim u Tabeli 3 koji ukazuju na stanje u zatvorima Srbije kada je reč o najosnovnijim aspektima života kao što su higijena, medicinska nega i tretman osuđenika. I u drugim istraživanjima ističe se problem prenaseljenosti i nedostatka osnovnih uslova za život osuđenika u Srbiji (Ilijić, 2013). Prenaseljenost je zapravo jedan od gorućih problema koji naizgled povlači

za sobom i ostale nedostatke bazičnih uslova za život, kao i činjenica da je većina kazneno popravnih ustanova izgrađeno pre više od 50 godina, a neke čak i pre 100 godina, te samim tim ne mogu osuđenima obezbediti humane uslove za život (Skakavac & Trajković, 2019).

Pokazano je da obezbeđivanje osnovnog dostojanstva, bezbednosti i human tretman osuđenika doprinosi uspešnijoj resocijalizaciji, ali i smanjenju nasilja i ugrožavanja discipline u zatvorima (Ilijić, 2021). Stoga smatramo da bi poboljšanje uslova života u zatvorima trebalo postati jedan od glavnih ciljeva kako psiholoških, socioloških i pravnih nauka, tako i samih državnih organa. Pretpostavljamo da tretman i život osuđenika u ovom, trenutnom kontekstu ne pruža dovoljnu osnovu za rehabilitaciju i kasnije resocijalizaciju, što može rezultirati povećanim procentom recidivizma i osporavanjem osnovnih postulata kazneno popravnih institucija specifikovanih u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima Ujedinjenih nacija iz 1966. godine (Scharff-Smith, 2016).

Nakon što su osnovni uslovi za život obezbeđeni, verujemo da bi sledeća stavka trebala biti poboljšanje i pospešivanje kontakta osuđenika sa njihovim porodicama. Već je pokazano da je održavanje socijalnih odnosa, kako između osuđenika međusobno, tako i sa spoljašnjim svetom, od izuzetnog značaja za dobrobit osuđenika i zadovoljavanje psiholoških potreba (Kyprianides & Easterbrook, 2020). Nedovoljno prilika za kontakt i velika udaljenost od porodica mogu se izdvojiti kao jedan od glavnih nedostataka i u iskazima ispitanika.

Na kraju, kao dodatak istraživanju, odlučile smo da sagledamo i na koji način ostale dimenzije MQPL upitnika objašnjavaju *Zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života*. Statistička analiza nam je pokazala da četiri dimenzije *Harmonija*, *Profesionalizam*, *Uslovi života u zatvoru* i *kontakt sa porodicom* i *Dobrobit*, *blagostanje* i *razvoj* pojedinačno slično objašnjavaju kriterijumsku varijablu. Sa druge strane, dimenzija *Bezbednosti* samostalno objašnjava najmanji procenat varijanse. Smatramo da bi buduća istraživanja trebala detaljnije da ispituju na koji način ove dimenzije, kao i njihove poddimenzije pojedinačno, ali i zajedno objašnjavaju zadovoljstvo kvalitetom zatvorskog života. Od izuzetne je važnosti ispitati koji sve aspekti doprinose održanju i povećanju zadovoljstva osuđenika, kako bi im se omogućilo postavljanje temelja za rehabilitaciju i ponovnu integraciju u društvo.

Ograničenja i implikacije

U ovom istraživanju korišćen je prilagođen i preveden MQPL upitnik, koji je pokazao visoku pouzdanost i validnost, ali i određena ograničenja kao što je visoka interkorelacija dimenzija (Mededović et al., 2023), o kojima smo već govorile u uvodnom delu. Želimo da istaknemo da je važno držati na umu da je

ovaj upitnik razvijen u Engleskoj, te samim tim treba voditi računa o potencijalnim kulturološkim i socijalnim razlikama prilikom konstrukcije i definicije dimenzija. Zatim, smatramo da bi od izuzetne važnosti bilo produbiti ispitivanje uslova života u zatvorima, s obzirom da se ova sfera pokazuje kao najproblematičnija u zatvorima širom Srbije. U ovom radu fokus je bio na identifikaciji stepena (ne)zadovoljstva kvalitetom zatvorskog života svih osuđenih lica koja su učestvovala u istraživanju, kao i ispitivanje koji udeo u tome imaju dimenzije uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom. Na osnovu dobijenih rezultata, predlažemo da se veza između uslova života i (ne)zadovoljstva osuđenika podrobnije ispita, uzimajući u obzir i socio-demografske i socio-psihološke varijable, koje u ovom istraživanju nisu kontrolisane. Verujemo da bi takvo precizno i specifično određenje problematičnih uslova moglo olakšati i ubrzati predlaganje i stvaranje praktičnih politika koje bi obezbedile human i dostojanstven tretman osuđenika.

Zaključak

U predstavljenom istraživanju krenule smo od pretpostavke da će kontakt sa porodicom naspram uslova, kao i prethodno iskustvo u zatvoru imati značajan doprinos zadovoljstvu kvalitetom života osuđenika, u smislu da je podrška porodice u kolektivističkoj kulturi poput naše ključna (Lykes & Kemmelmeier, 2014), kao i da prethodno iskustvo u zatvorskom kontekstu može pripremiti pojedinca na uslove života koji su daleko od idealnih (Ouss, 2013; Souza & Dhami, 2010). Iznenađujuće, rezultati analiza sprovedenih za potrebe ovog istraživanja nisu potvrdili naše hipoteze ali su u prvi plan istakle jednu mnogo značajniju dimenziju zatvorskog života – zabrinjavajuće uslove u kojima osuđenici i osuđenice u zatvorima širom Srbije žive. Iako na ovu temu postoji veliki broj kako domaćih tako i stranih istraživanja, smatramo da konkretan doprinos aktuelnog istraživanja dolazi u vidu proširenja postojećih okvira znanja. Podržane rezultatima sprovedenih analiza, želimo da ukažemo na aktuelnu situaciju u kojoj aspekti zatvorskog života koji bi trebali biti od velikog značaja za osuđenike poput kontakta sa porodicom odnosno prethodno iskustvo koje priprema osobu na ono što u zatvoru može očekivati, u zatvorima širom Srbije izgleda ne dolaze do izražaja upravo zbog neadekvatnih uslova života u kojima osuđenici izdržavaju svoje kazne. Upravo zbog takvih uslova odnosno uočenog nezadovoljstva kvalitetom zatvorskog života, verujemo da je potrebno još dosta istraživanja u ovoj oblasti koja bi se uže i konkretnije bavila datom problematikom, a sve u cilju smanjivanja raznolikosti uslova u različitim kazneno-popravnim ustanovama širom Srbije i osiguravanju onih koji će zadovoljiti bazične ljudske potrebe.

Zahvalnica

Ovaj rad je nastao na osnovu istraživanja sprovedenog u okviru PrisonLIFE projekta, te ovim putem želimo da se zahvalimo timu Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja na dozvoli za korišćenje baze podataka, a pre svega dr Mileni Milićević na mentorstvu prilikom pisanja rada.

PrisonLIFE projekat se sprovodi uz podršku Fonda za nauku, broj projekta: 7750249, naziv: *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects* (PrisonLIFE).

Literatura

- Barquín, J., Cano, M. Á., & Calvo, M. D. L. Á. (2019). Treatment, reintegration, and quality of prison life: Perception by inmates. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 63(13), 2291–2317. <https://doi.org/10.1177/0306624X19851669>
- Chen, M. K., & Shapiro, J. M. (2007). Do harsher prison conditions reduce recidivism? A discontinuity-based approach. *American Law and Economics Review*, 9(1), 1–29. <https://doi.org/10.1093/aler/ahm006>
- Clear, T. R., Cole, G. F., & Reisig, M. D. (2013). *American Corrections*. Cengage Learning.
- Dixey, R., & Woodall, J. (2012). The significance of ‘the visit’ in an English category-B prison: Views from prisoners, prisoners’ families and prison staff. *Community, Work & Family*, 15(1), 29–47. <https://doi.org/10.1080/13668803.2011.580125>
- Drago, F., Galbiati, R., & Vertova, P. (2011). Prison conditions and recidivism. *American Law and Economics Review*, 13(1), 103–130. <https://doi.org/10.1093/aler/ahq024>
- Hairston, C. F. (1991). Family ties during imprisonment: Important to whom and for what. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 18, 87–104.
- Ilić, B. S., Đukić, G., & Todosijević, J. (2021). Kulturološke dimenzije – uticaj razlika i sličnosti na poslovanje u eri COVID-19. U B. Đorđević & S. Ilić (Ur.), *Međunarodni simpozijum o upravljanju prirodnim resursima* (str. 169–176). Fakultet za menadžment.
- Ilijić, Lj. (2013). Koliko su uslovi izvršenja zatvorske kazne daleko od evropskih standarda?. U L. Kron & A. Jugović (Ur.), *Kriminal, državna reakcija i harmonizacija sa evropskim standardima* (str. 317–324). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ilijić, Lj. (2021). Zatvorska socijalna klima: pojam, faktori i značaj zatvorske socijalne klime. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 40(2–3), 59–76. <http://dx.doi.org/10.47152/ziksi202123024>
- Ilijić, Lj., Milićević, M. & Pavićević, O. (2020). Approaches and methods in the quality of prison life assessing – Measuring social and moral climate in prisons. In G. Nedović & F. Eminović (Eds.), *Approaches and models in special education and rehabilitation: thematic collection of international importance* (pp. 85–96). University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, Publishing Center of the Faculty.

- Kyprianides, A., & Easterbrook, M. J. (2020). Social factors boost well-being behind bars: The importance of individual and group ties for prisoner well-being. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 12(1), 7–29. <https://doi.org/10.1111/aphw.12171>
- Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and measuring the quality of prison life. In D. Gadd, S. Karstedt, & S. F. Messner (Eds.), *The SAGE handbook of criminological research methods* (pp. 358–372). SAGE Publications Ltd. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446268285.n24>
- Lykes, V. A., & Kemmelmeier, M. (2014). What predicts loneliness? Cultural difference between individualistic and collectivistic societies in Europe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(3), 468–490. <https://doi.org/10.1177/00220221135098811>
- Mededović, J., Drndarević, N., & Milićević, M. (2023). Integrating standard and network psychometrics to assess the quality of prison life in Serbia. *Journal of Criminology*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/26338076231208769>
- Milićević, M., Ilijić, Lj., & Vujičić, N. (2023). *Cross-cultural adaptation and content validity of the Measuring the Quality of Prison Life survey in Serbia* [Unpublished manuscript]
- Ouss, A. (2013). What works in reducing re-offending. In P. J. Cook, S. Machin, O. Marie, & G. Mastrobuoni (Eds.), *Lessons from the Economics of Crime: What Reduces Offending* (pp. 94–110). The MIT Press. <http://dx.doi.org/10.7551/mitpress/9780262019613.003.0005>
- Pettit, B., & Western, B. (2004). Mass imprisonment and the life course: Race and class inequality in US incarceration. *American Sociological Review*, 69(2), 151–169. <https://doi.org/10.1177/000312240406900201>
- Tobón, S. (2022). Do better prisons reduce recidivism? Evidence from a prison construction program. *The Review of Economics and Statistics*, 104(6), 1256–1272. https://doi.org/10.1162/rest_a_01007
- Scharff-Smith, P. (2016). Prisons and human rights-past, present and future challenges. In L. Weber, E. Fishwick, & M. Marmo (Eds.), *The Routledge International Handbook of Criminology and Human Rights* (pp. 525–535). Routledge.
- Skakavac, Z., & Trajković, N. (2019). Penal institutions in Serbia and the world: Experience and practices. *Civitas*, 9(2), 72–100. <http://10.0.23.49/Civitas1902072S>
- Souza, K. A., & Dhami, M. K. (2010). First-Time and recurrent inmates' experiences of imprisonment. *Criminal Justice and Behavior*, 37(12), 1330–1342. <https://doi.org/10.1177/0093854810379969>

Living Conditions and Family Contact in Prison: Key Factors for the Quality of Prison Life for Convicts in Serbia*

Tiana Alexandra Marić^a & Hristina Kamenović^b

Faculty of Media and Communications, Singidunum University, Belgrade, Serbia

The study analyzes the general satisfaction with the quality of prison life among two groups of convicts in Serbia: convicted persons who are in prison for the first time and persons with penological recidivism (H1), as well as the contribution of living conditions in prison and family contact, assuming that family contact contributes more to the satisfaction with the quality of prison life for convicts in Serbia than living conditions in prison (H2). The main goal of the research is to examine the significance of living conditions in Serbian prisons and maintaining family ties for convicts, considering that these basic needs are crucial for achieving a satisfactory quality of prison life and supporting successful rehabilitation processes and later social reintegration. The study was conducted on a sample of 670 participants from five correctional institutions in Serbia. *The Measuring the Quality of Prison Life* (MQPL) survey was applied, and hypotheses were tested using independent samples *t*-test (H1) and standard multiple linear regression (H2). Additional analyses individually explored the correlation of other MQPL dimensions with prison life satisfaction. The analysis did not result in statistically significant differences in general satisfaction with the quality of prison life between convicted persons who were in prison for the first time and persons with penological recidivism, thus rejecting H1. Regression results indicate the statistical significance of the model ($F(2, 603) = 247.88, p < .001$), with the individual contribution of Living Conditions in Prison being significantly higher when the percentage of variance explained by Family Contact is subtracted, thus rejecting H2. Analyses of individual MQPL dimensions show similar explanations for the percentage of variance in criteria, except for the Security dimension, which individually explains the lowest percentage ($R^2 = .29, F(4, 576) = 57.45, p < .001$). Interpreted in the context of previous research, the results highlight the importance of living conditions in the prison context. This finding is complemented by statements from participants that vividly describe the inhumane conditions in which they live. Recommendations are provided to improve the instrument itself, and topics for future research are identified to implement practical policies that would ensure an improvement in the quality of life for convicts, not just survival.

KEYWORDS: prison living conditions / family contact / prison life quality / general satisfaction / convicts in Serbia

PRIMLJENO: 26.10.2023. godine
REVIDIRANO: 28.11.2023. godine
PRIHVAĆENO: 1.12.2023. godine

* Predloženo citiranje: Marić, T. A., & Kamenović, H. (2023). Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom: Ključni faktori za kvalitet zatvorskog života osuđenika u Srbiji. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 91–107. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023036>

^{a, b} Undergraduate student.

©2023 by authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Tretman osuđenih na kaznu zatvora: Teorijska i empirijska razmatranja*

Milica Simović

Sagledavanjem postojeće kriminološke literature može se uvideti značajan napor ka proučavanju različitih oblika tretmana osuđenika, koji ukoliko se na adekvatan način sprovedu mogu doprineti njihovoj resocijalizaciji i ponovnom uključenju u tokove svakodnevnog života. S obzirom na zastupljenost raznovrsnih gledišta, autor se u radu osvrće na ključna pitanja koja odlikuju tretman, predstavljajući predloge i tehnike usmerene u cilju njegovog poboljšanja, razvijene od strane istraživača. Koliko je zaista potreban adekvatan oblik tretmana, kakav uticaj sa sobom nosi i sa kojim poteškoćama se susreće, pitanja su koja predstavljaju srž rada, ali i studije sprovedene u kazneno-popravnim zavodima u Sremskoj Mitrovici, oktobra 2022. godine, nad 218 osuđenika razvrstanih u zatvorena i poluotvorena odeljenja zavoda. Studiju je odlikovao anamnestički pristup, a kao glavni instrument prikupljanja podataka pojavljuje se anonimna anketa na osnovu upitnika putem kojih je ispitana uloga tretmanskoblika u reintegraciji osuđenika, kroz sagledavanje stavova samih osuđenika o njihovom doprinosu i uključenosti službenika tretmana u njihovo sprovođenje. Istraživanje je obuhvatilo i uzorak od dvadeset jednog službenika tretmana, pri čemu je akcenat stavljen i na sagledavanje postojeće perspektive tretmana iz ugla zaposlenih službenika. Prikazana je zastupljenost nekoliko glavnih oblika tretmana i njihova korelacija sa promenom grupa u odeljenjima zavoda, kao i povezanost između motivacije za reintegracijom i odvijanjem postavljenih tretmana. Analiza upitnika službenika tretmana dokazala je njihovu obučenosć i posvećenost, a uputila na sagledavanje glavnih poteškoća sa kojima se susreću tokom odvijanja tretmana.

KLJUČNE REČI: tretmani u zatvorima / postulati tretmana / resocijalizacija / vrste tretmana

* Korespondencija: Milica Simović, master pravnik, simovic.milica17@gmail.com

Rad predstavlja prerađeni deo odbranjenog master rada pod nazivom „Tretman osuđenih na kaznu zatvora“ na Pravnom fakultetu, 26.12.2022. godine. Ovo istraživanje delimično je prezentovano 4. decembra 2023. godine na Nacionalnoj naučnoj konferenciji „Osuđenička populacija: Nove perspektive“, koju je Institut za kriminološka i sociološka istraživanja organizovao u okviru nacionalnog naučnog projekta PrisonLIFE uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije (broj projekta: 7750249). Izlaganje je dostupno kao sažetak: Simović, M. (2023). Tretman osuđenih na kaznu zatvora – teorijska i empirijska razmatranja. U Lj. Ilijić, O. Pavićević, & N. Dm-darević (Ur.), *Zbornik apstrakata sa nacionalnog naučnog skupa „Osuđenička populacija: Nove perspektive“* (str. 16). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D5.6>

Uvod

U savremenoj kriminološkoj literaturi pojam tretmana široko je zastupljen, na različite načine koncipiran i shvaćen. Smatran jednim od ključnih faktora resocijalizacije usmerene u cilju postepenog reintegrisanja osuđenika u društvo, prevaspitni tretman nizom aktivnosti kroz rad na izgradnji ličnosti osuđenika doprinosi uspešnosti postavljenog cilja (Macanović & Đorđević, 2015). Navedenu tezu potkrepljuje i zapažanje autora Wilkinsona (Wilkinson, 2013) koji iznosi misao da prevaspitne aktivnosti proizilaze iz ciljeva i zadataka programa postupanja i da moraju biti prilagođene sposobnostima, kapacitetima, kao i ličnim karakteristikama osuđenika.

S obzirom na različite definicije, naglasak treba staviti na suštinu tretmana u zatvorskim ustanovama. Tretman može imati šire značenje, uključujući postupanje s izvršiocima krivičnih dela u krivičnom postupku, izvršenju krivičnih sankcija i postpenalnom periodu. Tri vrste tretmana – sudski, institucionalni i postpenalni – međusobno su povezane. Uže značenje tretmana odnosi se na postupanje prema osobama lišenim slobode, posebno onima kojima je izrečena kazna zatvora. Važno je da ovo postupanje bude usklađeno s ciljem prevaspitanja, obuhvatajući sve aspekte tretmana potrebne za ispravljanje ponašanja prestupnika (Stevanović, 2014).

U analizi sprovođenja tretmana u kaznenim ustanovama, primećujemo postojanje ključnih postulata postavljenih za prevaspitanje. Ovi postulati, koji prethode odabiru tretmanskih programa, igraju ključnu ulogu u pravilnom izboru. Za adekvatno razumevanje uticaja tretmana na korigovanje osuđeničkog ponašanja, bitno je analizirati ove postulate. To uključuje klasifikaciju kaznenih ustanova, razvrstavanje osuđenika u odeljenja zavoda i fokusiranje na ključne programe koji čine srž korektivnog sistema.

Postulati tretmana

Tretman osuđenika kao veoma širok pojam, prožima više sadržaja postupanja prema osuđenicima u kaznenim ustanovama među kojima najčešće srećemo izraze tretman, popravljjanje, prevaspitanje, resocijalizacija, reintegracija i rehabilitacija. U zavisnosti od njihovog značenja i postavljenog cilja, možemo adekvatno sprovesti postupke i programe kreirane da služe svrsi kažnjavanja (Igrački, 2020) koja je prema članu 42 Krivičnog zakonika sprečavanje učinioaca da čini krivična dela, uticanje na njega da ubuduće ne čini krivična dela, uticanje na druge da ne čine krivična dela, izražavanje društvene osude za krivično delo, jačanje morala i učvršćivanje obaveze poštovanja zakona kao i ostvarivanje pravednosti i srazmernosti između učinjenog dela i težine krivične sankcije.¹

¹ Krivični zakonik („Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005- ispr., 107/2005- ispr. 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019)

Pitanje koje se postavlja je da li zatvor, uprkos negativnom kontekstu, može efikasno pripremiti osuđenika za život na slobodi, poštujući njegove potrebe i interese. Postavljanjem ciljeva tokom trajanja kazne zatvora, od uklanjanja uzroka kriminaliteta do promene stavova i navika osuđenika putem različitih programa, istražujemo suštinu tretmanskih postulata. To uključuje kategorizaciju i organizaciju ustanova, kao i opservaciju i klasifikaciju osuđenika (Igrački, 2020).

Kategorizacija kaznenih ustanova

Nastankom modernih kaznenih sistema u 20. i 21. veku, s promenom koncepta izvršenja kazne lišenja slobode, došlo je do sumnje u efikasnost popravljanja osuđenika putem zatvora. Tvrdi se da zatvor, kao institucija kažnjavanja, ne može uspešno pripremiti pojedinca za život na slobodi i može doprineti manjim izgledima za pošten život nakon izlaska. Ovaj pad poverenja u koncept resocijalizacije doveo je do podela među teoretičarima, postavljajući pitanja, pri čemu je kategorizacija kaznenih ustanova ključni faktor za uspeh resocijalizacije osuđenika (Stevanović, 2014)

Kategorizacija podrazumeva formiranje zavoda ili odeljenja različitih tipova, gde se osuđenici klasifikuju prema ličnim i kriminološkim karakteristikama, a prema kojima se primenjuju različiti oblici tretmana (Igrački, 2020). Važnost ovog procesa proizlazi iz njegove uloge u omogućavanju primene prilagođenih tretmanskih programa prema različitim kategorijama osuđenika. Kriterijumi kategorizacije obuhvataju objektivne (vrsta krivičnog dela, visina kazne, povrat) i subjektivne (lične karakteristike, osobine ličnosti, primenjeni tretman) aspekte.

U Srbiji, član 14 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (u daljem tekstu: ZIKS) definiše kategorizaciju prema stepenu obezbeđenja zatvora. Postoje zavodi otvorenog, poluotvorenog, zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem. Otvoreni zatvori nemaju fizičke prepreke za bekstvo, a u njih se smeštaju osuđenici s manje ozbiljnim prestupima ili oni koji su postigli napredak u prevaspitanju u poluotvorenim ili zatvorenim zatvorima (Igrački, 2020). Poluotvoreni zatvori nemaju materijalne prepreke, ali obezbeđenje održava red i kontrolu kretanja osuđenika. Ova kategorizacija je ključna za prilagođavanje tretmana prema potrebama različitih osuđenika, a time i za postizanje ciljeva resocijalizacije.

Unutrašnje organizovanje ustanova sa akcentom na službi za tretman

Cilj prevaspitanja nije moguće ostvariti samo od strane osuđenog lica, stoga je neophodno naglasiti ulogu zaposlenih u službama kao aktera preko kojih društvo sprovodi proces resocijalizacije nad osuđenicima kao objektima tog procesa, ali ujedno i kao subjektima, jer svaki osuđenik svojim ponašanjem, prihvatanjem ili izbegavanjem tretmana može uticati na aktivnost i ponašanje ostalih (Knežić, 2017). Stoga će nastavak teksta biti fokusiran na rad službe za tretman, koja od

nekoliko službi zavoda najviše doprinosi prevaspitanju i osposobljavanju osuđenih lica, sa akcentom stavljenim na probleme sa kojima se suočava prilikom sprovođenja tretmana.

Služba za tretman procenjuje individualne potrebe, kapacitete za promenu i stepen rizika osuđenog za ponavljanje krivičnog dela, utvrđuje i sprovodi individualizovani program postupanja i primenjuje metode i postupke u cilju ostvarivanja individualne prevencije, utvrđuje program postupanja prema osuđenom, usklađuje rad ostalih službi i drugih učesnika u sprovođenju programa i obavlja druge poslove određene zakonom (član 20 ZIKS-a).

Ako pretpostavimo da zatvori često imaju nedostatak stručnog kadra, postavlja se pitanje o mogućnosti efikasnog prevaspitanja osuđenika s obzirom na potrebu za većim brojem stručnih ljudi. Nedostatak kvalifikovanog kadra može uticati na kvalitet sprovođenja tretmana i postavljanje izazova u pružanju dovoljne pažnje svakom osuđeniku. Ovo postavlja pitanja o dostupnosti vremena, veštinama komunikacije, organizacije i vođenja razgovora vaspitača (Knežić, 2017).

Ako je broj vaspitača nedovoljan u odnosu na broj osuđenika, postavlja se pitanje koliko svaki od njih može posvetiti vremena pojedinačnom osuđeniku, kao i da li su u mogućnosti izgraditi poverenje i doprineti efektima resocijalizacije. Osim sprovođenja zakona, ključno je da zaposleni budu sposobni rešavati složene zahteve.

Vaspitači u zatvorima predstavljaju nosioce vaspitno-korektivnog procesa i kao visokoobrazovani stručnjaci neposredno rade sa osuđenima na implementaciji vaspitno-korektivnih programa (Igrački, 2020). Njihova uloga između osuđenika i drugih zaposlenih, pre svega službe za obezbeđenje, zahteva jasno definisanu funkciju. Njihova oblast stručnosti uključuje andragogiju, psihologiju i penologiju, uz veštine planiranja, vođenja i procene vaspitnih programa usmerenih ka osuđenima (Knežić, 2017).

Problemi u zatvorskim ustanovama Srbije uključuju nedostatak adekvatnog usavršavanja vaspitača nakon završetka studija. Vaspitači se često oslanjaju na stečena znanja ili praksu rada s osuđenima, što može dovesti do nedostatka jasne podele poslova između vaspitača sa stručnom spremom i ostalih zaposlenih. Nedostatak obrazovanja vaspitača može otežati pružanje pomoći osuđenima u korekciji ponašanja i ublažavanju negativnih aspekata zatvora.

S obzirom na to da je tretman osuđenika usmeren na pomoć u korekciji ponašanja i ublažavanju negativnih aspekata zatvora, važno je ulagati u obrazovanje vaspitača (Knežić, 2017). Da bi vaspitač bio sposoban da se posveti svakom segmentu prevaspitanja, treba posedovati određena znanja i veštine. Pre nego što se pristupi izboru tretmanskog programa, ključan korak je opservacija osuđenika, što čini temelj za određivanje pristupa njihovom prevaspitanju.

Opservacija osuđenika

Proučavanje ličnosti osuđenika, kroz različite naučne metode, ima za cilj određivanje adekvatnog tretmana i oslikava se kroz proces opservacije. Opservacija se sprovodi prilikom dolaska osuđenika na izdržavanje kazne, a multidisciplinarni tim stručnjaka ispituje ličnost sa medicinskog, psihološkog i socijalnog aspekta. Ova analiza rezultira opštim sudom o osuđeniku, odnosno kriminološkom ekspertizom, koja utiče na uspeh tretmana.

Ovaj proces ispitivanja često se sprovodi u posebnim centrima unutar ili van zatvorskih ustanova, s fokusom na naučnom posmatranju. U ustanovama koje nemaju ove centre, ispitivanje ličnosti vrši zatvorsko osoblje, predstavljajući empirijsko proučavanje. Razlikujemo jednostepeni model opservacije koji se uvek sprovodi na istom mestu i dvostepeni model koji počinje u opservacionim centrima, a nastavlja se tokom izdržavanja kazne u zatvorskoj ustanovi (Ignjatović, 2018a).

Važno je naglasiti da je ispitivanje ličnosti složen postupak koji obuhvata više aspekata ličnosti kako bi se razumeli određeni oblici ponašanja i osobine koje su cilj tretmana. Ova analiza teži sagledavanju celokupnog životnog puta osuđenika, socijalnih odnosa, psihičkih poremećaja, duševnog stanja, osobina ličnosti, stavova, sposobnosti i drugih ličnih svojstava (Stevanović, 2014).

U skladu s Pravilnikom o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanja i naknadnog razvrstavanja osuđenih lica (u daljem tekstu: Pravilnik o tretmanu), po prijemu na izdržavanje kazne, osuđeni se upućuje u prijemno odeljenje. Tamo, stručni tim procenjuje različite aspekte osuđenikovog života, uključujući psihološki, pedagoški, kriminološki, zdravstveni i bezbednosni vid. Ovaj tim utvrđuje zdravstveno stanje, radnu osposobljenost osuđenika, upoznaje ga s pravilima izvršenja krivičnih sankcija i kućnim redom zavoda, pruža mu potrebna objašnjenja i savete kako bi se prilagodio životu u zavodu. Takođe, prikuplja i dopunjuje dokumentaciju o osuđeniku, analizira osobine ličnosti i druge relevantne faktore kako bi predložio program postupanja, koji se potom šalje upravniku zavoda.²

Kada je reč o opservaciji, zatvorske ustanove u Srbiji primenjuju je na osuđenicima koji izdržavaju kaznu zatvora dužu od godinu dana. Prema statističkim podacima Stevanovića (2014), 68% osuđenika prođe kroz proces opservacije, dok se 32% ne podvrgava tom procesu. Ova opservacija traje od 10 do 30 dana, s većinom osuđenika koji provedu između 10 i 20 dana na ispitivanju. Ovo postavlja pitanje o optimalnom vremenu provedenom na opservaciji s obzirom na kompleksnost ličnosti osuđenika i proces prilagođavanja na zatvorske uslove.

² Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica („Službeni glasnik RS“, br. 66/2015-33)

Član 13 Pravilnika o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora propisuje da osuđeni može ostati u prijemnom odeljenju najduže 30 dana. Tokom ovog perioda, vrši se procena rizika, kapaciteta i potreba osuđenika (član 8 Pravilnika o tretmanu). Procena rizika uzima u obzir različite faktore, uključujući vrstu izvršenog krivičnog dela, visinu izrečene kazne, ranije osuđivanosti, psihološke, socijalne i zdravstvene osobenosti. Na osnovu procene rizika, osuđenici se razvrstavaju kao niski, srednji ili visoki rizik, što dalje utiče na program postupanja prema njima (član 9 Pravilnika o tretmanu).

Pravilnik o tretmanu propisuje procenu kapaciteta osuđenika na intelektualnom, emocionalnom i socijalnom planu, kao i procenu sposobnosti da usvoji znanja i veštine te da prihvati pozitivne vrednosti i nove obrasce ponašanja. Osim toga, procenjuju se i potrebe osuđenika, uključujući socijalne veštine, poboljšanje sposobnosti komunikacije, društveno prihvatljivo ponašanje, stručno usavršavanje, obrazovanje, radne navike, psihološku, psihijatrijsku, medicinsku i socijalnu pomoć, pravnu pomoć, lečenje od bolesti zavisnosti, posebne mere zaštite od ugrožavanja, i pripremu za otpust. Na osnovu utvrđenih potreba osuđenog određuju se individualni ciljevi, a za lica sa posebnim potrebama utvrđuje se program postupanja.

Međutim, postoje izazovi u sprovođenju adekvatne opservacije osuđenika. Naime, opservacija se ne sprovodi na način koji bi bio optimalan za ovako složeni proces. Vladajući stav je da se opservacija osuđenika ne sprovodi na način na koji bi trebalo da se sprovodi ovako složeni proces, jer se ne primenjuju adekvatne tehnike ispitivanja već se pristupa na osnovu uvida u biografije osuđenika i vođenja informativnih razgovora prilikom dolaska u ustanovu (Stevanović, 2014). Ovakvo stanje stvari može narušiti kvalitet klasifikacije i razvrstavanja osuđenika.

Klasifikacija osuđenika

Prema Pravilniku o tretmanu Republike Srbije, tretman osuđenika obuhvata program postupanja koji se prilagođava individualno, uzimajući u obzir procenu rizika, kapaciteta i potreba. Osim toga, deo tretmana čini i razvrstavanje osuđenika u otvorena, poluotvorena ili zatvorena odeljenja zavoda nakon opservacije (član 3 i član 4 Pravilnika o tretmanu).

Razvrstavanje osuđenika zasniva se na različitim kriterijumima, uključujući procenu rizika, vrstu krivičnog dela, visinu kazne, zdravstveno stanje, odnos prema delu, oblik krivice i raniju osuđivanost, prema propisima ministra nadležnog za pravosuđe (član 74 ZIKS-a). Klasifikacija osuđenika, koja je usko povezana s procesom opservacije, obuhvata horizontalno razvrstavanje, koje se odnosi na raspodelu u različite ustanove, i vertikalno razvrstavanje, koje se odnosi na raspodelu unutar same ustanove prema subjektivnim karakteristikama (Ignjatović, 2018a).

Da bi proces prevaspitanja bio uspešan, bitno je pažljivo formirati grupe prema kojima će se primenjivati tretman. Grupa treba da funkcioniše kao mala zajednica sa razvijenim socijalnim odnosima koji podržavaju atmosferu za uspešan proces resocijalizacije. Klasifikacija ili razvrstavanje u odeljenja, vaspitne grupe, kategorije i slične oblike mora se bazirati na određenim kriterijumima. Klasifikacija osuđenih u odeljenja zasniva se na ispitivanju ličnosti, vrsti i težini krivičnog dela, visini kazne, odnosu prema delu i kazni, načinu izdržavanja kazne i drugim faktorima.

U otvoreno odeljenje se razvrstavaju osuđeni sa očuvanim kapacitetima za promenu i niskim stepenom rizika. Poluotvoreno odeljenje je namenjeno osuđenima sa delimično očuvanim kapacitetima za promenu i srednjim stepenom rizika. Zatvoreno odeljenje je rezervisano za osuđene sa otežanom adaptacijom na zatvorske uslove, opasnost za druge, bitno umanjenim kapacitetima za promenu i visokim stepenom rizika. Osuđeni sa niskim ili srednjim stepenom rizika takođe mogu biti smešteni u zatvoreno odeljenje ako se protiv njih vodi postupak za krivično delo sa kaznom zatvora od tri godine ili više, ako su dobili novu kaznu zatvora od tri godine ili više, izdržavaju kaznu zatvora od pet ili više godina ili su privedeni po poternici ili sprovedeni iz pritvora (član 17 Pravilnika o tretmanu).

Klasifikacija osuđenih u odeljenja zavoda prati tri klasifikacione kategorije, označene slovima A, B i V, predstavljajući nivoe koje osuđeno lice postiže. Svaki nivo ima dva podnivoa, ukupno šest nivoa, omogućavajući progresiju osuđenika u procesu resocijalizacije. Otvoreno odeljenje pripada A1 ili A2 kategoriji za osuđenike s očuvanim kapacitetima i niskim rizikom za uspešnu reintegraciju (član 18). Poluotvoreno odeljenje je za osuđenike s delimično očuvanim kapacitetima i srednjim rizikom (član 19). Zatvoreno odeljenje pripada V1 ili V2 kategoriji za osuđenike s otežanom adaptacijom, visokim rizikom i opasnošću za druge (član 20). Ovi nivoi omogućavaju postepeni napredak osuđenika ka boljem položaju uz smanjenje uticaja zatvorskog osoblja (Stevanović, 2014).

Klasifikacija osuđenika se vrši na osnovu opservacije ličnosti, ali zbog nedostatka stručnog tima ili pojedinca za sprovođenje opservacije, upravnik zavoda vrši razvrstavanje. Ova klasifikacija je obesmišljena zbog ustaljene prakse zavoda da raznovrsne kategorije osuđenika svrstava u iste grupe, a nedostatak dvostepene klasifikacije i uzimanje u obzir subjektivnih svojstava osuđenika predstavlja možda najveći problem (Stevanović, 2014).

Vrste tretmana

Nakon određivanja programa postupanja prema osuđenim licima, tretman započinje sa realizacijom aktivnosti usmerenih ka ostvarivanju svrhe kažnjavanja. Ovaj sveobuhvatni program treba pomoći osuđenima da se prilagode zatvorskim uslovima, osposobe za radne aktivnosti, očuvaju radnu i zdravstvenu sposobnost te otklone negativne faktore koji su doprineli njihovom skretanju s puta

adekvatnog razvoja. Vrste postupanja, metode i oblici tretmana imaju ključnu ulogu u oblikovanju povratka osuđenika iz zatvora, bilo kao korisne članove društva ili kao potencijalne ponovne učesnike u kriminalnom delovanju. Zbog toga je značajno osvrnuti se na različite vrste tretmana koje se kontinuirano primenjuju tokom postupanja prema osuđenima, s ciljem doprinosa njihovom prevaspitanju (Macanović, 2011).

Vaspitno-korektivni rad sa osuđenima

Vaspitno-korektivni rad, kao oblik tretmana, obuhvata primenu svih predviđenih aktivnosti u vidu planiranih metoda, tehnika i postupaka u cilju da osuđeni usvoji društveno prihvatljiv sistem vrednosti, kao i da ovlada veštinama za uspešno uključivanje u zajednicu kako ubuduće ne bi činio krivična dela (član 6 Pravilnika o tretmanu). Nosioci vaspitno-korektivnog procesa su vaspitači, kao zaposleni u prevaspitnoj službi čija delatnost je usmerena u pravcu menjanja ponašanja osuđenika i njihovih osobina ličnosti koje su ustanovljene u programu postupanja kao osnove menjanja ličnosti osuđenika. Prilikom analize osuđenikove ličnosti sa različitih aspekata, vaspitači dolaze do mišljenja o potrebnom nivou rada sa njima kao i o stepenu menjanja njihove ličnosti, stoga se i ovde naglašava velika uloga adekvatne opservacije kao osnove sprovođenja postavljenog tretmana. Posmatrajući čitav postupak rada, ne možemo a ne istaći da se radi o veoma složenom zadatku koji iziskuje veliku odgovornost i stručnost (Stevanović, 2014).

U kazneno-popravnim ustanovama naše zemlje primenjuju se individualni, grupni i kolektivni oblik prevaspitanja osuđenika. Individualni oblik rada najčešće se primenjuje i kao svoj cilj ima da se o osuđenom licu prikupi i sistematizuje određen broj podataka do kojih se došlo različitim metodama i tehnikama, a koji mogu da posluže kao baza na osnovu koje se pristupa daljem planiranju i kreiranju oblika i metoda rada koji će biti primenjeni prema njemu. Prvu fazu individualnog rada odlikuje primena različitih tehnika usmerenih na prikupljanje dovoljnog broja podataka o osuđeniku, kao što su analiza dokumentacije, biografska metoda, opservacija, testiranje i intervju osuđenika na osnovu kojih se postavlja dijagnoza na osnovu koje se sprovodi dalji vid individualnog rada koji započinje razvrstavanjem osuđenika u vaspitne grupe. Najčešća forma primene individualnog rada je u vidu individualnog savetovanja koje se ostvaruje neposrednim kontaktom između osuđenika i vaspitača ili nekog drugog lica koje vodi razgovor sa njim i vidu intervjuja koji se sprovodi u posebno određenim prostorijama. Program rada sa osuđenikom, potrebe rada i osobine ličnosti osuđenika određuju učestalost i intenzitet kontakta sa vaspitačem u vidu planiranih razgovora tokom izdržavanja kazne, ali i neplaniranih i informativnih razgovora koji predstavljaju još dve forme informativnog savetovanja kao primarnim i osnovnim oblikom koga prožimaju i ostali oblici rada (Macanović, 2011).

Drugi oblik vaspitno-korektivnog rada je grupni rad sa osuđenima, kao oblik rada zasnovan na teoriji grupa po kojoj se svi uzroci kriminalnog ponašanja mogu pronaći unutar grupnih odnosa. Stoga, ako je grupa uzrok nekriminalnog postupanja, može se smatrati da ista ta grupa može da predstavlja i faktor promene ponašanja, stavova i percepcija. Navedeni oblik rada možemo shvatiti svrstavanjem osuđenika u grupe koje su kreirane od osuđenika srodnih po ciljevima i potrebama (Stevanović, 2014). Važno je istaći da se proces grupnog rada različito može sagledati, počev od psihoterapije, savetovanja, korigovanja ličnosti, promene ponašanja i da se primenjuje u svim zatvorskim ustanovama i različitim grupacijama osuđenika (Macanović, 2011).

Kao poslednji oblik vaspitno-korektivnog rada sa osuđenima pojavljuje se koletivni rad koji se smatra veoma značajnim vaspitnim preduslovom bez koga nije moguće zamisliti njihovo prevaspitanje. Ovakav oblik rada omogućava osuđenima da osele kolektivni duh i da mesečnim sazivanjem kolektiva osuđenika budu uključeni u promenu njihovog položaja na bolje, isticanjem problema sa kojima se susreću i predloga za unapređenje njihovog boravka u zavodima. Takođe, sastanak kolektiva može imati i informativni karakter na kom se osuđenici susreću sa predlozima i novinama koji su od značaja za njihov dalji boravak (Kratcoski, 2017).

Obrazovanje osuđenika

Obrazovanje osuđenika se ističe kao ključan faktor u resocijalizaciji, suprotstavljajući se problemima kao što su neadekvatni uslovi, loša kategorizacija, nedostatak radnih aktivnosti i formiranje neformalnih grupa sa kriminalnim iskustvima. Knežić i Savić (2012) naglašavaju potrebu za raznolikim aktivnostima kako bi se smanjile negativne posledice tokom izdržavanja kazne, a posebnu pažnju treba posvetiti obrazovanju osuđenika.

Obrazovanje osuđenika, kao osnovni tretman, ima humanizujući efekat na izdržavanje kazne. Omogućava osuđenima ne samo unapređenje znanja već i lakšu reintegraciju u društvo nakon puštanja iz ustanove. Kroz obrazovanje, osuđenici razvijaju razumevanje društvenih uslova i odnosa, doprinoseći ciljevima resocijalizacije. Istorija ukazuje na napore uvođenja posebnih obrazovnih ustanova unutar zavoda. Međutim, izazovi poput nedostatka motivacije osuđenika, osećaja odbačenosti i nedovoljnih programa obrazovanja često otežavaju ostvarivanje uspeha. Ulaganje vaspitača u obrazovanje može se pokazati isplativo u dugoročnom smislu. Važno je razumeti da obrazovanje neformalnih grupa i gubitak motivacije mogu ometati ove napore. Iako postoje poteškoće u postojećim obrazovnim programima, istraživanja naglašavaju pozitivan doprinos obrazovanja resocijalizaciji. Uključivanje osuđenika u školsko obrazovanje može pridoneti pozitivnim promenama u ponašanju, odnosima, disciplini i smanjenju recidivizma (Igrački, 2020; Ilijić, 2022; Knežić, 2017; Knežić & Savić, 2012).

Pored brojnih prednosti koje obrazovanje može pružiti, bez motivisanosti osuđenika za rad na sebi nije moguće ostvariti neki uspeh. Boravak u ustanovama često dovodi do osećanja odbačenosti, bezvrednosti, povlačenja u sebe, pa se i kao rezultat takve situacije nazire odbijanje bilo kakvog učešća u sprovođenju tretmana (Dragojlović et al., 2013). Upravo iz ovih razloga trebalo bi imati na umu da bi se ulaganje u obrazovanje od strane vaspitača sa osuđenima pokazalo kroz određeni period kao isplativo i trajno rešenje koje bi moglo pružiti brzo pozitivne efekte. Ako bi se još na sve to dodala visoka cena kriminala, svaki rad na obrazovanju bi doprineo smanjenju stope kriminala, što bi dovelo do poboljšanja ne uloge kaznenih ustanova već i društva (Lochner & Moretti, 2004).

Trebalo bi imati u vidu da postojeći programi obrazovanja, danas ne daju pomake zbog prostornih, materijalnih i kadrovskih problema. Zavodi su prenatrpani osuđenim licima, bore se sa nedostatkom materijalnih sredstava za pokretanje i razvoj određene proizvodnje, nabavku opreme i materijala, stručno osposobljenih zaposlenih različitih profila, što dovodi do gašenja potrebe za obrazovanjem. Pored navedenih nedostataka, pojavljuje se i brzi razvoj neformalnih grupa u zavodima, gubi se motivisanost osuđenih lica i vaspitača za ulaganje u obrazovanje, obuku, organizovanje predavanja, tribina i razgovora (Knežić & Savić, 2012). Ali, i uprkos brojnim poteškoćama sa kojima se susreće, važno je ukazati da obrazovni tretman uspeva da doprinese svrsi kažnjavanja, s obzirom da iskustvo pokazuje da su osuđenici uključeni u obrazovni proces korigovali ponašanje na bolje, svojim napretkom omogućili prelazak u grupu sa povoljnijim tretmanom, manje su bili disciplinski kažnjavani. Iz svega napisanog proizilazi pozitivan zaključak da bi uključivanje u školsko obrazovanje moglo dovesti do brojnih pozitivnih promena u ponašanju osuđenih, poboljšanja međuljudskih odnosa, poštovanja reda i discipline i smanjenja stope recidivizma (Knežić, 2017).

Radno angažovanje osuđenika

Radno angažovanje osuđenika predstavlja važan aspekt tretmana u okviru programa resocijalizacije tokom izdržavanja kazne zatvora. Ovaj vid tretmana ima vaspitni karakter usmeren ka korigovanju osobina ličnosti osuđenika. Sticanjem radnih veština i osposobljavanjem za određene poslove, osuđenima se pruža šansa za uspešnu reintegraciju u društvo po završetku kazne (Bobić, 2011).

Razvoj rada osuđenika prati svrhu koju kazna zatvora treba da postigne. Dok je kazneni rad prvobitno bio usmeren na otežavanje izvršenja kazne, kasniji razvoj kazne dovodi do nekaznenog rada osuđenika kao deo tretmana za uspešnu resocijalizaciju i reintegraciju osuđenika u društvo (Tanjević, 2019). Pravilnici o radu osuđenih lica definišu svrhu rada kao sticanje, održavanje i povećanje radnih sposobnosti, radnih navika i stručnog znanja radi postizanja uspešne reintegracije. Rad se može odvijati unutar zavoda, gde osuđeni obavljaju različite poslove u okviru

privrednih jedinica, radionica ili uslužnih delatnosti, ili izvan zavoda gde se iznajmljuje radna snaga poslodavcima ili obavljaju poslovi van zavoda. Međutim, uprkos značaju rada u resocijalizaciji, postoji izazov u pronalaženju adekvatnih poslova prilagođenih osuđenima, što smanjuje efikasnost ovog vida tretmana (Dragojlović et al., 2013). Stoga se ukazuje na nedovoljno zastupljenost radnog tretmana u zavodima, uz naglasak na potrebi za većim angažovanjem u oblastima obrazovanja i rada kako bi se postigla uspešna rehabilitacija osuđenika (Igrački, 2020).

Istraživanje u kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici

Predmet i cilj istraživanja

Teorijska definicija problema ukazuje da tretman osuđenih lica prema članu 6 Pravilnika o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica obuhvata primenu svih predviđenih aktivnosti – planiranih metoda, tehnika i postupaka preduzetih sa ciljem da osuđeni usvoji društveno prihvatljiv sistem vrednosti i ovlada veštinama za uspešno uključivanje u zajednicu kako ubuduće ne bi činio krivična dela. Sa druge strane, *radna definicija* ukazuje da po dolasku na izdržavanje kazne zatvora osuđena lica prolaze kroz prijemno odeljenje u kome se vrši upoznavanje njihove ličnosti sa psihološkog, pedagoškog, kriminološkog, zdravstvenog i bezbednosnog stanovišta. Stručni tim nakon sprovedene opservacije predlaže upravniku zavoda program postupanja (član 7 Pravilnika). Navedeni program postupanja možemo različito sagledati s obzirom na brojne vrste krivičnih dela kao i različite kategorije osuđenika, pa će stoga istraživanje biti sprovedeno prema punoletnim izvršiocima krivičnih dela kojima je izrečena kazna zatvora preko jedne godine.³

Pre nego što se osvrnemo na cilj istraživanja, neophodno je ukazati na nepostojanje poverenja u sprovođenje tretmana u kazneno-popravnim zavodima, zbog ponovnog vraćanja osuđenika iza rešetaka. Problem tretmana veoma je kompleksan i zahteva dobijanje odgovora na pitanje da li i u kojoj meri se sprovodi tretman, koji su razlozi nesprovođenja tretmana i uopšte da li može da se kaže da osuđenici menjaju svoje ponašanje na bolje uvažavanjem društvenih normi. Stoga, *cilj istraživanja* je bio ispitivanje uloge tretmanskih oblika u reintegraciji osuđenika, s fokusom na stavovima samih osuđenika o njihovom doprinosu, uključenosti službenika tretmana u realizaciju, i sagledavanju perspektive tretmana iz ugla službenika tretmana o teškoćama s kojima se suočavaju prilikom sprovođenja tretmana.

³ Problem je definisan po modelu definisanja problema istraživanja u: Ignjatović, Đ. (2018b). Metodologija istraživanja kriminaliteta sa metodikom izrade naučnog rada, Univerzitet u Beogradu-Pravni fakultet.

Postavljena su sledeća istraživačka pitanja:

1. Kako osuđenici percipiraju tretmanske programe i u kojoj meri ih prihvataju?
2. Koliko su osuđenici uključeni u različite vrste programa postupanja?
3. Kako osuđenici doživljavaju vaspitno-korektivni rad i druge oblike tretmana?
4. Koji su izazovi s kojima se suočavaju službenici tretmana prilikom sprovođenja programa?
5. Kakva je perspektiva službenika tretmana o uspešnosti tretmana i problemima s kojima se susreću?

Metod istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, oktobra 2022. godine, i obuhvatalo je ispitivanje osuđenika koji su prihvatili popunjavanje anonimnog upitnika u zatvorenom odeljenju i u poluotvorenom odeljenju zatvora, kao i ispitivanje službenika tretmana zaposlenih u službi za tretman. S obzirom na različite vrste istraživanja, važno je ukazati da je sprovedeno istraživanje imalo deskriptivni karakter. Istraživanje je odlikovao anamnestički pristup, a osnovni instrument prikupljanja podataka bila je anonimna anketa na osnovu upitnika sastavljenog od pitanja koja su oslikavala viđenje tretmana od strane osuđenika, kao i zaposlenih u službi za tretman.

Opis uzorka

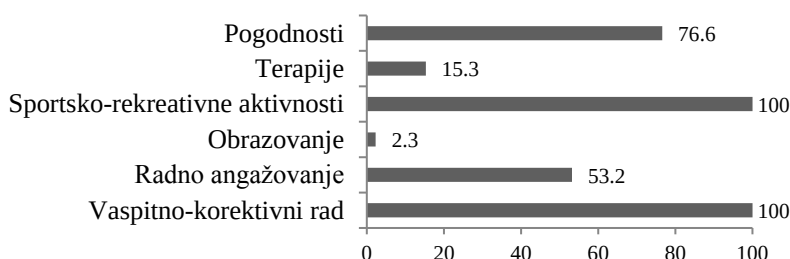
Istraživanje o osuđenicima u kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici obuhvatilo je uzorak od 218 ispitanika, od kojih je 94 (43,1%) svrstano u zatvorena odeljenja, dok je 124 (56,9%) svrstano u poluotvorena odeljenja. Najveći deo osuđenika, njih 55.5%, pripada starosnom rasponu od 20–40 godina, dok se 37.2% nalazi u starosnom rasponu od 41–60 godina. Osuđenici stariji od 60 godina čine 7.3% uzorka. U pogledu bračnog statusa, 34% osuđenika sebe klasifikuje kao slobodne, 21.1% su u vezi, 22.9% su u braku, 20.6% su razvedeni, dok 1.4% smatra sebe udovcem. Analiza obrazovanja pokazuje da su osuđeni raznolikih obrazovnih statusa, pri čemu 21.1% ima završenu osnovnu školu, 61.9% srednju školu, 13.3% višu školu, a 3.7% završene univerzitetske studije. Što se tiče najčešćih vrsta izvršenih krivičnih dela, 31.6% osuđenika je izvršilo imovinsko krivično delo, 15.6% krivično delo protiv života i tela, a 41.8% krivično delo protiv zdravlja ljudi. Ovi podaci pružaju uvid u demografske karakteristike i obrazovni profil osuđenika, kao i u vrste krivičnih dela koje su izvršili.

Tabela 1*Osnovne sociodemografske i kriminološke karakteristike osuđenika*

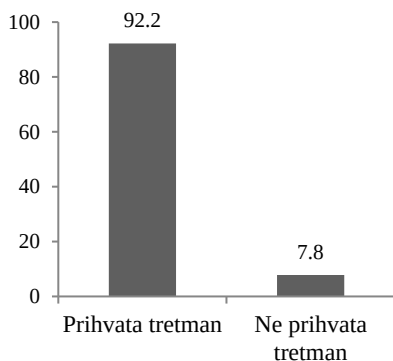
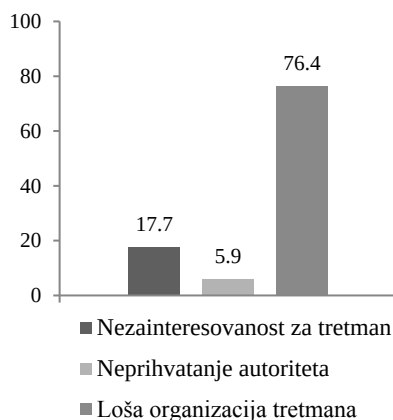
Karakteristika	Kategorija	<i>n</i>	%
Starost	20–40 godina	121	55,5
	41–60 godina	81	37,2
	61–80 godina	16	7,3
Bračni status	slobodan	74	34,0
	u vezi	46	21,1
	u braku	50	22,9
	razveden	45	20,6
	udovac	3	1,4
Obrazovni status	osnovna škola	46	21,1
	srednja škola	135	61,9
	viša škola	29	13,3
	univerzitet	8	3,7
Vrsta izvršenog krivičnog dela	protiv imovine	69	31,6
	protiv života i tela	34	15,6
	protiv zdravlja ljudi	91	41,8
	protiv polne slobode	10	4,6
	protiv službene dužnosti	5	2,3
	protiv bezbednosti javnog saobraćaja	3	1,4
	protiv privrede	6	2,7

Perspektiva osuđenika

Rezultati prikazani na Grafikonu 1 oslikavaju zastupljenost vrsta tretmana i ukazuju da je vaspitno-korektivni rad, vođen od strane službenika tretmana, prisutan kod svih osuđenika na izvršenju kazne zatvora i da je usmeren na promenu ponašanja i razgovor o njihovim glavnim poteškoćama. Sportsko-rekreativne aktivnosti su takođe dostupne svim osuđennicima, redovno se odvijaju svakodnevno prema rasporedu zatvorske ustanove. Radno angažovanje, kao sledeći oblik tretmana, uključuje 53.2% osuđenika, prilagođeno njihovim sposobnostima. Terapije su manje zastupljene, primenjuju se prema 15.3% osuđenika prema njihovim potrebama. Obrazovanje osuđenika je najmanje zastupljeno, učestvuje svega 2.3% osuđenika. Program stimulacije osuđenika davanjem određenih pogodnosti, kako u zavodu tako i van njega, koristi 76.6% osuđenika. Predstavljeni podaci upućuju na raznolikost i različitu zastupljenost tretmanskih programa među osuđennicima.

Grafikon 1*Prikaz zastupljenosti tretmanskih programa*

Pored prikazane zastupljenosti tretmanskih programa, dobijeni su i podaci koji ukazuju na pozitivan odziv osuđenika prema tretmanu i tretmanskim programima, s obzirom da od ukupnog broja ispitanika, čak 92.2% prihvata postavljeni program postupanja, dok 7.8% odbija (Grafikon 2). Među onima koji odbijaju, 76.4% navodi lošu organizaciju tretmana, 17.7% izražava nepotrebnost tretmana ili nezainteresovanost, dok 5.9% ne prihvata autoritet službenika tretmana (Grafikon 3). Prikazana statistika naglašava važnost organizacije tretmana i upućuje na neke od razloga odbijanja, što može biti ključno za poboljšanje efikasnosti tretmanskog procesa.

Grafikon 2*Prihvatanje tretmana***Grafikon 3***Razlozi neprihvatanja tretmana*

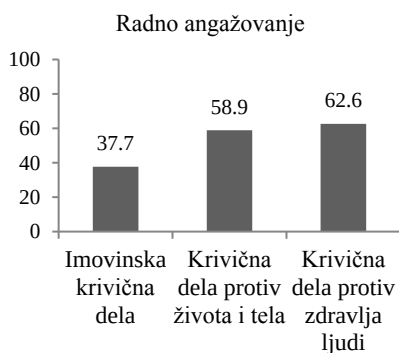
Podaci dobijeni ispitivanjem zastupljenosti tretmanskih programa pokazali su da su radno angažovanje i stimulacija osuđenika davanjem određenih pogodnosti najčešći oblici tretmana među osuđenicima (Grafikon 1). Stoga, postavljeno je pitanje kako se ovi oblici tretmana povezuju sa vrstama krivičnih dela, posebno imovinskim delima, krivičnim delima protiv života i tela, i krivičnim delima

protiv zdravlja ljudi, s obzirom na njihovu visoku zastupljenost među izvršenim delima.

Podaci na Grafikonu 4 i Grafikonu 5 ukazuju da, iako su imovinska krivična dela najzastupljenija među osuđenima na izdržavanju kazne zatvora (31.6%), samo 37.7% tih osuđenika je radno angažovano, dok 66.7% ostvaruje određene pogodnosti. Kod krivičnih dela protiv života i tela, situacija je povoljnija, s 58.9% radno angažovanih i 76.4% onih koji ostvaruju pogodnosti. Za krivična dela protiv zdravlja ljudi, i pored njihove visoke zastupljenosti, 62.6% osuđenika je radno angažovano, a 82.4% ostvaruje određene pogodnosti. Ovi podaci sugerišu da su radno angažovanje i stimulacije osuđenika najviše primenjivani oblici tretmana, bez obzira na vrstu izvršenog krivičnog dela, što ukazuje na prihvatanje tretmana od strane osuđenika kao sredstva za prevaspitanje i reintegraciju u društvo nakon izlaska iz zatvora.

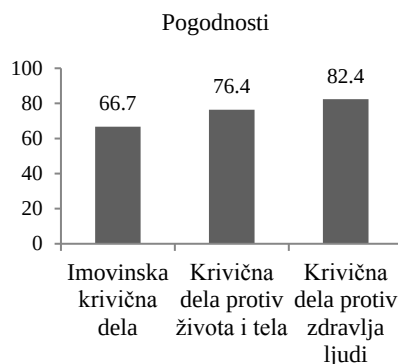
Grafikon 4

Radna angažovanost ispitanika u odnosu na izvršeno krivično delo

Grafikon 5

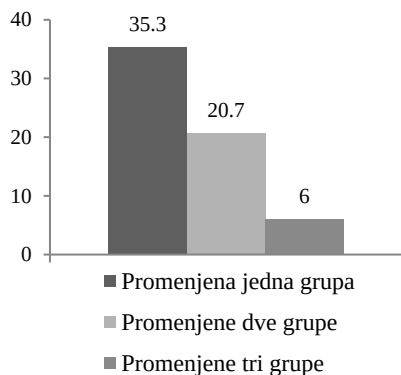
Zastupljenost pogodnosti u odnosu na izvršeno krivično delo

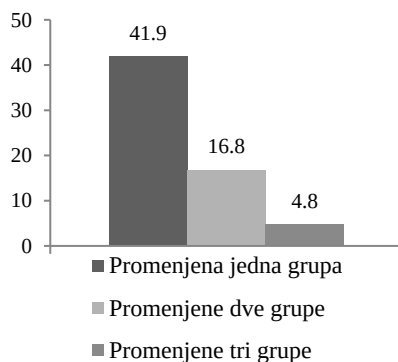
Pored dovođenja u vezu zastupljenosti naznačenih tretmanskih programa u odnosu na vrstu krivičnog dela, ispitan je takođe i broj promenjenih grupa među osuđenima koji su radno angažovani, kao i onima koji ostvaruju određene pogodnosti. Ovi podaci su ključni za razumevanje efikasnosti tretmana i njegovog uticaja na osuđenike. Kao što je prikazano na Grafikonu 6, od radno angažovanih osuđenika 35.3% je uspeo da promeni jednu grupu (npr. iz V2-V1, V1-B2), 20.7% je promenilo dve grupe, a čak 6% je uspeo da promeni tri grupe (npr. iz V2-B1). Od 76.6% osuđenika koji ostvaruju određene pogodnosti u zavodu ili van zavoda, 41.9% je promenilo jednu grupu, 16.8% dve grupe, dok je 4.8% osuđenika uspeo da promeni tri grupe po istom principu prelaska (Grafikon 7).

Grafikon 6

Broj promenjenih tretmanskih grupa kod osuđenika koji su radno angažovanih

Grafikon 7

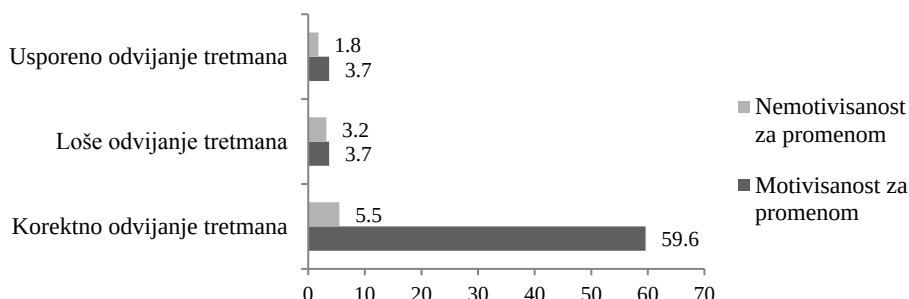
Broj promenjenih tretmanskih grupa kod osuđenika koji ostvaruju pogodnosti

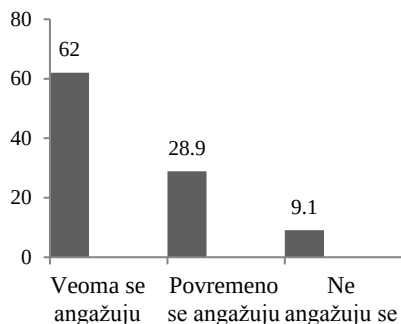
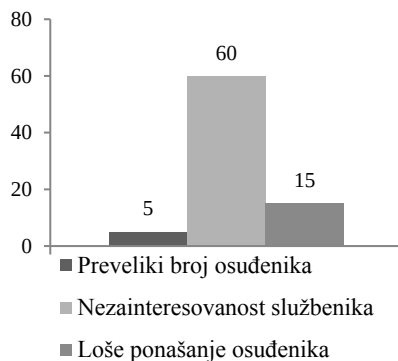
Od ukupnog broja osuđenika, 51.4% još uvek nije uspeo da promeni grupu, ali značajan podatak je da čak 79.5% od njih smatra da bi postojanje određenog tretmanskog programa doprinelo promeni grupe. Dodatno, 60.7% izrazilo je svoje stavove zaposlenima o mogućnostima uvođenja određenog oblika tretmana, dok 20.5% veruje da tretmansi programi ne bi doprineli promeni grupe. Ovi odgovori pružaju uvid u percepciju osuđenika o vezi između tretmana i promene njihovog statusa unutar zatvorskog okruženja.

Pored sagledavanja podataka o broja promenjenih grupa osuđenika, koji ukazuju na dinamiku tretmana, ispitana je i njihova motivacija uslovljena odvijanjem tretmana, koja nam može ukazati na želju osuđenika za promenom i usvajanjem ispravnih društvenih stavova.

Podaci na Grafikonu 8 ukazuju da od ukupnog broja osuđenika, 59.6% smatra da se tretman odvija korektno, po planu i programu, motivišući ih da se promene. Osuđenici koji, iako smatraju da se tretman odvija korektno, nisu motivisani za rad na svojoj ličnosti, čine 5.5% uzorka. Postoji i mali broj (3.7%) koji vidi tretman kao veoma loše organizovan, ali dovoljan da ih motiviše za ličnu promenu. S druge strane, 3.2% osuđenika nema motivaciju upravo zbog loše organizovanosti tretmana. Takođe, 3.7% osuđenika smatra da se tretman odvija usporeno, ali ipak utiče na njihovu motivisanost, dok 1.8% tvrdi da usporen proces tretmana ne utiče na njihovu motivaciju. Ovi odgovori pružaju uvid u raznolike percepcije osuđenika o odvijanju tretmana i njegovom uticaju na njihovu motivaciju.

Grafikon 8*Motivisanost osuđenika uslovljena odvijanjem tretmana*

Nakon dobijanja podataka o percipiranju tretmana, analizirani su i odgovori na pitanja o viđenju angažovanosti i stručnosti službenika tretmana u radu sa osuđenima, koji mogu uputiti na značajnu ulogu službenika tokom odvijanja tretmana.

Grafikon 9*Angažovanje službenika tretmana prema mišljenju osuđenih lica***Grafikon 10***Razlozi neangažovanja službenika tretmana prema mišljenju osuđenih lica*

Većina osuđenika, tačnije 62%, smatra da se službenici tretmana veoma angažuju u radu sa njima. Drugi deo, 28.9%, izjavljuje da se službenici angažuju povremeno. Međutim, 9.1% osuđenika tvrdi da se službenici ne angažuju (Grafikon 9). Kao moguće razloge za nedovoljnu angažovanost, 5% ispitanika ističe preveliki broj osuđenika naspram malog broja zaposlenih, 60% ukazuje na nezainteresovanost službenika, dok 15% smatra da loše ponašanje osuđenika prilikom sprovođenja tretmana može biti razlog za nedostatak angažovanosti (Grafikon 10). Ovi rezultati otkrivaju perspektivu osuđenika o učestalosti angažovanja službenika tretmana, kao i potencijalne izazove s kojima se suočavaju u sprovođenju tretmana.

Sledeće, ispitano je i kako osuđena lica ocenjuju stručnost službenika tretmana i koliki uticaj oni imaju na njih. Rezultati pokazuju da 81.2% ispitanika smatra službenike tretmana stručnim u svom poslu. Ovi službenici imaju značajan uticaj na osuđena lica, s obzirom na to da njihov uticaj velikim smatra 62.9% osuđenika, dok 23.8% prepoznaje taj uticaj, ali ne u velikoj meri. Ovi podaci ukazuju na pozitivan doživljaj stručnosti i uticaja službenika tretmana među osuđenima.

Dosadašnji podaci ukazuju na to da se tretman u zavodu u Sremskoj Mitrovici sprovodi korektno i da su ga osuđenici pozitivno percipirali. Ključno pitanje je da li osuđenici smatraju da ih tretman dovodi do pozitivnih promena i da su spremni na život bez vršenja novih krivičnih dela. S obzirom na dosadašnje pozitivne rezultate, 80.7% osuđenika izjavljuje da ih tretman pozitivno menja i da su spremni za život pod drugačijim okolnostima. Ovo dodatno potvrđuje uspešnost tretmana iz perspektive osuđenika.

Perspektiva službenika tretmana

Istraživanje je uključilo dvadeset jednog službenika tretmana koji su dobrovoljno pristali na popunjavanje upitnika. Ukupan broj zaposlenih u službi za tretman trenutno iznosi trideset osam, pri čemu svi zaposleni imaju završene univerzitetske studije i višegodišnje radno iskustvo.

Postavljeno je pitanje da li se tretman sprovodi prema svim grupama osuđenika, a odgovor svih službenika tretmana bio je identičan - tretman se sprovodi prema svakom osuđeniku na osnovu postavljenog programa postupanja nakon opservacije ličnosti. Ova opservacija uključuje procenu rizika, potreba, znanja, kapaciteta i sposobnosti. Stručni tim, službenici tretmana iz prijemnog odeljenja i službenici obezbeđenja učestvuju u razgovoru nakon kojeg se odabire odgovarajući program s postavljanjem individualnih ciljeva. Međutim, 28.6% službenika suočava se s situacijom gde osuđena lica kojima je postavljen tretman ne žele učestvovati u njemu.

U vezi s opisivanjem provedenog dana sa osuđenim licem, dobijen je jednoglasan odgovor. Rad može biti stalno ili privremeno, prilagođavajući se potrebama i kapacitetima. Ovaj rad obuhvata čitanje dokumentacije osuđenika, pripremu predloga za sastanke stručnog tima, savetodavni rad putem evidentiranih razgovora, pružanje informacija osuđenima, utvrđivanje eventualnih promena u programima postupanja, pregled rokova za izmene programa i koordinaciju sa drugim službama zavoda.

Iz prethodnog objašnjenja može se zaključiti da je rad službenika tretmana usmeren u cilju napredovanja osuđenika, i da obuhvata veliku posvećenost i angažovanje. Podaci koji idu tome u prilog pokazuju da službenici tretmana koji čine uzorak istraživanja, smatraju za sebe da su veoma posvećeni u radu sa

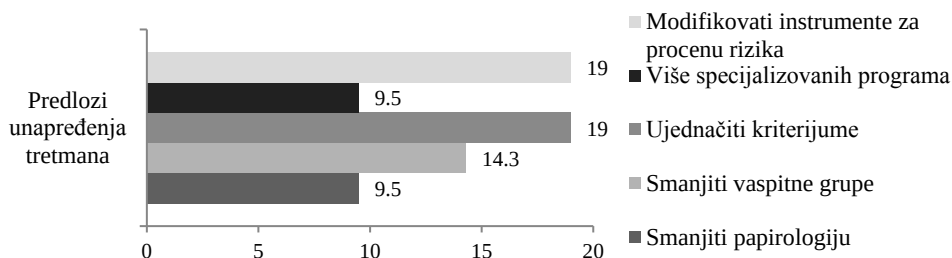
osuđenima, kao i da su sa svima ostvarili dobru komunikaciju. Od ukupnog uzorka, 85.7% službenika smatra da je uloga vaspitača velika.

Takođe, postavljeno je pitanje službenicima i o nedostatku radnog kadra, gde od ukupnog broja među zaposlenima, njih 76.2% smatra da trenutno služba za tretman nema nedostatak stručnog osoblja na poslovima tretmana.

Podaci prikazani na Grafikonu 11 ukazuju na predloge službenika tretmana u cilju pobošljanja tretmana u kaznenim ustanovama. Od ukupnog uzorka (21), čak 19% predlaže ujednačavanje kriterijuma u sprovođenju tretmana na nivou Republike Srbije. Isti procenat službenika (19%) ukazuje na modifikovanje instrumenata za procenu rizika osuđenika. Predlog smanjivanja vaspitnih grupa prisutan je kod 14.3% službenika, dok se među ostalim predlozima pojavljuju i redukovanje administrativnih obaveza i sprovođenje specijalizovanih programa kod po 9.5% ispitanih osoba. Dodatno, po 4.8% ispitanih službenika tretmana je navelo edukovanje, poboljšanje tehničkih i prostornih kapaciteta, kao i dublje bavljenje razlozima izvršenja krivičnih dela.

Grafikon 11

Predlozi službenika tretmana za unapređenje tretmana

Kada je reč o sprovođenju tretmana, službenici tretmana su podeljeni u vezi sa postojanjem razlika među osuđenima. Oko 52.3% smatra da postoje razlike, pre svega u ličnim karakteristikama, kapacitetima, sposobnostima, stepenu rizika, socijalnom stanju i drugim faktorima. Od tog broja, 63.6% ukazuje na značajne razlike među prvoprestupnicima.

Zaključak

U radu su sagledani tretman i tretmanski programi u zatvorskim ustanovama, istražujući kako teorijski, tako i empirijski aspekt ove kompleksne penološke oblasti. Cilj istraživanja bio je pružiti sveobuhvatno razumevanje ovog ključnog aspekta u postupku resocijalizacije osuđenika.

Jedan od ključnih izazova koji je izronio iz analize bila je nedovoljna posvećenost vremena opservaciji ličnosti osuđenika. Ovaj nedostatak mogao bi ozbiljno uticati na tačnost procene i postavljanje individualnih ciljeva. Dodatno,

instrumenti za procenu rizika su ocenjeni kao zastareli, što ukazuje na potrebu za modernizacijom i ažuriranjem tih instrumenata kako bi bili u skladu s aktuelnim potrebama i saznanjima u oblasti kriminologije.

Najzastupljeniji tretmani su bili vaspitno-korektivni rad i sportsko-rekreativne aktivnosti. Ovi programi su dobili veću pažnju i učestalost sprovođenja u poređenju s drugim tretmanima, dok su obrazovanje, terapije i uključenost u specijalizovane sekcije bili manje zastupljeni. Ova neravnoteža u dostupnosti različitih programa ukazuje na mogućnost poboljšanja i diversifikacije tretmanskih opcija kako bi se bolje odgovorilo na različite potrebe osuđenika.

Zaključak je dao sliku dinamičnog razvoja tretmana u zatvorskim ustanovama. Iako su identifikovane teškoće i izazovi, ukupna slika sugerira da tretman ima potencijal za napredak i poboljšanje. Ključno je razumeti da će ovaj put verovatno biti obeležen usponima i padovima, ali će naporima za modifikacijom postupaka i kreiranjem novih programa tretman ostvariti svoj suštinski cilj – doprineti reintegraciji osuđenika u društvo.

Literatura

- Bobić, A. (2011). Resocijalizacija osuđenih lica kao faktor smanjenja kriminala. *Pravo-teorija i praksa*, 28, 4–6.
- Dragojlović, J., Kušić, I., & Savić, Z. (2013). Uloga radne i obrazovne aktivnosti u funkciji resocijalizacije. *Bezbednost policija građani*, 3–4, 271–281. <https://doi.org/10.7251/BPGBL3413271D>
- Ignjatović, Đ. (2018a). *Kriminologija*. Univerzitet u Beogradu-Pravni fakultet.
- Ignjatović, Đ. (2018b). *Metodologija istraživanja kriminaliteta sa metodikom izrade naučnog rada*. Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.
- Igrački, J. (2020). *Efekti zatvora u resocijalizaciji osuđenika*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ilijić, Lj. (2022). *Obrazovanje osuđenika – od resocijalizacije do transformacije*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Knežić, B. (2017). *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Knežić, B., & Savić, M. (2012). Obrazovanje iza rešetaka. U L. Kron (Ur.), *Delikt kazna i mogućnost socijalne profilakse* (str. 179–191). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Kratcoski, P. (2017). *Correctional counseling and treatment*. Springer.
- Lochner, L., & Moretti, E. (2004). The effect of education on crime: Evidence from prison inmates, arrests, and self-reports. *The American Economic Review*, 94(1), 155–189. <https://doi.org/10.1257/000282804322970751>
- Macanović, N. (2011). *Resocijalizacija osuđenih lica*. Besjeda.
- Macanović, N., & Đorđević, M. (2015). Teškoće u ostvarivanju institucionalnog vaspitnog tretmana odraslih osoba sa invaliditetom u penalnim uslovima. *Zdravstvena zaštita*, 44, 58–69. <https://doi.org/10.5937/ZZ1504058M>
- Stevanović, Z. (2014). *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- Tanjević, N. (2019). Pravo na rad osuđenika – raskorak između potrebe i mogućnosti. *Trendovi u poslovanju*, 7, 7–14. <https://doi.org/10.5937/trendpos1901007T>
- Wilkinson, R. A. (2013). Best practice in offender rehabilitation. *Breaking the Cycle-Tasmanian Corrections Plan (2010-2020)*. Hobart: Corrective Services of Department of Justice of Tasmania.

Pravni izvori

- Krivični zakonik, Službeni glasnik Republike Srbije br. 85/2005, 88/2005- ispr., 107/2005 - ispr.72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019 (2019).
- Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora, Službeni glasnik Republike Srbije br. 110/2014 (2014).
- Pravilnik o radu osuđenog lica, Službeni glasnik Republike Srbije br. 145/2014-91 (2014).
- Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrtavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, Službeni glasnik Republike Srbije br. 66/2015-33 (2015).
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik Republike Srbije br. 55/2014 (2014) i 35/2019 (2019).

PRILOZI

Prilog broj 1

UPITNIK ZA OSUĐENIKE

Naziv projekta: „Tretman osuđenih na kaznu zatvora“ – Tema završnog master rada na Univerzitetu u Beogradu – Pravnom fakultetu.

Cilj projekta: Ispitivanje uloge tretmanskih oblika u reintegraciji osuđenika sa akcentom na stavovima samih osuđenih lica o njihovom doprinosu, kao i njihovo viđenje službenika tretmana zaposlenih na realizaciji tretmana. Sve prikupljene informacije će biti iskorišćene sa ciljem doprinosa razvoju programa postupanja u zavodu, kao i za sagledavanje trenutnih efekata koje tretmanski oblici postižu.

Vaš udeo u projektu: Ukoliko se usaglasite da učestvujete, intervjuer će Vas uputiti u bitne crte upitnika, s tim što se naglašava da su svi Vaši odgovori poverljivi i anonimni i da neće biti iskorišćeni u nedozvoljene svrhe. Vaše pravo je da ne odgovorite na pitanje koje smatrate neprikladnim, kao i da prekinete intervju u bilo kom trenutku. Ukoliko imate nejasnoća u vezi postavljenih pitanja molim Vas obratite se, kako bismo Vam objasnili sve što ne razumete.

Ispred Vas se nalazi 20 pitanja o različitim aspektima tretmana. Prvi deo pitanja obuhvata opšte informacije koje se odnose na Vas, dok su središnja i krajnja pitanja upitnika usredsređena na Vaše viđenje aktivnosti u okviru programa postupanja kao i viđenje uloge službenika tretmana u radu sa Vama. Molim Vas budite iskreni i kritični, nema netačnih i pogrešnih odgovora, hvala!

1. Starost:

2. Vaš porodični status:

a) slobodan b) u vezi v) oženjen g) razveden d) udovac

3. Vaš stepen obrazovanja:
a) osnovna škola b) srednja škola b) viša škola g) univerzitetske studije
4. Za koje krivično delo ste osuđeni?
5. Kakav je Vaš stav prema izvršenom krivičnom delu?
6. Da li prihvatate tokom izdržavanja kazne utvrđeni program postupanja prema Vama?
a) da b) ne
7. Ako je odgovor na pitanje broj 6 „ne“, molim Vas navedite ključne razloge Vašeg odbijanja određenog oblika tretmana:
7a. Da li smatrate da bi postojanje određenog programa tretmana doprinelo promeni Vašeg položaja u ustanovi, u vidu prelaska u drugu grupu sa većim pogodnostima?
a) da b) ne
7b. Da li ste izneli Vaše stavove zaposlenima u zavodu o mogućnostima uvođenja određenog oblika tretmana prema Vama?
a) da b) ne
8. Ako je odgovor na pitanje broj 6 „da“, molim Vas zaokružite u koju vrstu tretmana ste uključeni:
a) vaspitno-korektivni rad b) radno angažovanje v) obrazovanje g) sportsko-rekreativne aktivnosti d) različiti vidovi terapije d) pogodnosti u zavodu i van zavoda e) uključenost u različite sekcije ž) nešto drugo, upisati:
9. Da li smatrate da sprovođenje tretmana doprinosi promeni Vašeg ponašanja na bolje, u vidu postojanja veće motivisanosti za promenom ličnih osobina i dobijanjem većih pogodnosti u zavodu?
a) da b) ne v) ne znam
10. Da li ste od početka sprovođenja tretmana promenili svoj položaj prelaskom u drugu grupu sa većim ili manjim brojem pogodnosti?
a) da b) ne
11. Ako je odgovor na pitanje broj 10 „da“, molim Vas navedite grupu kojoj ste pripadali do prelaska u drugu, kao i kojoj grupi trenutno pripadate.
12. Molim Vas opišite kratko način odvijanja tretmana iz Vašeg ugla.
13. Da li možete da kažete da tretman sprovode službenici stručni u svojoj struci?
a) da b) ne
14. Molim Vas odgovorite koliko se po Vašem mišljenju službenik tretmana angažuje prilikom sprovođenja tretmana.
a) veoma se angažuje b) povremeno se angažuje v) ne angažuje se
15. Ukoliko ste na pitanje broj 14 odgovorili pod „v“, šta mislite zbog kojih razloga se službenici tretmana ne uključuju u sprovođenje tretmana?
16. Ukoliko ste na pitanje broj 14 odgovorili pod „a“, da li mislite da ste ostvarili dobru komunikaciju sa službenikom tretmana koja se zasniva na otvorenosti i poštovanju?
a) da b) ne
17. Koliko na Vas pozitivno utiču razgovori sa službenikom tretmana?
a) veoma utiču b) utiču ali ne u velikoj meri v) ne utiču nimalo
18. Da li smatrate da Vas je tretman promenio na bolje i da ste spremni za drugačiji život po izlasku iz zatvora uzdržavanjem od vršenja novih krivičnih dela?
a) da b) možda v) ne

Hvala na saradnji!
Sremska Mitrovica, 2022. godina

Prilog broj 2:**UPITNIK ZA SLUŽBENIKE TRETMANA**

1. Pol: a) ženski b) muški
2. Vaš stepen obrazovanja:
a) srednja škola b) viša škola v) univerzitetske studije
3. Godine radnog iskustva na poziciji službenika tretmana:
4. Molim Vas opišite uklatko postupak koji prethodi izboru odgovarajućeg programa postupanja:
5. Da li se tretman sprovodi prema svim kategorijama osuđenih lica?
a) da b) ne v) nisam siguran
6. Da li se Služba za tretman trenutno suočava sa nedostatkom stručnog osoblja zaposlenim na poslovima službenika tretmana?
a) da b) ne v) ne znam
7. Kolika je prema Vašem mišljenju uloga službenika tretmana u procesu prevaspitanja osuđenika?
a) mala b) velika
8. Da li su osuđena lica sklona odbijanju postavljenog programa postupanja?
a) da b) ne
9. Molim Vas uklatko opišite jedan dan proveden na radu sa osuđenim licem:
10. Da li ste ostvarili dobru komunikaciju sa osuđenim licima prilikom rada sa njima?
a) da b) ne b) možda
11. Da li za sebe možete da kažete da ste posvećen službenik tretmana koji se angažuje veoma prilikom sprovođenja postavljenog tretmana?
a) da b) ne v) možda
12. Na koji način bi po Vašem mišljenju trebalo unaprediti postojeći tretman?
13. Da li su Vam dostupni podaci o tome koliko se lica prema kojima nije primenjen tretman češće vraćaju u zavod zbog izvršenja novog krivičnog dela?
a) da b) ne v) ne znam
14. Da li se između lica prema kojima je primenjen tretman mogu uočiti neke razlike prema njihovim ličnim karakteristikama?
a) da b) ne v) možda
15. Ukoliko je odgovor na pitanje broj 14 „da“, molim Vas navedite grupu prema kojoj se tretman primenjuje u uspešnijoj meri u odnosu na druge grupe osuđenika:
16. Da li se i u kojoj meri mogu uočiti neke razlike u primeni tretmana u odnosu na određene vrste krivičnih dela?
a) da, postoji velika razlika b) da, postoji razlika v) ne postoji razlika
17. Za koju vrstu krivičnih dela možete da kažete da je najviše uspeha postigla prilikom primene tretmana u odnosu na ostale vrste?

Hvala na saradnji!

Sremska Mitrovica, 2022. godina

Treatment of People Condemned to Prison: Theoretical and Empirical Considerations*

Milica Simović¹

By examining the existing criminological literature, one can observe significant efforts toward studying various forms of inmate treatment, which, if implemented appropriately, can contribute to their rehabilitation and reintegration into everyday life. Considering the prevalence of diverse viewpoints on this subject, the author in this paper addresses key questions characterizing treatment, presenting suggestions and techniques aimed at its improvement, developed by researchers. Questions regarding the actual need for adequate treatment, its impact, and the challenges it entails are at the core of this work, as well as the study conducted in the penitentiary institution in Sremska Mitrovica in October 2022, involving 218 inmates categorized into closed and semi-open departments of the institution. The study is characterized by an anamnestic approach, with the primary data collection instrument being an anonymous questionnaire based on surveys through which the role of different treatment modalities in the reintegration of inmates is examined by considering the inmates perspectives on their contributions and the involvement of treatment officials in their implementation. Emphasis is also placed on assessing the current treatment situation from the perspective of treatment officials. The prevalence of several main treatment modalities and their correlation with changes in inmate groups within the institution's departments is presented, as well as the connection between motivation for reintegration and the implementation of prescribed treatments. The analysis of the treatment officials' questionnaires demonstrated their training and dedication and pointed to the main challenges they faced during treatment implementation.

KEYWORDS: treatments in prisons / postulates of treatment / resocialization / types of treatment

PRIMLJENO: 26.10.2023. godine
REVIDIRANO: 16.11.2023. godine
PRIHVAĆENO: 1.12.2023. godine

* Predloženo citiranje: Simović, M. (2023). Tretman osuđenih na kaznu zatvora: Teorijska i empirijska razmatranja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 109–132. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023037>

¹ Master of Law.

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Tretman zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci u zatvoru*

Jelena Nikolov

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i
rehabilitaciju, Beograd, Srbija

Problem istraživanja: Tretman zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci obuhvata različite intervencije, od terapijskih alternativa zatvaranju, tretmana u zatvorima i zatvorske programe reintegracije. Iako se mnogo naučne pažnje posvećuje programima za tretman zavisnosti u zajednici, znatno manje istraživanja posvećeno je programima u zatvorima. Osuđena lica koja nisu podvrgnuta tretmanu zavisnosti imaju veći rizik od smrtnosti nakon puštanja iz zatvora, ponovljenog vršenja krivičnih dela, niže stope zaposlenosti, probleme sa stanovanjem i loše fizičko zdravlje. *Cilj:* Rad je sproveden sa ciljem da se sveobuhvatno prikažu teorijska i empirijska uporišta pri proučavanju tretmana zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci u zatvoru, njihovih karakteristika, motiva i drugih faktora koji održavaju zloupotrebu psihoaktivnih supstanci u zatvoru, kao i nastojanja u vezi sa unapređenjem tretmana, ali i prikaz rezultata istraživanja i podataka o prevalenci. *Metode:* Istraživanje se bazira na kritičkom pregledu literature. Primijenjena je teorijska analiza i sinteza empirijskih nalaza. *Diskusija:* Analizirani rezultati istraživanja pokazali su da je prevalencija zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvorima visoka, od 2% do 63%. Ukoliko se zavisničko ponašanje ne leči, visoka je verovatnoća da će se osuđeni vratiti kriminalnim ponašanjima. Neki od najefikasnijih metoda tretmana osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci su kognitivno-bihevioralna terapija i terapijska zajednica. *Zaključak:* Pregledom empirijskih istraživanja i teorijskih modela ustanovljeno je da je potrebno posvetiti veću pažnju povećanju kvalitetu nege i kreiranju podržavajućih sistema, od ulaska osuđenih lica u zatvor do njihovog

* Korespodencija: jelenanikolov.fasper@gmail.com, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Visokog Stevana 2, 11158 Beograd, Srbija

Ovo istraživanje delimično je prezentovano 4. decembra 2023. godine na Nacionalnoj naučnoj konferenciji „Osuđenička populacija: Nove perspektive”, koju je Institut za kriminološka i sociološka istraživanja organizovao u okviru nacionalnog naučnog projekta PrisonLIFE uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije (broj projekta: 7750249). Izlaganje je dostupno kao sažetak: Nikolov, J. (2023). Tretman zavisnika od droga u zatvoru. U Lj. Ilijić, O. Pavićević, & N. Drndarević (Ur.), *Zbornik apstrakata sa nacionalnog naučnog skupa “Osuđenička populacija: Nove perspektive”* (str. 37–38). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D5.6>

otpusta i prihvata u zajednicu. Preporuka je da svim novim osuđenih licima koji zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance treba pružiti simptomatsko lečenje i tretman.

KLJUČNE REČI: tretman osuđenih lica / psihoaktivne supstance / sociodemografske karakteristike / zdravstvene karakteristike / zatvorski tretman / kognitivno-bihejvioralni tretman / terapijska zajednica/ prevalencija

Uvod

Zatvori širom sveta zadržavaju veliki broj osoba sa problemima u vezi sa zloupotrebom psihoaktivnih supstanci, što povećava rizik od smrtnosti nakon puštanja iz zatvora (Chang et al., 2015; Pratt et al., 2010) i ponovljenog vršenja krivičnih dela (Baillargeon et al., 2009; Chang et al., 2015). Zavisnička ponašanja obuhvataju ponovljeno traženje, konzumiranje ili korišćenje supstanci, uprkos štetnim posledicama, gubitku kontrole i razvoju fizičke ili psihološke zavisnosti (American Psychiatric Association, 2013; Higgins et al., 2004). Psihoaktivne supstance su hemijske materije koje imaju sposobnost da deluju na centralni nervni sistem, izazivajući promene u percepciji, raspoloženju, svesti ili ponašanju osobe koja ih konzumira (American Psychiatric Association, 2013). Ove supstance mogu biti legalne ili ilegalne, uključujući lekove za smirenje, stimulanse, halucinogene, opijate i druge (American Psychiatric Association, 2013).

Različiti pristupi u lečenju poremećaja zavisnosti psihoaktivnih supstanci unutar zatvora su prikazani u mnogim studijama (Oser et al., 2009). Osuđena lica imaju znatno veće stope prijavljenih iskustava upotrebe heroina u poređenju sa opštom populacijom (Butler et al., 2011). Pregledna studija pokazuje da je zloupotreba psihoaktivnih supstanci prisutna u 10–48% kod muškaraca i 30–60% kod žena po dolasku u zatvor (Fazel et al., 2006). U pojedinim zemljama 60–70% osuđenih lica prijavljuje upotrebu psihoaktivnih supstanci nekoliko meseci pre dolaska u zatvor (Friestad & Hansen, 2005), a za otprilike 50% osuđenih lica se smatra da ima ozbiljan problem sa zavisnošću od psihoaktivnih supstanci (Ødegård, 2008). Istraživanja pokazuju da je upotreba psihoaktivnih supstanci uobičajena u zatvorskim okruženjima (Stover & Weilandt, 2007; Strang et al., 2006). Iako većina korisnika psihoaktivnih supstanci obično smanjuje njihovu upotrebu tokom boravka u zatvoru (Stover et al., 2008), više od polovine osuđenih lica u zatvoru ima nelečeni poremećaj zloupotrebe psihoaktivnih supstanci (Bronson et al., 2020).

Po dolasku u zatvor dešava se da osuđena lica zamene zavisnost jedne psihoaktivne supstance drugom, pa tako korisnici heroina mogu preći na druge opijate usled promena u dostupnosti unutar zatvorskog okruženja. Na primer, Muhamed i saradnici (Mohammed et al., 2016) ističu problem prelaska osuđenih lica na intranazalnu upotrebu propisanog buprenorfina u britanskim zatvorima. Studije takođe ukazuju da mnogi korisnici psihoaktivnih supstanci menjaju svoje

obrasce upotrebe tokom zatvora. U pregledu podataka iz 15 evropskih zemalja, prevalencija upotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvoru kreće se od 2% do 56% (EMCDDA, 2012). Najčešće korišćene psihoaktivne supstance su kanabis, kokain i heroin (EMCDDA, 2012). Vrsta i obim upotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvorima proizilazi iz kompleksne interakcije faktora kao što su dostupnost, strategije kontrole psihoaktivnih supstanci i psihofarmakološka svojstva (Bullock, 2003; Penfold et al, 2005; Stover et al., 2008). Upotreba psihoaktivnih supstanci među osuđenim licima je povezana s nepovoljnim ishodima nakon puštanja iz zatvora, uključujući niže stope zaposlenosti, veće probleme sa stanovanjem, lošije fizičko zdravlje i povećan rizik od smrti u poređenju sa osuđenim licima koji ne koriste psihoaktivne supstance (Bukten et al., 2020; Keyser et al., 2002).

Rad pruža pregled teorijskih i empirijskih aspekata tretmana zavisnosti od psihoaktivnih supstanci među osuđenima u zatvoru. Fokus je na analizi karakteristika, motiva i faktora održavanja zloupotrebe, istraživanju unapređenja tretmana te pregledu rezultata i relevantnih podataka o prevalenci. Bazira se na kritičkom pregledu literature i teorijskoj analizi s sintezom empirijskih nalaza.

Prevalenca zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvoru

Na globalnom nivou, jedan od tri osuđenika je zloupotrebljavao psihoaktivne supstance tokom izvršenja kazne zatvora (UNODC, 2019). Istraživanja u Sjedinjenim Američkim Državama su otkrila da 63% osuđenih lica u zatvoru ima poremećaj vezan za upotrebu psihoaktivnih supstanci u poređenju sa 5% odraslih osoba koje nisu zatvorene (Bronson et al., 2020).

U Australiji, autori Stjuart i saradnici (Stewart et al., 2021) navode da je 400 osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci prijavilo brz povratak upotrebi psihoaktivnih supstanci u zatvoru. Nakon otpusta i povratku u zajednicu, prijavili su predoziranje (u rasponu od 9% do 13%) i deljenje šprica sa drugima (u rasponu od 20% do 29%), uključenost u aktivnosti povezane sa kriminalom (u rasponu od 49% do 58%) i ponovno zatvaranje 24 meseci nakon izlaska iz zatvora (u rasponu od 22% do 50%). Osuđena lica su se suočila sa značajnim izazovima u zdravstvenoj i socijalnoj sferi tokom perioda praćenja od 24 meseci.

Studija u Španiji autora Sančeza i saradnika (Sánchez et al., 2018), sprovedena na uzorku osuđenica, pokazala je visoku prevalenciju upotrebe psihoaktivnih supstanci tokom boravka u zatvoru. Više od polovine učesnika studije (52%) prijavilo je upotrebu psihoaktivnih supstanci u zatvoru u poslednjih šest meseci, pri čemu je kanabis (28,2%) bio najčešće prijavljen. Navike upotrebe psihoaktivnih supstanci pre kazne zatvora značajno su povezane sa upotrebom supstanci tokom boravka u zatvoru. Značajno je napomenuti da kriminalna istorija nije bila značajan prediktor upotrebe psihoaktivnih supstanci tokom boravka u

zatvoru. Nalazi ukazuju da upotreba supstanci tokom boravka u zatvoru može predstavljati prepreku rehabilitacionim ciljevima.

Montanari i saradnici (Montanari et al., 2023) su sprovedi analizu prevalencije upotrebe psihoaktivnih supstanci među osuđenim licima i prevalencije u opštoj populaciji u sedam Evropskih zemalja (Češka, Letonija, Litvanija, Poljska, Portugal, Slovenija i Španija) od 2014. do 2018. na uzorku od 12.918 osuđenih lica. Osuđeni na kaznu zatvora su prijavili viši nivo upotrebe psihoaktivnih supstanci u poređenju sa opštom populacijom, a upotreba psihoaktivnih supstanci unutar zatvora je na nižem nivou u poređenju sa periodom pre izvršenja kazne zatvora.

Što se tiče vrste psihoaktivnih supstanci, prema istraživanju Marlanda i saradnika (Marland et al., 2023), zavisnost od benzodiazepina jedna je od najčešće detektovanih zavisnosti kod osoba koje napuštaju zatvore u Škotskoj. U brazilskom zatvoru (de Carvalho et al., 2023), 49,5% osuđenih lica prijavilo je zloupotrebu psihoaktivnih supstanci tokom izvršenja kazne zatvora. Marihuana je bila najčešće korišćena psihoaktivna supstanca među korisnicima (77,8%), zatim slede krek i kokain (1,9% i 0,3%) (de Carvalho et al., 2023).

U istraživanju Favril (2023), od ukupno 1.326 učesnika, 719 ispitanika (54%) koristilo je psihoaktivne supstance u periodu od 12 meseci pre zatvaranja, dok je 462 ispitanika (35%) zloupotrebljavalo psihoaktivne supstance u zatvoru. Postojala je snažna veza između upotrebe psihoaktivne supstance pre i tokom izvršenja kazne zatvora. Od onih koji su nedavno koristili psihoaktivne supstance pre izvršenja kazne zatvora, polovina (52%) nastavila je to da čini i u zatvoru.

U Norveškoj, autori Tverborgvik i saradnici (Tverborgvik et al., 2023) pratili su osuđenike po izlasku iz zatvora i ustanovili da je 56 osoba (8%) preminulo u najvećem broju slučajeva zbog predoziranja ili samoubistva. Zavisnost od psihoaktivnih supstanci detektovana u zatvoru bila je visoko povezana sa uzrocima smrti nakon izvršenja kazne zatvora, dok je zaposlenost pre izvršenja kazne zatvora bila protektivni faktor smrtnosti.

Sociodemografske i zdravstvene karakteristike osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvoru

Sociodemografske i zdravstvene karakteristike osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvorima se razlikuju od opšte populacije. Osuđena lica koja su zavisna od psihoaktivnih supstanci obično imaju nizak socioekonomski status, nizak obrazovni nivo, nezaposleni su i imaju probleme sa stabilnim stanovanjem (EMCDDA, 2012).

MekKeganey i saradnici (McKeganey et al., 2016) detaljnije opisuju kompleksne potrebe osuđenih lica koji zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance

u zatvorima Engleske i Velsa. Nalazi pokazuju da je grupa zavisnika imala različite potrebe u vezi sa upotrebom psihoaktivnih supstanci, mentalnim zdravljem, stavovima prema kriminalu i motivacijom za tretman. Osuđena lica se suočavaju s lošim fizičkim i mentalnim zdravljem, uključujući zarazne bolesti poput HIV/AIDS-a, hepatitisa C i B, te psihijatrijske komorbiditete poput poremećaja ličnosti, posttraumatskih stresnih poremećaja i psihoza (World Health Organization, 2010). Rizik od samoubistva u zatvoru može biti posebno visok kod osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci (Fazel et al., 2011).

U istraživanju koje je sprovedeno u Brazilskom zatvoru (de Carvalho et al., 2023) zloupotreba psihoaktivnih supstanci bila je povezana s polnom identifikacijom osuđenih lica, bračnim statusom, godinama, prihodom, upotrebom duvana i alkohola. Upotreba duvana i alkohola, mlađi kalendarski uzrast i samački život povezani su sa povećanim rizikom zloupotrebe psihoaktivnih supstanci tokom izvršenja kazne zatvora (de Carvalho et al., 2023).

Zatvorski kontekst koji pogoduje zloupotrebi psihoaktivnih supstanci

Zloupotrebu psihoaktivnih supstanci u zatvorima ne oblikuju samo karakteristike osuđenih lica, već i kontekst svakodnevnog društvenog života u zatvoru: kulture osuđenih lica, socijalnih interakcija, ekonomije, kulturnog kapitala (Wheatley, 2007). Korišćenje psihoaktivnih supstanci u zatvoru je oblikovano kontekstom institucije i emocionalnim okvirom gubitka slobode (Bullock, 2003; Cope, 2000; Crewe, 2005; Keene, 1997; Wilson et al., 2007).

Krev (Crewe, 2005) pokazuje da upotreba i trgovina psihoaktivnim supstancama obično pojačava postojeće nejednakosti u zatvorima između moćnih i ranjivijih osuđenih lica, doprinoseći stvaranju niske međusobne podrške u zatvoru. Snabdevanje i trgovina psihoaktivnim supstancama u zatvorima stoga se razume kao deo ekonomskih aktivnosti.

Tompkins (2016) identifikuje dva sistema prodaje psihoaktivnih supstanci u Engleskim zatvorima: “osnovno preduzeće” i “zasebni snabdevači”. Prvi je organizovan i povezan sa prodavcima psihoaktivnih supstanci i mrežama kriminalaca van zatvora, dok je drugi spontan i individualan. Za “zasebne snabdevače” je specifično da trgovinu psihoaktivnim supstancama koriste kako bi unapredili status i simbolički kapital (npr. omogućavanjem unošenja psihoaktivnih supstanci u zatvore, uspostavljanjem veza s mrežama izvan zatvora i demonstracijom hrabrosti) i imali osećaj da su deo veće društvene mreže. Bez obzira koji sistem prodaje je zastupljen, psihoaktivne supstance su skupe, lošeg kvaliteta, u malim količinama i lako dostupne u muškim zatvorima. Ilegalna prodaja psihoaktivnih supstanci u zatvorima je povezana sa pretnjama i nasiljem.

Motivi zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvoru

Bulok (Bullock, 2003) istražuje motive za upotrebu psihoaktivnih supstanci u zatvoru na osnovu strukturisanih intervju sa 500 osuđenih lica i uslovno otpuštenih u Velikoj Britaniji. Najčešći razlozi za upotrebu psihoaktivnih supstanci bili su „opuštanje“ i „ublažavanje dosade“ (Bullock, 2003). Rodžers i saradnici (Rogers et al., 2022) su ispitivali razloge zloupotrebe kanabisa i sintetičke droge agonista receptora za kanabinoide (SCRA) u zatvorima. Nedostatak smislenih aktivnosti i „ubijanje“ vremena su neki od razloga zloupotrebe. Faktori koji su doprineli održavanju zavisnosti psihoaktivnih supstanci tokom vremena su mentalni poremećaji, kriminal, socijalne poteškoće, osećaj srama i stigma.

Iako gore pomenute studije naglašavaju da je upotreba psihoaktivnih supstanci oblikovana institucionalnim kontekstom zatvora, nekoliko studija takođe ističe društvene karakteristike populacije osuđenih lica kada objašnjavaju njihovu zloupotrebu psihoaktivnih supstanci u zatvoru. Većina osuđenih lica pate od zavisnosti od psihoaktivnih supstanci i njihova zloupotreba u zatvoru se posmatra kao nastavak njihovih zavisnih i uobičajenih ponašanja iz perioda pre zatvaranja (Crewe, 2005; Keene, 1997; Strang et al., 2006). Zaključno, postoje dva modela objašnjenja motiva upotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvoru i možemo ih podeliti na institucionalni model i model karakteristika osuđenih lica koja zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance.

U istraživanju norveških zatvora osuđena lica objašnjavaju da zloupotreba psihoaktivnih supstanci može biti način da se ublaže neki zatvorski problemi, buntovništvom se podrivaju institucionalna pravila i očekivanja, a i sam kontekst zatvora podstiče njihovu upotrebu (Mjåland, 2016). U nekim zatvorima je primećeno da se toleriše upotreba kanabisa od strane nezatvorskog sistema jer ima umirujući efekat na korisnike (Kolind, 2015; Keene, 1997).

Tretman zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci u zatvoru

Poslednjih dvadeset godina je došlo do porasta kako teorijskih tako i empirijskih dokaza usmerenih na zatvore i osuđena lica. Na primer, istraživači su analizirali probleme sa psihoaktivnim supstancama i alkoholom među osuđenim licima (Lintonen et al., 2012), efikasnost različitih pristupa tretmanu (Barrett et al., 2015) i uzroke povećanog rizika od smrti osuđenih lica nakon izvršenja kazne zatvora (Binswanger et al., 2013).

Tretman za sva osuđena lica je verovatno efikasniji kada se veći broj resursa preusmerava na slučajeve sa najvišim rizikom, a manje resursa na osuđena lica sa umerenim i niskim rizikom (Olver et al., 2020). Tretman je efikasniji i kada se fokusira pretežno na dinamičke rizike i kada se sprovodi kroz nagrađivanje, sa

poštovanjem jedinstvenosti ličnosti (Olver et al., 2020). Tretman zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci u zatvoru se kreće od terapijskih alternativa zatvaranju, tretmana sa pravnim nadzorom, tretmana u zatvorima i zatvorske programe reintegracije namenjene pomoći osuđenim licima da pređu iz zatvora nazad u zajednicu (Knight & Farabee, 2004; Leukefeld et al., 2002). Iako se mnogo naučne pažnje posvećuje programima za tretman zavisnosti od psihoaktivnih supstanci u zajednici, znatno manje istraživanja posvećeno je programima u zatvorima (Beaton & Gerber, 2023). Osim toga, neki od najefikasnijih metoda tretmana (kognitivno-bihevioralna terapija, terapijska zajednica), iako hvaljeni zbog svoje inicijative i teorijske efikasnosti, često se ne pokazuju kao efikasni (Beaton & Gerber, 2023).

Teorijska osnova tretmana osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvoru

Postoji nekoliko teorijskih modela u izučavanju tretmana zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci u zatvoru. Model kontrole impulsa i samokontrole stavlja akcenat na razvoj samokontrole i prevazilaženje impulsa. Smatra se da je zavisnost od psihoaktivnih supstanci rezultat slabljenja samokontrole i nesposobnost donošenja racionalnih odluka (Baumeister et al., 1994). Iako je strategija neefikasna za regulisanje negativnog raspoloženja na duže staze, kroz terapijske intervencije, klijentima se pomaže da prepoznaju svoje emocije i impulsivne reakcije, te da nauče zdrave načine upravljanja njima (Tice & Bratslavsky, 2000).

Model motivacione terapije je usmeren na motivisanje osuđenih lica da prepoznaju probleme izazvane zloupotrebom psihoaktivnim supstancama i da pronađu unutrašnju motivaciju za promenom, a nastao je kao model za lečenje alkoholizma (Miller & Rollnick, 2012a). Kako bi se ojačao klijentov osećaj kompetencije i samopouzdanja u vezi sa promenom, istražuju se vlastite vrednosti, ciljevi i uverenja (Rollnick & Miller, 1995). Model terapije zamene uključuje korišćenje supstitucione terapije, kao što je metadonska terapija, kako bi se smanjila šteta i kontrolisala zloupotreba psihoaktivnih supstanci tokom rehabilitacije (Mattick et al., 2009).

Kognitivno-bihevioralni model se fokusira na promenu disfunkcionalnih misli i ponašanja povezanih sa zloupotrebom psihoaktivnih supstanci. Cilj je razviti nove, zdravije strategije suočavanja i smanjiti rizik od recidiva (Carroll, 1998). Terapeuti koriste strategije kao što su kognitivno restrukturiranje, izloženost izazovnim situacijama, tehnike relaksacije, kao i učenje veština socijalnih interakcija (Beck & Beck, 2011).

Socijalni model ističe važnost zajednice i socijalne podrške u procesu oporavka od zavisnosti (De Leon, 2000). Kako zatvori mogu biti okruženja gde

se podstiče podrška među osuđenim licima (De Leon, 2000), socijalni model tretmana zavisnosti od psihoaktivnih supstanci naglašava društvenu podršku kao ključni faktor u oporavku (Vanderplasschen et al., 2013). Kroz integraciju u pozitivno društveno okruženje, pojedinci imaju veće šanse za prevazilaženje problema sa zloupotrebom psihoaktivnih supstanci (Shulman, 2009). U socijalnom modelu, grupna podrška, vršnjačka podrška i zajednica kao terapeutsko sredstvo igraju ključnu ulogu (Vanderplasschen et al., 2013). Grupne sesije i druge aktivnosti u kojima učestvuju osobe sa sličnim problemima doprinose stvaranju osećaja zajedništva (De Leon, 2000). Takođe, ovo smanjuje osećaj izolacije i društvene distance kod osoba koje se oporavljaju od zavisnosti (Shulman, 2009).

Terapijske zajednice u zatvoru su prvobitno uspostavljene u Velikoj Britaniji (Ware et al., 2010). Cilj ovakve intervencije jeste postizanje pozitivne grupne atmosfere i strukture koja služi za promociju razvoja i preuzimanje odgovornosti (Lösel & Schmucker, 2017). U interakcijama s drugim članovima zajednice mogu se internalizovati i praktikovati novi prosocijalni obrasci ponašanja (Lösel & Schmucker, 2017), tako da zajednica postaje metod za usvajanje društvenih i psiholoških promena (Lipton et al., 2002). Uloge u zajednici su hijerarhijski određene, a status osuđenih lica se menja na osnovu demonstriranih kompetencija, kao i pokazane zrelosti i odgovornosti. Učesnici su uključeni u svim aspektima rada zajednice, tako da jedni drugima pružaju pozitivne povratne informacije (Lipton et al., 2002). Milej terapija (Milieu therapy, MT), za razliku od terapeutskih zatvorskih zajednica, je permissivniji, manje strukturiran i demokratski orijentisan pristup, sa više stručnog osoblja uključenih u rad sa prestupnicima (Lipton et al., 2002).

Empirijska osnova tretmana zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci u zatvoru

Bihevioralni tretmani su najčešće korišćene intervencije za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci. Intervencije zasnovane na dokazima uključuju kognitivne terapije koje uče osuđena lica veštinama suočavanja i donošenja odluka, terapije upravljanja kompetencijama koje ojačavaju promene ponašanja povezane sa apstinencijom, i motivacione terapije koje jačaju motivaciju (Prendergast et al., 2002; Wormith et al., 2007).

U studiji osuđenih lica ženskog pola, nalazi pokazuju da tretman poboljšava resocijalizaciju i status zaposlenja (Burgos-Jiménez et al., 2023). Međutim, nedostatak kontinuiteta u tretmanu otežava ženama pronalaženje smeštaja i povećava mogućnost recidiva i povratak zavisnosti i ugrožava mentalno zdravlje.

U meta analizi 66 evaluiranih studija o tretmanu u zatvoru, pokazalo se da su terapijska zajednica i savetovanje uspešniji u smanjenju recidiva od standardnog

zatvorskog tretmana (Mitchell et al., 2007). Osobe koje su učestvovala u tretmanima u zatvoru, a zatim u programima u zajednici nakon izlaska iz zatvora, imale su sedam puta veću verovatnoću da ne zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance i tri puta manju verovatnoću da budu uhapšene zbog kriminalnog ponašanja u poređenju sa onima koji nisu prošli kroz tretman (Butzin et al., 2006; Martin et al., 1999).

U studiji koja je analizirala efekat Terapije prihvatanja i posvećenosti (Acceptance and Commitment Therapy – ACT) zasnovane na kognitivno-bihejvioralnom principu, na uzorku 31 žena sa poremećajem u zloupotrebi psihoaktivnih supstanci, pokazalo se da su nakon 16 seansi intervencije Terapije prihvatanja i posvećenosti primećene stope apstinencije od 27,8%, koje su porasle na 43,8% nakon šest meseci (Lanza & Menéndez, 2013). Tretman je takođe doprineo poboljšanjima u drugim oblastima, kao što su smanjenje procenta komorbidne psihopatologije, osetljivosti na anksioznost i povećanje psihološke fleksibilnosti, što uopšteno nije dokumentovano u kontrolnoj grupi bez tretmana.

U istraživanju Iston i saradnika (Easton et al., 2018) upoređivala se efikasnost kognitivno-bihejvioralne terapije (KBT) i tretmana savetovanjem kod 63 osuđenih lica zbog nasilja nad partnerom. Nalazi su pokazali da je 70% učinilaca završilo osam osnovnih seansi i da nije bilo razlika između KBT i terapije savetovanjem. Osuđeni iz KBT grupe imali su manje pozitivnih toksikoloških nalaza na kokain i prijavili su manje epizoda nasilja u poređenju sa grupom osuđenih lica iz savetodavne grupe. Kognitivno-bihejvioralna intervencija je pokazala obećavajuće rezultate u smanjenju zavisnosti i nasilja prema partneru kod muških osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci.

Istraživanje u francuskom zatvoru autora Vinajs i saradnika (Vinajs et al., 2023) analiziralo je efikasnost pristupa terapijskih zajednica u poređenju sa klasičnom i socioedukativnom intervencijom. Uzorak se sastojao od muških povratnika. Nalazi su pokazali značajno poboljšanje primenom svih tretmanskih pristupa, ali je poboljšanje bilo značajnije u terapijskim zajednicama nego u klasičnoj intervenciji. Samopouzdanje i socijalni/porodični status značajno su se poboljšali tokom TZ tretmana.

Jedan od najčešćih načina lečenja zavisnosti od psihoaktivnih supstanci u zatvorima jeste medikamentni. Kako bi se suzbila želja za uzimanjem psihoaktivnih supstanci i poboljšalo opšte zdravlje i blagostanje, osuđena lica koja su zavisna od opijata dobijala su agoniste opioda (Dolan et al., 2007). Metadon je najčešći održavani lek korišćen u terapiji zamenom opioda a ciljevi terapije održavanja metadonom (MMT) uključuju smanjenje upotrebe opioda i povezanih kriminalnih ponašanja (Dolan et al., 2007).

Grupa autora (Moore et al., 2019) je ispitivala efikasnosti terapije lekovima (MAT; metadon, buprenorfin, naltrekson) kod 807 osuđenih lica koja su zavisna od psihoaktivnih supstanci. Pokazalo se da je primena metadona tokom izvršenja

kazne zatvora povećala angažovanje u tretmanu u zajednici, smanjila upotrebu opioida i upotrebu injekcionih psihoaktivnih supstanci, ali nije smanjila recidivizam.

Na osnovu pregleda literature o efikasnosti medikamentno podržanog tretmana (MAT; metadon, buprenorfin, naltrekson) sprovedenog u zatvorima, nađeno je da upotreba metadona tokom izvršenja kazne zatvora povećava angažovanje u tretmanu u zajednici, smanjuje zloupotrebu opoida i upotrebu injekcija psihoaktivnih supstanci, ali nije imala efekte na smanjenje recidivizma (Moore et al., 2019). Pregled studija o buprenorfinu i naltreksonu pokazao je da su ovi lekovi bili ili bolji od metadona ili placeba, ili su bili jednako efikasni kao metadon u smanjenju zloupotrebe opioida nakon izvršenja kazne zatvora.

Preporuke za poboljšanje tretmana osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvoru

Pristup tretmanu u zatvorima treba da bude holistički, usredsređen na individualne potrebe svakog osuđenog lica i njegovu specifičnu zavisnost (Mallik–Kane & Visser, 2008). Prijemna odeljenja u zatvorima moraju imati uspostavljene sisteme za identifikaciju osoba sa visokim potrebama za tretmanom i isti bi trebalo biti prilagođen individualnim potrebama (Taxman et al., 2007). Drugo, svim novim osuđenim licima treba pružiti simptomatski tretman zavisnosti od psihoaktivnih supstanci, uključujući opioidne (kao što su metadon ili buprenorfin) (Fazel, 2017). Trebalo bi omogućiti dostupnost kombinovanih farmakoloških i psihosocijalnih tretmana (Rich et al., 2015). Strukturirani, jednostavni i stabilni alati za identifikaciju osoba sa najvećim rizikom (Fazel et al., 2016) i upravljanje slučajevima (Kinner et al., 2016) mogu pomoći u redukciji visoke stope recidivizma.

Preporuka je uspostavljanje bolje saradnje između pravosudnog sistema i zdravstvenih ustanova radi unapređenja identifikacije i tretmana osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvorima (Taxman & Belenko, 2011). Briga u zatvorima i nakon oslobađanja je potrebna za podršku ljudima koji zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance u pogledu zdravlja, obrazovanja, socijalnih veština i mentalnog zdravlja (MacDonald et al., 2013). Ovo uključuje pristup terapiji, podršku za zapošljavanje i smeštaj, kao i pristup grupnim terapijama i savetovanju (Mallik–Kane & Visser, 2008). Preporuka je sprovođenje psihosocijalne podrške u zatvorskim ustanovama i nakon puštanja na slobodu, da sva osuđena lica imaju pristup terapiji, administrativnu i finansijsku podršku za smeštaj nakon puštanja iz zatvora, zdravstvenu podršku, psihološki tretman, psihijatrijski tretman, podršku za povećanu motivaciju i osnaživanje (World Health Organization, 2010). Važno je primenjivati medicinske tretmane, kao što su metadonska terapija, terapija buprenorfinom ili naltreksonom, kako bi

se smanjila želja za psihoaktivnim supstancama i minimizirali simptomi apstinencijske krize (Roxburgh et al., 2017).

Diskusija

Podaci o prevalenciji pokazuju da je jedno od troje osuđenih lica zlorabljivalo psihoaktivne supstance tokom izvršenja kazne zatvora (UNODC, 2019) i da postoji visoka vjerojatnost da će osuđeno lice nakon izvršene kazne zatvora nastaviti sa zavisničkim ponašanjima, što može dovesti do predoziranja, vršenja krivičnih dela, penalnog recidiva (Stewart et al., 2021; Tverborgvik et al., 2023), kao i niže zaposlenosti i problema sa stanovanjem (Bukten et al., 2020). Zavisničko ponašanje pre kazne izvršenja zatvora značajno određuje zlorabu psihoaktivnih supstanci tokom izvršenja kazne zatvora (Favril, 2023; Sánchez et al., 2018), a nalazi nekih istraživanja pokazuju da se zloraba psihoaktivnih supstanci povećava tokom boravka u zatvoru (Montanari et al., 2023). Procene prevalencije zlorabe psihoaktivnih supstanci kod osuđenih lica mogu pomoći u planiranju efikasnih tretmana, usmeravanju resursa na izradu i primenu alata za identifikaciju osoba sa najvećim rizikom i pružanju psihosocijalne podrške nakon otpusta. Rezultati ukazuju na to da je potrebno lečenje psihoemocionalnih poteškoća (Moles-López & Añaños, 2021; Yamamoto et al., 2014), kao što je depresija (Yatsugi et al., 2016), kao i zdravstvenih problema (Golrokhi et al., 2018) sa kojima se suočavaju osuđena lica zavisna od psihoaktivnih supstanci.

Potrebno je da se tretman osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvoru usmeri na dinamičke faktore rizika (Olver et al., 2020), učenju veština samokontrole (Tice & Bratslavsky, 2000), kao i razvoju odgovornosti i motivacije za promenom (Miller & Rollnick, 2012b). U zatvorima je ustanovljena specifična kultura kupovine, prodaje, zlorabe psihoaktivnih supstanci i podele uloga među osuđenim licima (Tompkins, 2016). Ovaj specifičan sistem izvire iz samog zatvorskog konteksta, različitih teškoća zatvaranja (Mjåland, 2016) i motiva izbegavanja dosade (Bullock, 2003) i bržeg prolaska vremena (Cope, 2000; Rogers et al., 2022). Tretman treba biti usredsređen na individualne potrebe svakog osuđenog lica, njegovu specifičnu zavisnost i motivaciju, kao i ulogu koju ima u sistemu zlorabe psihoaktivnih supstanci u zatvoru (Mallik-Kane & Visher, 2008). U prijemnim odeljenjima u zatvorima treba uspostaviti sisteme za identifikaciju osoba sa visokim potrebama za tretmanom (Taxman et al., 2007) jer je tretman verovatno efikasniji kada se veći broj resursa preusmerava na slučajeve sa najvišim rizikom (Olver et al., 2020).

Prikazali smo da KBT može pomoći u lečenju zlorabe psihoaktivnih supstanci, regulisanju nasilja (Easton et al., 2018) i suočavanju sa rizicima recidivizma (Lanza & Menéndez, 2013). Smatra se da je terapijska zajednica kao tretman uspešnija od standardnih tretmana u zatvorima (Mitchell et al., 2007; Vinais et al., 2023), ali i podjednako uspešna kao i KBT (Easton et al., 2018).

Važna je i medicinska terapija, kao što je metadonska terapija, terapija buprenorfinom ili naltreksonom, kako bi se smanjila želja za drogom i minimizirali simptomi apstinencijalne krize tokom boravka u zatvoru i nakon otpusta (Roxburgh et al., 2017).

Zaključak

Nakon pola veka istraživanja i polemisanja na temu tretmana osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvoru, došlo se do delimičnog konsenzusa koje tretmanske intervencije ostvaruju najbolje rezultate. Prisutna su različita mišljenja i objašnjenja individualnih karakteristika osuđenih lica zavisnih od psihoaktivnih supstanci u zatvoru, njihovih motiva zloupotrebe, kao i faktora zatvorskog konteksta. Prisutna je i razlika u nalazima prevalencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvorima.

Koliko god postojala disproporcija različitih nalaza, autori širom sveta nalažu da je potrebno posvetiti veću pažnju povećanju kvalitetu nege i kreiranju podržavajućih sistema, od ulaska osuđenog lica u zatvor do njegovog otpusta i prihvata u zajednicu, jer problem zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvorima predstavlja problem kriminaliteta i povezan je sa socioekonomskom situacijom povratnika. S tim u vezi, preporuka je da svim novim osuđenim licima koji zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance treba pružiti simptomatski tretman, uspostavljanje bolje saradnje između pravosudnog sistema i zdravstvenih ustanova i praćenje i evaluacija efikasnosti programa tretmana zavisnosti od psihoaktivnih supstanci u zatvorima.

Literatura

- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.)*. American Psychiatric Publishing.
- Baillargeon, J., Binswanger, A., Penn, V., Williams, A., & Murray, J. (2009). Psychiatric disorders and repeat incarcerations: the revolving prison door. *American Journal of Psychiatry*, 166(1), 103–109. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2008.08030416>
- Baumeister, F., Heatherton, F., & Tice, M. (1994). *Losing control: How and why people fail at self-regulation*. Academic Press.
- Barrett, E. L., Indig, D., Sunjic, S., Sannibale, C., Sindicich, N., Rosenfeld, J., ... & Mills, K. (2015). Treating comorbid substance use and traumatic stress among male prisoners: A pilot study of the acceptability, feasibility, and preliminary efficacy of Seeking Safety. *International Journal of Forensic Mental Health*, 14(1), 45–55. <https://doi.org/10.1080/14999013.2015.1014527>
- Beaton, B., & Gerber, J. (2023). Drug addiction and incarceration: a call for research and transparency among prison-based substance abuse treatment programs. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 0306624X231176003. <https://doi.org/10.1177/0306624X231176003>

- Beck, J. S., & Beck, A. T. (2011). *Cognitive behavior therapy*. New York: Basics and beyond. Guilford Publication, 19–20.
- Binswanger, I. A., Blatchford, P. J., Mueller, S. R., & Stern, M. F. (2013). Mortality after prison release: opioid overdose and other causes of death, risk factors, and time trends from 1999 to 2009. *Annals of internal medicine*, 159(9), 592–600. <https://doi.org/10.7326/0003-4819-159-9-201311050-00005>
- Bronson, J., Stroop, J., Zimmer, S., & Berzofsky, M. (2020). *Drug Use, Dependence, and Abuse among State Prisoners and Jail Confined Persons, 2007–2009*. Washington, DC: US Department of Justice, Bureau of Justice Statistics.
- Bukten, A., Lund, I. O., Kinner, S. A., Rognli, E. B., Havnes, I. A., Muller, A. E., & Stavseth, M. R. (2020). Factors associated with drug use in prison—Results from the Norwegian offender mental health and addiction (NorMA) study. *Health and Justice*, 8(1), 1–10. <https://doi.org/10.1186/s40352-020-00112-8>
- Bullock, T. (2003). Changing levels of drug use before, during and after imprisonment. *Prisoners' drug use and treatment: Seven research studies*, 23–48.
- Burgos-Jiménez, R. J., Moles-López, E., & Añaños, F. T. (2023). Reintegration factors in the treatment of drug dependency in women prisoners in Spain. *Revista Espanola de Investigacion Criminologica*, 21(1), 1–21. <https://doi.org/10.46381/reic.v21i1.834>
- Butler, T., Lim, D., & Callander, D. (2011). *National prison entrants' bloodborne virus & risk behaviour survey 2004, 2007, and 2010*. Kirby Institute (University of New South Wales) and National Drug Research Institute (Curtin University).
- Butzin, C. A., O'Connell, D. J., Martin, S. S., & Inciardi, J. A. (2006). Effect of drug treatment during work release on new arrests and incarcerations. *Journal of Criminal Justice*, 34(5), 557–565. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2006.09.010>
- Carroll, K. M. (1998). *A cognitive-behavioral approach: Treating cocaine addiction*. National Institute on Drug Abuse.
- Chang, Z., Larsson, H., Lichtenstein, P., & Fazel, S. (2015). Psychiatric disorders and violent reoffending: a national cohort study of convicted prisoners in Sweden. *The Lancet Psychiatry*, 2(10), 891–900. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(15\)00234-5](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(15)00234-5)
- Cope, N. (2000). Drug use in prison: The experience of young offenders. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 7(4), 355–366. <https://doi.org/10.1080/dep.7.4.355.366>
- Crewe, B. (2005). Prisoner society in the era of hard drugs. *Punishment & Society*, 7(4), 457–481. <https://doi.org/10.1177/14624745050507122>
- de Carvalho, F. M. T., Lins-Filho, P. C., de Souza Lima, M. A., dos Santos, A. S. V., Caldas, T. U., Godoy, G. P., & de França Caldas, A. (2023). Pattern of illicit substance use and associated factors among male inmates of a highly populated Brazilian prison complex. *Journal of Substance Use*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/14659891.2023.2232026>
- De Leon, G. (2000). *The therapeutic community: Theory, model, and method*. Springer Publishing Company. <https://doi.org/10.1891/9780826116673>
- Dolan, K., Khoei, E. M., Brentari, C., & Stevens, A. (2007). *Prisons and drugs: A global review of incarceration, drug use and drug services*. Report 12. Beckley Foundation: Drug Policy Programme.
- Easton, C. J., Crane, C. A., & Mandel, D. (2018). A randomized controlled trial assessing the efficacy of cognitive behavioral therapy for substance-dependent domestic violence offenders: an integrated substance abuse-domestic violence treatment approach (SADV). *Journal of Marital and Family Therapy*, 44(3), 483–498. <https://doi.org/10.1111/jmft.12260>

- EMCDDA. (2012). *Prisons and drugs in Europe: The problem and responses*. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction.
- Favril, L. (2023). Drug use before and during imprisonment: Drivers of continuation. *International Journal of Drug Policy*, 115, 104027. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2023.104027>
- Fazel, S., Bains, P., & Doll, H. (2006). Substance abuse and dependence in prisoners: a systematic review. *Addiction*, 101(2), 181–191. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2006.01316.x>
- Fazel, S., Grann, M., Kling, B., & Hawton, K. (2011). Prison suicide in 12 countries: An ecological study of 861 suicides during 2003–2007. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46(3), 191–195. <https://doi.org/10.1007/s00127-010-0184-4>
- Fazel, S., Chang, Z., Fanshawe, T., Långström, N., Lichtenstein, P., Larsson, H., & Mallett, S. (2016). Prediction of violent reoffending on release from prison: derivation and external validation of a scalable tool. *The Lancet Psychiatry*, 3(6), 535–543. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(16\)00103-6](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(16)00103-6)
- Fazel, S., Yoon, I. A., & Hayes, A. J. (2017). Substance use disorders in prisoners: An updated systematic review and meta-regression analysis in recently incarcerated men and women. *Addiction*, 112(10), 1725–1739. <https://doi.org/10.1111/add.13877>
- Friestad, C., & Hansen, I. L. S. (2005). Mental health problems among prison inmates: The effect of welfare deficiencies, drug use and selfefficacy. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 6(2), 183–196. <https://doi.org/10.1080/14043850510035100>
- Golrokhi, R., Farhoudi, B., Taj, L., Pahlaviani, F. G., Mazaheri-Tehrani, E., Cossarizza, A., ... & Voltarelli, F. A. (2018). HIV prevalence and correlations in prisons in different regions of the world: A review article. *The Open AIDS Journal*, 12(1), 81–92. <https://doi.org/10.2174/1874613601812010081>
- Higgins, S. T., Heil, S. H., & Lussier, J. P. (2004). Clinical implications of reinforcement as a determinant of substance use disorders. *Annual Review of Psychology*, 55(1), 431–461. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.142033>
- Keene, J. (1997). Drug misuse in prison: Views from inside: A qualitative study of prison staff and inmates. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 36(1), 28–41. <https://doi.org/10.1111/1468-2311.00037>
- Keyser, A., Feucht, T. E., & Flaherty, R. (2002). Keeping the prison clean: An update on Pennsylvania's drug control strategy. *Corrections Today Magazine*, 64(5), 68–72. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/196429.pdf>
- Kinner, S. A., Alati, R., Longo, M., Spittal, M. J., Boyle, F. M., Williams, G. M., & Lennox, N. G. (2016). Low-intensity case management increases contact with primary care in recently released prisoners: a single-blinded, multisite, randomised controlled trial. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 70(7), 683–688. <https://doi.org/10.1136/jech-2015-206565>
- Knight, K., & Farabee, D. (2004). *Treating addicted offenders: A continuum of effective practices* (Vol. 1). Civic Research Institute, Inc.
- Kolind, T. (2015). Drugs and discretionary power in prisons: The officer's perspective. *International Journal of Drug Policy*, 26(9), 799–807. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2015.04.014>
- Lanza, P. V., & Menéndez, A. G. (2013). Acceptance and Commitment Therapy for drug abuse in incarcerated women. *Psicothema*, 25(3), 307–312. <https://doi.org/10.7334/psicothema2012.292>

- Roxburgh, A., Hall, W. D., Dobbins, T., Gisev, N., Burns, L., Pearson, S., & Degenhardt, L. (2017). Trends in heroin and pharmaceutical opioid overdose deaths in Australia. *Drug and Alcohol Dependence*, 179, 291–298. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2017.07.018>
- Leukefeld, C. G., Tims, F. E., & Farabee, D. E. (2002). *Treatment of drug offenders: Policies and issues*. Springer Publishing Company.
- Lösel, F., & Schmucker, M. (2017). *Treatment of sex offenders: Concepts and empirical evaluations*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190213633.013.23>
- Lipton, D. S., Pearson, F. S., Cleland, C. M., & Yee, D. (2002). The effects of therapeutic communities and milieu therapy on recidivism: Meta-analytic findings from the correctional drug abuse treatment effectiveness (CDATE) study. In J. McGuire (Ed.), *Offender Rehabilitation and Treatment: Effective Programmes and Policies to Reduce Re-Offending* (1st ed., pp. 39–77). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9780470713464.ch2>
- Lintonen, T., Obstbaum, Y., Aarnio, J., von Gruenewaldt, V., Hakamäki, S., Kääriäinen, J., ... & Joukamaa, M. (2012). The changing picture of substance abuse problems among Finnish prisoners. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 47(5), 835–842. <https://doi.org/10.1007/s00127-011-0390-8>
- MacDonald, M., Williams, J., & Kane, D. (2013). Throughcare for prisoners with problematic drug use: a European perspective. *EuroVista, Probation and Community Justice*, 2(3), 142–151.
- Mallik-Kane, K., & Visser, C. A. (2008). *Health and prisoner reentry: How physical, mental, and substance abuse conditions shape the process of reintegration*. Washington, DC: Urban Institute Justice Policy Center.
- Marland, V., Reid, R., Brandon, A. M., Hill, K., Cruickshanks, F., McKenzie, C., ... & Menard, H. (2023). Changing trends in novel benzodiazepine use within Scottish prisons: detection, quantitation, prevalence, and modes of use. *Drug Testing and Analysis*, 1–16. <https://doi.org/10.1002/dta.3560>
- Martin, S. S., Butzin, C. A., Saum, C. A., & Inciardi, J. A. (1999). Three-year outcomes of therapeutic community treatment for drug-involved offenders in Delaware: From prison to work release to aftercare. *The Prison Journal*, 79(3), 294–320. <https://doi.org/10.1177/0032885599079003002>
- Mattick, R. P., Breen, C., Kimber, J., & Davoli, M. (2009). Methadone maintenance therapy versus no opioid replacement therapy for opioid dependence. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD002209.pub2>
- McKeganey, N., Russell, C., Hamilton-Barclay, T., Barnard, M., Page, G., Lloyd, C., ... & Bain, C. (2016). Meeting the needs of prisoners with a drug or alcohol problem: No mean feat. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 23(2), 120–126. <https://doi.org/10.3109/09687637.2016.1150965>
- Miller, W. R., & Rollnick, S. (2012a). *Motivational interviewing: Helping people change*. Guilford Press.
- Miller, W. R., & Rollnick, S. (2012b). Meeting in the middle: motivational interviewing and self-determination theory. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 9(1), 1–2. <https://doi.org/10.1186/1479-5868-9-25>
- Mitchell, O., Wilson, D. B., & MacKenzie, D. L. (2007). Does incarceration-based drug treatment reduce recidivism? A meta-analytic synthesis of the research. *Journal of Experimental Criminology*, 3(4), 353–375. <https://doi.org/10.1007/s11292-007-9040-2>

- Mjåland, K. (2016). Exploring prison drug use in the context of prison-based drug rehabilitation. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 23(2), 154–162. <https://doi.org/10.3109/09687637.2015.1136265>
- Mohammed, Z., Hughes, G. J., Hearty, P., & Wright, N. M. (2016). The perceived and actual consequences of intranasal administration of buprenorphine or buprenorphine-naloxone by prisoners. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 23(2), 99–102. <https://doi.org/10.3109/09687637.2015.1085491>
- Moles-López, E., & Añaños, F. (2021). Factors of prison recidivism in women: a socioeducational and sustainable development analysis. *Sustainability*, 13(11), 2–18. <https://doi.org/10.3390/su13115822>
- Montanari, L., Royuela, L., Mazzilli, S., Vandam, L., Alvarez, E., Llorens, N., Carapinha, L., Grohmannova, K., Isajeva, L., Ignataviciute, L., Kvaternik, I., Sierosławski, J., Malczewski, A., Plettinckx, E., Sendino, R., Torres, A., Yasemi, I., Tavoschi, L., & Mravcik, V. (2023). Prevalence of drug use before and during imprisonment in seven European countries (2014–2018). *Journal of Community Psychology*, 1–16. <https://doi.org/10.1002/jcop.23053>
- Moore, K. E., Roberts, W., Reid, H. H., Smith, K. M., Oberleitner, L. M., & McKee, S. A. (2019). Effectiveness of medication assisted treatment for opioid use in prison and jail settings: A meta-analysis and systematic review. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 99, 32–43. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2018.12.003>
- Ødegård, E. (2008). Drug and alcohol problems among Norwegian inmates. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 25(3), 169–185. <https://doi.org/10.1177/145507250802500301>
- Olver, M. E., Marshall, L. E., Marshall, W. L., & Nicholaichuk, T. P. (2020). A long-term outcome assessment of the effects on subsequent reoffense rates of a prison-based CBT/RNR sex offender treatment program with strength-based elements. *Sexual Abuse*, 32(2), 127–153. <https://doi.org/10.1177/1079063218807486>
- Oser, C. B., Knudsen, H. K., Staton-Tindall, M., Taxman, F., & Leukefeld, C. (2009). Organizational-level correlates of the provision of detoxification services and medication-based treatments for substance abuse in correctional institutions. *Drug and Alcohol Dependence*, 103, S73–S81. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2008.11.005>
- Penfold, C., Turnbull, P. J., & Webster, R. (2005). *Tackling prison drug markets: An exploratory qualitative study*. London: Home Office.
- Pratt, D., Appleby, L., Piper, M., Webb, R., & Shaw, J. (2010). Suicide in recently released prisoners: a case-control study. *Psychological medicine*, 40(5), 827–835. <https://doi.org/10.1017/S0033291709991048>
- Prendergast, M.L., Podus, D., Chang, E., & Urada, D. (2002). The effectiveness of drug abuse treatment: A meta-analysis of comparison group studies. *Drug and Alcohol Dependence*, 67(1), 53–72. [https://doi.org/10.1016/S0376-8716\(02\)00014-5](https://doi.org/10.1016/S0376-8716(02)00014-5)
- Rich, J. D., McKenzie, M., Larney, S., Wong, J. B., Tran, L., Clarke, J., ... & Zaller, N. (2015). Methadone continuation versus forced withdrawal on incarceration in a combined US prison and jail: a randomised, open-label trial. *The Lancet*, 386(9991), 350–359. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(14\)62338-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(14)62338-2)
- Rogers, G., Rees, J., Rowe, S., Tyler, N., & Tracy, D. K. (2022). Forensic patients' experiences of Synthetic Cannabinoid Receptor Agonists (SCRAs) within custodial settings. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 33(1), 152–171. <https://doi.org/10.1080/14789949.2022.2037687>

- Rollnick, S., & Miller, W. R. (1995). What is motivational interviewing?. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 23(4), 325–334. <https://doi.org/10.1017/s135246580001643x>
- Sánchez, F. C., Fearn, N., & Vaughn, M. G. (2018). Prevalence and correlates of in-prison substance use among incarcerated women in Spain. *Journal of ethnicity in substance abuse*, 17(3), 356–374. <https://doi.org/10.1080/15332640.2016.1255579>
- Shulman, L. (2009). *The skills of helping individuals, families, groups and communities* (6th ed). Brooks/Cole Cengage learning.
- Stewart, A. C., Cossar, R. D., Wilkinson, A. L., Quinn, B., Dietze, P., Walker, S., ... & Stoové, M. (2021). The Prison and Transition Health (PATH) cohort study: Prevalence of health, social, and crime characteristics after release from prison for men reporting a history of injecting drug use in Victoria, Australia. *Drug and Alcohol Dependence*, 227, 108970. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2021.108970>
- Stover, H., & Weilandt, C. (2007). Drug use and drug services in prisons. In L. Møller, H. Stöver, R. Jürgens, A. Gatherer & H. Nikogosian (Eds.), *Health in prisons: A WHO guide to the essentials in prison health* (pp. 85–111). World Health Organization. Regional Office for Europe.
- Stover, H., Weilandt, C., Zurhold, H., Hartwig, C., & Thane, K. (2008). *Final report on prevention, treatment, and harm reduction services in prison, on reintegration services on release from prison and methods to monitor/analyse drug use among prisoners (SANCO/2006/C4/02)*. Brussels: Directorate General for Health and Consumer Affairs.
- Strang, J., Gossop, M., Heuston, J., Green, J., Whiteley, C., & Maden, A. (2006). Persistence of drug use during imprisonment: Relationship of drug type, recency of use and severity of dependence to use of heroin, cocaine and amphetamine in prison. *Addiction*, 101(8), 1125–1132. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2006.01475.x>
- Taxman F. S., Perdoni M. L., & Harrison L. D. (2007). Drug treatment services for adult offenders: the state of the state. *Journal Substance Abuse Treatment*, 32(3), 239–254. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2006.12.019>
- Taxman, F. S., & Belenko, S. (2011). *Implementing Evidence-Based Practices in Community Corrections and Addiction Treatment*. Springer New York. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-0412-5>
- Tice, D. M., & Bratslavsky, E. (2000). Giving in to feel good: The place of emotion regulation in the context of general self-control. *Psychological Inquiry*, 11(3), 149–159.
- Tompkins, C. N. (2016). “There's that many people selling it”: Exploring the nature, organisation and maintenance of prison drug markets in England. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 23(2), 144–153. <https://doi.org/10.3109/09687637.2015.1085490>
- Tverborgvik, T., Stavseth, M. R., & Bukten, A. (2023). The association between drug use and mortality in a norwegian prison cohort: a prospective cohort study. *Health & Justice*, 11(1), 22. <https://doi.org/10.1186/s40352-023-00223-y>
- UNODC. (2019). *World drug report 2019*. UN Nations
- Vanderplasschen, W., Colpaert, K., Autrique, M., Rapp, R. C., Pearce, S., Broekaert, E., & Vandevelde, S. (2013). Therapeutic communities for addictions: A review of their effectiveness from a recovery-oriented perspective. *The Scientific World Journal*, 2013, 1–22. <https://doi.org/10.1155/2013/427817>
- Vinais, T., Lacroix, A., Gelle, T., & Nubukpo, P. (2023). Effectiveness of the therapeutic community model in addiction treatment: A retrospective pilot study in French prisons. *Healthcare*, 11(11), 1523. <https://doi.org/10.3390/healthcare11111523>

- Ware, J., Frost, A., & Hoy, A. (2010). A review of the use of therapeutic communities with sexual offenders. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 54(5), 721–742. <https://doi.org/10.1177/0306624X09343169>
- Wheatley, M. (2007). Drugs in prison. In Y. Jewkes (Eds.), *Handbook on prisons* (pp. 399–422). Willan Publishing.
- World Health Organization. (2010). *Prevention of acute drug-related mortality in prison populations during the immediate post-release period*, 2014 update. World Health Organization. Regional Office for Europe. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/326483>
- Wilson, G. B., Galloway, J., Shewan, D., Marshall, L., Vojt, G., & Marley, C. (2007). “Phewww, bingoed!”: Motivations and variations of methods for using heroin in Scottish prisons. *Addiction Research & Theory*, 15(2), 205–224. <https://doi.org/10.1080/16066350601160639>
- Wormith, J. S., Althouse, R., Simpson, M., Reitzel, L. R., Fagan, T. J., & Morgan, R. D. (2007). The rehabilitation and reintegration of offenders: The current landscape and some future directions for correctional psychology. *Criminal justice and Behavior*, 34(7), 879–892. <https://doi.org/10.1177/0093854807301552>
- Yamamoto, M., Mori, T., & Ushiki, J. (2014). Motivation for change and recidivism among prison inmates for drug-related offences. *Nihon Arukoru Yakubutsu Igakkai Zasshi = Japanese Journal of Alcohol Studies & Drug Dependence*, 49(6), 356–368.
- Yatsugi, S., Fujita, K., Kashima, S., & Eboshida, A. (2016). Drug dependence treatment awareness among Japanese female stimulant drug offenders. *International journal of environmental research and public health*, 13(11), 1127. <https://doi.org/10.3390/ijerph13111127>

Substance Dependence Treatment in Convicted Individuals in Prison*

Jelena Nikolov

University of Belgrade – Faculty of Special Education and
Rehabilitation, Belgrade, Serbia

Research Problem: The treatment of substance dependence in convicted individuals involves various interventions, from therapeutic alternatives to incarceration, prison treatment, and reintegration programs. While much scientific attention is devoted to community-based addiction treatment programs, considerably less research has focused on prison programs. Convicted individuals who do not undergo addiction treatment are at a higher risk of mortality after release, repeated criminal offenses, lower employment rates, housing problems, and poor physical health. **Objective:** The study aims to comprehensively present the theoretical and empirical foundations in examining the treatment of substance dependence in convicted individuals in prison, their characteristics, motives, and other factors that sustain substance abuse in prison. It also explores efforts to improve treatment and presents research results and prevalence data. **Methods:** The research is based on a critical literature review, utilising theoretical analysis and synthesis of empirical findings. **Discussion:** Analysed research results indicate a high prevalence of substance abuse in prisons, ranging from 2% to 63%. If addictive behaviour is not treated, there is a high probability that the convicted individuals will revert to criminal behaviour. Some of the most effective treatment methods for convicted individuals dependent on psychoactive substances include cognitive-behavioural therapy and therapeutic community. **Conclusion:** A review of empirical research and theoretical models suggests a need to pay greater attention to improving the quality of care and creating supportive systems from the entry of convicted individuals into prison to their release and integration into the community. It is recommended that all newly convicted individuals abusing psychoactive substances receive symptomatic treatment and therapy.

KEYWORDS: treatment of incarcerated individuals / psychoactive substances / socio-demographic characteristics / health characteristics / prison treatment / cognitive-behavioral treatment / therapeutic community / prevalence

PRIMLJENO: 26.10.2023. godine
REVIDIRANO: 28.11.2023. godine
PRIHVACENO: 11.12.2023. godine

* Predloženo citiranje: Nikolov, J. (2023). Tretman zavisnosti osuđenih lica od psihoaktivnih supstanci u zatvoru. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 133–151. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023038>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Značaj socijalnog preduzetništva za radnu integraciju osuđenih lica*

Aleksandar Mihajlović

Institut za uporedno pravo, Beograd, Srbija

Socijalno preduzetništvo kao inovativni oblik poslovanja koji u sebi objedinjuje tržišne principe funkcionisanja, kao i posebnu društvenu ulogu u cilju prevazilaženja određenih životnih poteškoća sa kojima se susreću pripadnici različitih osetljivih društvenih grupa, po prvi put je dobilo svoje normativno uporište u Republici Srbiji donošenjem Zakona o socijalnom preduzetništvu. Predmet ovog rada jeste socijalno preduzetništvo u kontekstu radne integracije osuđenih lica, a cilj ovog istraživanja jeste da ukaže do koje mere ovaj novi zakonski okvir može da bude primenjen i kao svojevrsan oblik postpenalne pomoći u Republici Srbiji. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera predviđaju da postpenalna pomoć nakon izlaska osuđenog lica iz zatvora obuhvata i podršku vezanu za integraciju na tržište rada, ali bez detalja na koji način bi se to konkretno ostvarilo. Stoga, socijalno preduzetništvo nakon donošenja Zakona 2022. godine u Republici Srbiji treba iskoristiti kao svojevrsan oblik radne integracije osuđenih lica. Dodatno uočavanje ove perspektive socijalnog preduzetništva odgovarajućim dokumentom javne politike bi doprinelo boljem planiranju i kreiranju mera u cilju postizanja željenih rezultata (smanjenje stope recidivizma), kao i praćenju efektivnosti i efikasnosti primene usvojenih pravnih rešenja iz novog propisa.

KLJUČNE REČI: osuđeno lice / rad / socijalno preduzetništvo / postpenalna pomoć

* Korespondencija: aleksandarmihajlovic91@yahoo.com, Institut za uporedno pravo, Terazije 41, 11000 Beograd, Srbija

Ovo istraživanje delimično je prezentovano 4. decembra 2023. godine na Nacionalnoj naučnoj konferenciji „Osuđenička populacija: Nove perspektive”, koju je Institut za kriminološka i sociološka istraživanja organizovao u okviru nacionalnog naučnog projekta PrisonLIFE uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije (broj projekta: 7750249). Izlaganje je dostupno kao sažetak:

Mihajlović, A. (2023). Značaj socijalnog preduzetništva za radnu integraciju osuđenih lica. U Lj. Ilijić, O. Pavićević, & N. Drndarević (Ur.), *Zbornik apstrakata sa nacionalnog naučnog skupa „Osuđenička populacija: Nove perspektive”* (str. 29). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D5.6>

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8309-7896>

Uvod

Osobenosti vremena koje živimo najčešće ne mogu biti sublimirane u trenutku sopstvenog iskustvenog doživljaja zato što obilje informacija utiče da se interesovanje usmeri ka određenom zadatom cilju. Pretpostavka koja se iznosi na referentnom mediju jeste da se svakoga dana snimi 4,1 milijarda fotografija i razmeni između 80 i 127 biliona reči (Gorvet, 2022). Ujedinjene nacije su na dan 15. novembra 2022. predvidele da će se na planeti istovremeno nalaziti osam milijardi živih ljudi (Gorvet, 2022). Od tada, do danas, skoro da je prošlo godinu dana, a sažimajući koncept akademskog posmatranja sveta oko nas, ova pretpostavka dobija još izraženiju dimenziju. Otuda, na ispis fraze *prison life* u trenutku treptaja oka pojavi se 1.080.000.000 rezultata, gde na prvoj stranici dominiraju oni vezani za igre, što nas dovodi do premišljanja o prevođenju fenomena skrivenog ili etiketiranog u iskoračenje vidljivog i zanimljivog, s potpunim zanemarivanjem osnovnog čovečijeg straha od posledice gubitka slobode. Početna rečenica, poziv na igru, glasi: „Živite kao zatvorenik i pobegnite, ili postanite čuvar i branite zatvor!“¹, s naznakom ispunjenja forme da je igra namenjena osobama uzrasta iznad devet godina.

Svođenje utamničenja čoveka i oduzimanja njegove slobode, strogom primenom načela legaliteta i načela legitimeteta od strane nadležnih državnih organa kroz normirane postupke, na igru, kod pregalnika pravne nauke i pravničke prakse utiče na potrebu ukazivanja na bazične principe penologije, kao posebne pravne naučne discipline. Osim penoloških saznanja neposredno vezanih za uključivanje osuđenika u život tokom i nakon izvršenja krivične sankcije institucionalnog karaktera (period trajanja zatvorskog života), neophodno je razmotriti i nova društvena dostignuća u sagledavanju ovog pitanja. Zato se socijalno preduzetništvo javlja kao nova prilika za adekvatniju primenu tretmana postpenalne pomoći i radnu integraciju osuđenog lica, ili, bivšeg osuđenog lica, a koje je i zvanično postalo deo pravnog sistema Republike Srbije donošenjem Zakona o socijalnom preduzetništvu² 2022. godine.

Stoga, predmet ovog rada jeste socijalno preduzetništvo u kontekstu radne integracije osuđenih lica. S obzirom na tako postavljen predmet istraživanja, rad ima svoja tri povezana segmenta: osuđeno lice, njegovo radno angažovanje i domen socijalnog preduzetništva, nakon izvršenja kazne zatvora, odnosno po otpustu osuđenog lica, gde radno angažovanje bivših osuđenika putem normi socijalnog preduzetništva treba da doprinese ili omogući njihovu rehabilitaciju i socijalnu reintegraciju. Tačka povezivanja ova tri segmenta nalazi se u normiranom obliku tretmana pod nazivom postpenalna pomoć.

¹ *Prison life*. (2022). <https://www.roblox.com/games/155615604/Prison-Life>

² Zakon o socijalnom preduzetništvu (Službeni glasnik RS, br. 14/2022)

Ciljevi rada i metode

Među našim teoretičarima preovlađuje šire određivanje predmeta penologije, pa se samim tim naglašava i značaj postpenalne pomoći, kao oblika tretmana. Milutinović (1981) je isticao prednost sociološkog definisanja, odnosno šireg koncepta shvatanja penologije, prema kome je penologija nauka koja proučava: evoluciju krivičnih sankcija, evoluciju tretmana osuđenih lica, organizaciju, sredstva i metode tretmana, kao i postpenalnu pomoć. Iz navedenog određenja, kao posebno važno pitanje ističe se izučavanje „evolucije tretmana osuđenih lica“, pa samim tim i pitanje šireg smisla njegovog postojanja. Naime, pojam tretmana u širem smislu obuhvata raznorodna postupanja prema osuđenim licima, u različitim fazama sprovođenja retributivne pravde prema učinocima krivičnih dela i drugih oblika delinkventnih ponašanja. Tako se prema osuđenom licu „postupa“ u fazi vođenja krivičnog postupka, u procesu izvršenja krivične sankcije, ali i kasnije, u postpenalnom periodu, a sve u cilju resocijalizacije osuđenih lica. Prema tome, Milutinović (1981) je razlikovao sudski tretman, tretman osuđenika za vreme izvršenja krivične sankcije, obuhvatajući pod tim i tretman u postpenalnom periodu. U praksi bi bilo jako teško, skoro nemoguće politički i krivičnopravno neprihvatljivo, strogo izolovati ove tri, odnosno dve faze tretmana.

Slično stanovište o obuhvatnosti pojma i predmeta penologije zastupaju Konstantinović-Vilić i Kostić (2006, str. 16), prema kojima je penologija „samostalna pravna disciplina o različitim oblicima društvene reakcije na kriminalitet, krivičnim sankcijama, načinu njihovog izvršenja, različitim modelima restorativne pravde primenjenim u zatvoru, kao i postupanju sa izvršiocima krivičnih dela, u cilju njihove uspešne resocijalizacije, socijalne rehabilitacije i sprečavanja budućeg delinkventnog/kriminalnog ponašanja“. Iako autorke ne navode eksplicitno postpenalnu pomoć, samo isticanje postupanja sa izvršiocima krivičnih dela, „u cilju njihove uspešne resocijalizacije,³ socijalne rehabilitacije i sprečavanja budućeg delinkventnog/kriminalnog ponašanja“, u okviru pojma penologije, dovoljno ukazuje na značaj koji se pridaje primeni svih oblika tretmana, odnosno postupanja prema maloletnim učinocima,⁴ a posebno tretmanu postpenalne pomoći.⁵

³ Resocijalizacija, shvaćena kao pravna mera kriminalne politike, ima tri faze: sudsku (izrečena kazna ili mera), institucionalnu (za vreme izdržavanja kazne ili sprovođenja mera bezbednosti) i kao postpenalnu (posle izdržane kazne i sprovedene mere) (Konstantinović-Vilić & Kostić, 2006, str. 147).

⁴ U tome se ogleda i istovetnost ovog shvatanja autorki sa shvatanjem Atanackovića (1988, str. 12), prema kome je penologija „nauka o postupanju sa delinkventima koja svojim proučavanjima nastoji da u skladu sa normama i principima koje nalažu pravo i pravna nauka, kao i u skladu sa dostignućima drugih društvenih i prirodnih nauka iznađe najbolja sredstva i načine tog postupanja radi uspešnije resocijalizacije i socijalne rehabilitacije delinkvenata i sprečavanja delinkventnog ponašanja uopšte“.

⁵ Penologija se dugo godina razvijala u okviru drugih nauka i naučnih disciplina, pre svega krivičnog prava i kriminologije. Postala je autonomna i samostalna naučna disciplina tek prvih decenija dvadesetog veka. U vreme

Tretman prema osuđenom licu treba da bude nastavljen posle protoka vremenske kazne na koju je osuđen, bez obzira da li je osuđeno lice uslovno otpušteno ili je provelo sve vreme trajanja kazne na koju je bilo osuđeno. Društvena zajednica ima obavezu prema otpuštenim osuđenim licima da im pruži pomoć, kada ona nisu u situaciji da sebi obezbede izdržavanje ili odgovarajući smeštaj po izlasku iz ustanove. U mnogim državama organizovane su službe za pomoć i ohrabrivanje bivšim osuđenim licima. Ova pomoć posebno treba da bude pružena maloletnim učiniocima (Konstantinović-Vilić & Kostić, 2006).

Imajući u vidu prethodno predstavljena penološka određenja postpenalne pomoći, cilj ovog istraživanja jeste da ukaže do koje mere novi zakonski okvir socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji može da bude primenjen kao svojevrsan oblik postpenalne pomoći prema osuđenim licima nakon izvršenja kazne zatvora, odnosno po otpustu osuđenog lica. Primenom normativnog i deskriptivnog metoda biće ostvaren cilj rada kroz utvrđivanje i upoređivanje savremenih normativnih rešenja o postpenalnoj pomoći i o socijalnom preduzetništvu kao načinu radnog angažovanja osuđenih lica sa fokusom na Republiku Srbiju, i njihov uticaj na uspešnost procesa reintegracije ovih lica u društvo.

Zakonodavstva zemalja u okruženju i odredbe domaćeg zakonodavstva o postpenalnoj pomoći

Prvi penološki osmišljeni počeci brige za osuđena lica, tokom i posle izdržavanja kazne zatvora, javljaju se u Engleskoj u 18. veku i zasnivali su se na dobrovoljnom socijalnom radu. U zatvoru Nju Gejt (New Gate), Elizabet Frej (Elisabeth Frey) je organizovala nastavu za osuđena lica, nabavljala materijale za izradu različitih predmeta i tako ih upošljavala. Sara Martin (Sara Martin) osmislila je 1871. godine tečajeve za prevaspitanje muškaraca i žena, podučavala zatvorenike knjigovezačkom zanatu, izradi predmeta od kosti koje je prodavala u korist osuđenih lica (Konstantinović-Vilić & Kostić, 2006).

Takvi i slični pojedinačni slučajevi dobrovoljnog rada ipak su uticali na drugačiji stav javnog mnjenja prema osuđenim licima, pa je na evropskom kontinentu, još davne 1924. godine, u Engleskoj osnovano Centralno udruženje za pomoć otpuštenim osuđenicima (Central Association for the Aid of Discharged Prisoners). Od 1966. godine, a i danas, ta organizacija postoji pod imenom NACRO, (National Association for the Care and Resettlement of Offenders). Vizija asocijacije NACRO (zvanični naziv i transkripcija od 1999. godine) usmerena je na „bezbedno društvo kome pripadaju svi, u kome se poštuju ljudska

pojave penologije korišćen je termin „kriminalna higijena“ za označavanje načina postupanja sa osuđenim licima radi postizanja njihove rehabilitacije. Najbliži pojam ovome je „korekciona administracija i tretman“ (posebno psihološki tretman), ali ni ovaj pojam nije bio opšte prihvaćen (Konstantinović-Vilić & Kostić, str. 15).

prava, a preveniranje zločina znači borbu protiv socijalne isključenosti, a za reintegraciju onih koji krše zakon“.⁶ Zanimljivo je da ova organizacija u svojoj viziji ne pominje rad osuđenika, već: obrazovanje, zdravlje, stanovanje, rehabilitaciju koja treba da „predstavlja srce efektivnosti pravosudnog sistema“.⁷

Standardna minimalna pravila UN-a o postupanju sa osuđenim licima propisuju da se od početka osude vodi računa o budućnosti ovih lica posle njihovog puštanja na slobodu. Neophodno je da budu stvoreni uslovi koji će pojačati samopouzdanje ovih lica i izbeći njihovo etiketiranje kao „bivših osuđenika“.⁸

U savremenoj penologiji, kao i prema osnovama učenja politike suzbijanja kriminaliteta u delu koji se odnosi na osnovne preventivne nosioce, faktore i procese, od posebnog je značaja pružanje pomoći osuđenim licima po otpustu iz ustanova u kojima se izvršava kazna zatvora, odnosno ustanova za izvršenje ostalih krivičnih sankcija institucionalnog karaktera. Bivšim osuđenim licima je neophodno pružiti odgovarajuću pomoć, upravo iz razloga što neki od njih nisu u stanju da sami razreše životne teškoće u novom životu na slobodi, uz neophodno poštovanje društvenih normi i prihvatljivih obrazaca ponašanja.

Prestupnici, koji su inače imali niz teškoća oko prihvatanja tretmana i u procesu prevaspitanja u ustanovama, često, po otpustu, ostaju ili postaju još opterećeniji životnim nedaćama, koje su nekada i odlučujući faktor njihovog neprihvatljivog ponašanja, što utiče, sve zajedno, na pojačavanje konfliktnih crta mnogih osuđenika. Stoga se sam proces prilagođavanja na uslove života na slobodi odvija otežano i stvara pogodno okruženje za ponavljanje dela.

Država zato mora da utiče, pre svega svojom legislaturom, na stvaranje takvog ambijenta koji će umanjiti uslove za ponovo vršenje krivičnih dela. U tom smislu, najpre se u literaturi postpenalna pomoć posmatra kao unutrašnja i spoljašnja, s tim što oblast zakonodavnih rešenja seže od normi krivičnog do normi socijalnog zakonodavstva. Unutrašnja pomoć se sastoji u osnaživanju bivšeg osuđenika, kao podsticanje, ohrabrivanje i davanje saveta kako da razreši teškoće psihološke prirode koje se najčešće javljaju posle otpusta. Spoljašnja pomoć izražava se kroz niz neposrednih, zakonom regulisanih postupanja izvesnih državnih organa kroz davanje materijalnih sredstava, obezbeđenje zaposlenja, rešavanje privremenog smeštaja, pružanje besplatne pravne pomoći u razrešavanju izvesnih pravnih pitanja i sl. U nekim sistemima izvršenja krivičnih sankcija institucionalnog karaktera postoji faza poluslobode, što se smatra jednim oblikom postpenalne pomoći (Milutinović, 1981). Zato je interesantno analizirati zakonska rešenja u

⁶ NACRO. <https://www.nacro.org.uk/about-us/>

⁷ NACRO. <https://www.nacro.org.uk/nacro-services/our-work-in-criminal-justice/>

⁸ United Nations, *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners*, 30 August 1955, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b36e8.html>

новоformiranim državama bivše SFRJ, koje su nekada činile jedinstveni pravni prostor, vezana za ovo važno kriminalnopolitičko pitanje.

Primena postpenalne pomoći u Republici Sloveniji u nadležnosti je centara za socijalni rad i regulisana je normama krivičnog zakonodavstva, kao i iz domena socijalnog staranja i rada.⁹ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Slovenije¹⁰ u čl. 109–111. reguliše otpust osuđenika iz ustanove i pomoć posle otpusta. Propisano je da osuđeniku, koji po otpustu sa izdržavanja kazne nema sredstva za život bez svoje krivice, zavod daje odeću i obuću, a nekada i jednokratnu novčanu pomoć, za koju se obraća nadležnom centru za socijalni rad (član 109 stav 4). Ukoliko je osuđeno lice po otpustu iz ustanove tako bolesno da ne može da je napusti, zavod ga upućuje u najbliži zdravstveni centar, o trošku države (član 110). Nadležne ustanove, kao i druge institucije, moraju učestvovati zajedno sa zavodom za izvršenje kazne zatvora, najmanje tri meseca pre otpusta iz ustanove, u izradi programa mera pomoći osuđenom licu. Svaka od ustanova dužna je da, na svom području, ponudi pomoć pri njegovom uključivanju u društvenu zajednicu, po prestanku kazne (član 111). Centri za socijalni rad u Sloveniji zakonom su ovlašćeni da implementiraju postpenalni tretman. Ove ustanove moraju pomoći osuđenim licima, kao i njihovim porodicama, u periodu tokom i posle izdržane kazne zatvora (čl. 41, 113).¹¹

U Republici Hrvatskoj postpenalna pomoć, odnosno postpenalni oblik tretmana, regulisan je odredbama Zakona o izvršavanju kazne zatvora iz 2021. godine.¹² Priprema za otpust i pomoć posle otpusta iz ustanove propisuju se u članu 177. „Pripremanje zatvorenika za otpust započinje nakon dolaska u kaznionicu odnosno zatvor. Zatvorenika se potiče na odgovorno sudjelovanje u pripremi za otpust u kaznionici odnosno zatvoru i izvan kaznionice odnosno zatvora, a posebice na održavanje odnosa s obitelji, kontaktiranje s državnim tijelima, ustanovama i udrugama, te osobama koje se organizirano bave uključivanjem zatvorenika u život na slobodi. Program pripreme za otpust zatvorenika dio je programa izvršavanja. Kaznionica odnosno zatvor će najkasnije tri mjeseca prije otpusta uključiti zatvorenika u pojedinačni ili skupni savjetodavni rad u vezi s njegovom pripremom za otpust. Priprema za otpust po potrebi uključuje i poduzimanje mjera radi organiziranja smještaja i prehrane, organiziranja liječenja, reguliranja prebivališta odnosno boravišta, unaprjeđivanja obiteljskih odnosa, pronalaženja zaposlenja, završavanja obrazovanja, osiguravanja novčane potpore za podmirenje najnužnijih potreba te druge oblike podrške. Radi pomoći zatvoreniku nakon otpusta kaznionica odnosno zatvor može

⁹ Zakon o socialnem varstvu (Uradni list RS, št. 3/07, 23/07 – popr. in 41/07 – popr.)

¹⁰ Zakon o izvrševanju kazenskih sankcij (Uradni list RS, št. 110/06 – uradno prečišćeno besedilo, 76/08, 40/09, 9/11 – ZP-1G, 96/12 – ZPIZ-2, 109/12, 54/15, 11/18, 200/20 – ZOOMTVI in 141/22)

¹¹ Zakon o socialnem varstvu (Uradni list RS, št. 3/07, 23/07 – popr. in 41/07 – popr.)

¹² Zakon o izvršavanju kazne zatvora (NN 014/2021)

od tijela državne vlasti, institucija i udruga zatražiti poduzimanje mjera iz njihove nadležnosti“. Zakon o socijalnoj skrbi¹³ detaljno reguliše nadležnost centara za socijalni rad, prilikom navođenja vrsta socijalnih usluga predviđenih članom 71, pri čemu se ne pominju eksplicitno kao primaoci otpuštena osuđena lica, ali se po sadržaju mera mogu prepoznati oblici spoljne i unutrašnje postpenalne pomoći.

U Federaciji Bosni i Hercegovini pomoć osuđenom licu nakon otpusta iz ustanove regulisana je Zakonom Bosne i Hercegovine o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera, iz 2016. godine.¹⁴ U članu 136. ovog zakona pod nazivom „Pomoć nakon otpusta“ navodi se: „Zatvorenicima otpuštenim sa izdržavanja kazne zatvora nadležni organi, ustanove i druga pravna lica pružaće potrebnu pomoć za njihovo lakše i brže uključivanje u redovan život na slobodi. Pomoć iz stava prvog podrazumijeva ali i ne ograničava na iznalaženje privremenog smještaja i obezbjeđenje ishrane, neophodno liječenje, iznalaženje nove sredine u kojoj će osuđeno lice živjeti, pomoć u sređivanju porodičnih prilika, u pronalaženju zaposlenja i završetak započetog stručnog osposobljavanja i davanje novčane pomoći za podmirivanje najnužnijih potreba“.

U Republici Srpskoj, pitanja postpenalne pomoći regulisana su Zakonom o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske.¹⁵ U Zakonu u članu 192. pod nazivom „Otpuštanje zatvorenika“, osim odredbi koje se odnose na troškove putovanja i lečenje otpuštenih osuđenika, nema drugog naglaska o postpenalnoj pomoći u vidu zaposlenja ili smještaja bivšeg osuđenika po otpustu.

U Republici Crnoj Gori regulisanje postpenalne pomoći nalazi se u okviru normi krivičnog zakonodavstva, i to u Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija iz 2015. godine.¹⁶ Ove odredbe nalaze se u delu posvećenom otpuštanju osuđenog lica, pri čemu član 95. stav 2. i stav 3. glase: „Prilikom pripreme za otpuštanje iz zatvora, zatvoreniku se daju savjeti u vezi njegovih ličnih, finansijskih i socijalnih pitanja i obezbjeđuje spisak organa i ustanova nadležnih sa socijalnu pomoć i zapošljavanje. Zatvoreniku koji se nalazi na izdržavanju kazne zatvora u trajanju dužem od šest mjeseci ili kazne zatvora od četrdeset godina, a kojem je do redovnog isteka te kazne ostalo najviše tri mjeseca može se radi pripreme za otpuštanje iz zatvora dozvoliti izlazak iz zatvora u trajanju najduže tri dana“. Već u narednom članu 96. pod nazivom: „Pomoć nakon otpuštanja“, zakonopisac kratko navodi: „Ako je zatvoreniku potrebna pomoć nakon otpuštanja iz zatvora, Zavod će uz njegov pristanak, prije otpuštanja iz zatvora, o tome obavijestiti centar za socijalni rad“.

¹³ Zakon o socijalnoj skrbi (NN 018/2022, 046/2022, 119/2022, 071/2023)

¹⁴ Zakon Bosne i Hercegovine o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera (Službeni glasnik BiH, br. 22/2016 - prečišćen tekst)

¹⁵ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 63/2018 i 55/2023)

¹⁶ Zakon o izvršenju kazni zatvora, novčane kazne i mjera bezbjednosti (Službeni list Crne Gore, br. 036/2015)

Krivično zakonodavstvo Republike Severne Makedonije jasno reguliše pravo na postpenalnu pomoć osuđenom licu, i to normama Zakona o izvršenju sankcija iz 2019. godine.¹⁷ Zanimljivo je rešenje koje se odnosi na sudiju za izvršenje sankcija iz člana 43. stav 2. tačka 6. u kojoj se dosledno pominje uloga sudije u postpenalnoj pomoći: „соработка со надлежните центри за социјална работа за постпеналната помош“. Osim ove norme, Zakon u posebnoj glavi XVIII pod nazivom „Помоћ осуденом лицу по отпуста из установе“ (Помош на осудените лица по отпуштање од установата) u članu 258. eksplicite navodi da pomoć posle otpusta predstavlja zbir mera i postupaka koji se primenjuju u cilju uključivanja otpuštenog osuđenog lica u život na slobodi, a sastoji se od: obezbeđivanja smeštaja i ishrane, obezbeđivanja lekova, saveta za izbor mesta prebivališta odnosno boravišta, usaglašavanja porodičnih odnosa, pronalaženja posla, dovršavanja stručnog osposobljavanja, davanja novčane pomoći za podmirenje najneophodnijih potreba, kao i od drugih oblika pomoći i podrške. Ustanova je obavezna da bar pet dana pre otpuštanja osuđenog lica kome je potrebna pomoć po izlasku na slobodu izvesti centar za socijalni rad u mestu prebivališta odnosno boravišta osuđenog lica o danu kada treba da bude otpušteno i koje vidove pomoći, koji su mu lično potrebni, treba da dobije, u cilju njegovog uspešnog uključivanja u život na slobodi (član 258. stav 2). Po otpustu iz ustanove, osuđeno lice, pušteno na uslovni otpust, može da se obrati službeniku za probaciju, u cilju dobijanja pomoći i podrške (član 259).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije iz 2019. godine¹⁸ u Glavi IX pod nazivom „Otpuštanje osuđenog sa izvršenja kazne zatvora“ reguliše sva pitanja koja se odnose na otpust osuđenog iz zavoda i njegovo uključivanje u život na slobodi (čl. 178–186). U članu 185. regulisan je program pripreme za otpust, pri čemu je zavod dužan da pre otpuštanja osuđenog sa izvršenja kazne zatvora, u okviru programa postupanja, utvrdi program pripreme za otpust i pomoći nakon otpuštanja. Priprema osuđenog za otpust započinje nakon dolaska u zavod. Osuđeni se podstiče na aktivno učestvovanje u pripremi za otpust, a posebno da održava odnose sa porodicom, uspostavlja i održava kontakte sa ustanovama i osobama koje se bave uključivanjem osuđenika za život na slobodi (unutrašnja postpenalna pomoć). Program za otpust je sastavni deo programa postupanja.

Postupak pružanja pomoći i prihvata regulisan je članom 186. U ostvarivanju pružanja pomoći i prihvata zavod sarađuje sa povereničkom službom, organom starateljstva nadležnim prema mestu poslednjeg prebivališta, odnosno poslednjeg boravišta osuđenog pre upućivanja na izvršenje kazne zatvora, policijom i odgovarajućom organizacijom ili udruženjem. Zavod je dužan da pre otpuštanja osuđenog o tome obavesti policiju u mestu prebivališta, odnosno boravišta

¹⁷ Закон на извршување на санкциите (Службен весник на Република Северна Македонија, бр. 99/2019)

¹⁸ Закон о извршењу кривичних санкција (Службени гласник РС, бр. 55/2014 и 35/2019)

osuđenog, kao i sud koji je izrekao kaznu zatvora. Postupak pružanja pomoći i prihvata osuđenog nakon izvršene kazne zatvora uređuje se posebnim zakonom. Taj poseban zakon jeste Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera¹⁹, kojim je u članu 57. stav 1. predviđeno da program pomoći kao skup mera i postupaka koje lice posle izvršene kazne zatvora dobrovoljno prihvata, a koji se primenjuje u cilju uključivanja u život na slobodi obuhvata: 1) pružanje pomoći prilikom pronalaženja smeštaja i ishrane; 2) pružanje pomoći u ostvarivanju prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu; 3) davanje saveta u cilju usklađivanja porodičnih odnosa; 4) pružanje podrške i pomoći prilikom pronalaženja zaposlenja, odnosno dovršavanja školovanja ili stručnog osposobljavanja; 5) uspostavljanje saradnje sa nadležnim centrom za socijalni rad u cilju davanja novčane podrške za podmirivanje najnužnijih potreba; 6) pružanje podrške i pomoći u uzdržavanju od upotrebe opojnih droga i alkohola; 7) pružanje drugih oblika pomoći i podrške.

U navedenim odredbama pozitivnog zakonodavstva zemalja u okruženju i kod nas uočljivo je da se u legislaturi jasno razlikuju vidovi unutrašnje i spoljašnje pomoći koja se pruža osuđenom licu, u cilju njegove potpune socijalne rehabilitacije i reintegracije u društvenu zajednicu. Oba vida pomoći regulisana su krivičnopravnim normama, kao i normama iz oblasti socijalne zaštite i radnopravnog zakonodavstva. Zajedničko svim posmatranim državama jeste da su odredbe o postpenalnoj pomoći vezane za radnu integraciju osuđenih lica vrlo skromne, i možemo reći da su one jednokratne i interventno usmerene na trenutak kada je osuđeno lice otpušteno iz određene ustanove, bez navođenja konkretnih institucionalnih mehanizama koji bi se u dužem periodu posvetili ovom pitanju, kao i bez preciziranja izvora finansiranja takvih aktivnosti. Takođe, primećujemo da se ni u jednom od analiziranih propisa ne spominje mogućnost primene socijalnog preduzetništva kao oblika postpenalne pomoći. Buduća aktivnost zakonodavca u svim navedenim državama treba biti usmerena ka prepoznavanju socijalnog preduzetništva i u krivičnopravnim propisima i drugim zakonskim tekstovima kojima je regulisana pomoć osuđenom licu po otpustu na slobodu. Iz te perspektive socijalno preduzetništvo treba posmatrati dvojako, s jedne strane kao unutrašnju, a sa druge strane kao spoljašnju pomoć. U prvom smislu socijalno preduzetništvo treba predstaviti osuđenom licu u periodu dok se nalazi u nadležnoj instituciji, ukazujući na njegove prednosti, držati praktične obuke, omogućiti sticanje veština za osnivanje, rad i rukovođenje socijalnim preduzećem, i na taj način osnažiti ova lica da se bave tom delatnošću. U drugom smislu, kao spoljašnji oblik pomoći, potrebno je uspostaviti institucionalne i finansijske mehanizme kako bi se osuđenim licima pružala potrebna podrška da se integrišu na tržište rada, bave ovom delatnošću, i da se na najmanju moguću meru svede mogućnost ponovnog vršenja krivičnih dela. Ipak, oblikovanje javnog mnjenja nije samo pitanje formalno-pravnog regulisanja, već promena u stavu društva prema bivšim osuđenim licima. Još je u svojim radovima iz oblasti kriminalne politike

¹⁹ Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera (Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 87/2018)

Milutinović (1984, str. 347–348) izneo da „javno mnjenje reaguje negativno na savremene tendencije u penitencijarnoj praksi uopšte, da nerado gleda na mnoge korekzione tretmane, na otvorene ustanove i uopšte na nove penitencijarne reforme“. Lica koja su prekršila zakon su imala svoju priliku da žive društveno korisnim životom i nisu je iskoristila na pravi način. Otuda neshvatanje kod većine stanovništva značaja daljeg ulaganja države u postpenalnu pomoć, koja stoga u retkim slučajevima funkcioniše u zadovoljavajućem smislu i u potpunosti na način kako je to propisano normama pozitivnog zakonodavstva savremenih država. Imajući u vidu prethodno navedeno, socijalno preduzetništvo sigurno predstavlja bitan faktor koji može da menja odnos šire društvene zajednice prema bivšim osuđenim licima. Obavljanje delatnosti koje su korisne za članove jednog društva, a od strane lica koja su bila u sukobu sa zakonom, treba da utiče na smanjenje socijalne distance prema njima, kao i na njihovo nesmetano i ravnopravno uključivanje u svakodnevne društvene aktivnosti bez diskriminacije.

Regulisanje socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji i radna integracija osuđenih lica

Socijalno preduzetništvo se razlikuje od klasičnog preduzetništva jer njegov primarni cilj nije ostvarivanje dobiti, već realizacija „društvene svrhe“ i pružanje pomoći određenim marginalizovanim društvenim grupama, kao što su: deca, stariji, osobe sa invaliditetom, prekršioci zakona i dr. (Macura, 2014, str. 35). Stoga, imajući u vidu njegovu socijalnu komponentu, socijalno preduzetništvo može biti korišćeno i kao „inovativan način“ za rešavanje problema nezaposlenosti bivših osuđenih lica i uopšteno njihovu reintegraciju u društvo (N. Nikolić & N. Nikolić, 2016, str. 24), jer njihov marginalizovani položaj i nedostatak preciznih podataka dovode do toga da oni ostaju „bez adekvatne pažnje“ i potpuno nevidljivi za donosiocce odluka prilikom kreiranja javnih politika (Brljak et al., 2020, str. 21).

Socijalno preduzeće, u poređenju sa neprofitnim i profitnim organizacijama, odlikuju dve karakteristike: prvo, za razliku od neprofitnih organizacija njih izdvaja „snažna privredna delatnost i spremnost da se upuste u preuzimanje rizika“, drugo, u poređenju sa tržišno orijentisanim privrednim subjektima kojima je na prvom mestu maksimizacija profita, socijalna preduzeća odlikuje „snažna orijentacija prema širim socijalnim ciljevima i interesima šire zajednice“ (Cvejić et al., 2008, str. 18).

U literaturi se navode sledeći uslovi koji treba da budu ispunjeni kako bi se određena delatnost mogla okarakterisati kao socijalno preduzetništvo: 1) „postojanje socijalne misije“, a negde se posebno ističe i „ekološka misija koja je posebno istaknuta u upravljačkom aktu“ (Novaković et al., 2020, str. 7), 2) „postojanje tržišnog načina delovanja“, 3) „postojanje određenog oblika nadzora“, 4) „regulisanje raspodele dobiti i imovine“, 5) „uspostavljanje samoodrživosti

organizacije ili preduzeća“, 6) „zaštita interesa samih aktera socijalnog preduzeća i zajednice“, 7) „širok spektar stejkholdera i povezanost sa lokalnom zajednicom“, 8) „demokratsko načelo upravljanja“, 9) „socijalna odgovornost prema zaposlenima“ (Halilbašić et al., 2015, str. 13–14).

U Republici Srbiji je donet Zakon o socijalnom preduzetništvu, koji u članu 3. stav 1. tačka 2. definiše socijalno preduzetništvo kao „obavljanje delatnosti od opšteg interesa, radi stvaranja novih i inovativnih mogućnosti za rešavanje društvenih problema, problema pojedinaca ili društveno osetljivih grupa i sprečavanja nastajanja i otklanjanja posledica socijalne isključenosti, jačanja društvene kohezije i rešavanja drugih problema u lokalnim zajednicama i društvu u celini“. Ovakva definicija obuhvata prethodno navedene uslove koje je potrebno ispuniti da bi se određena delatnost tretirala kao socijalno preduzetništvo, i zakonodavac posebno naglašava značaj koje ono ima za rešavanje društvenih problema kako samog pojedinca tako i društveno osetljivih grupa uopšteno. Socijalno preduzetništvo ima značaj i kao mehanizam prevencije, ali i kao način za otklanjanje posledica socijalne isključenosti u lokalnoj sredini i na nivou celog društva.

Zakon o socijalnom preduzetništvu predviđa sledeća načela u članu 4. na kojima se zasniva socijalno preduzetništvo: 1) *načelo transparentnosti* prema kome subjekti socijalnog preduzetništva treba da svoje poslovanje tj. obavljanje društvene misije približe javnosti, a sa druge strane, nadležni organi državne uprave, pokrajinske i lokalne samouprave takođe treba da budu transparentni u procesu pružanja podrške socijalnim preduzećima kroz davanje određenih podsticaja; 2) *načelo odgovornosti* koje podrazumeva odgovornost u ostvarivanju društvene delatnosti, kao i prilikom raspolaganja dobiti i imovinom; 3) *načelo održivog rasta i razvoja* odnosi se na neophodnost da se u vidu imaju klimatske promene, očuvanje prirodnih resursa, povećanje energetske efikasnosti i sl, i njihov uticaj na osetljive kategorije stanovništva, rodnu ravnopravnost, kao i borbu protiv siromaštva; 4) *načelo partnerstva i sinergijskog delovanja javnog, privatnog i civilnog sektora*.

Takođe, zakonodavac propisuje da se socijalno preduzetništvo naročito ostvaruje kroz: 1) proizvodnju dobara i pružanje usluga (socijalnih, obrazovnih, zdravstvenih i dr); 2) radnu integraciju; 3) poslovanje koje doprinosi održivom razvoju devastiranih područja i lokalnih zajednica; 4) poslovanje kojim se rešavaju problemi u drugim oblastima od opšteg interesa, pri čemu ono može biti ostvareno svakako i kroz druge aktivnosti zavisno od konkretnog slučaja. Status socijalnog preduzetništva mogu steći preduzetnik, privredni subjekt i subjekt civilnog sektora uz ispunjenje uslova predviđenih članom 8. Zakona o socijalnom preduzetništvu.

U navedenom zakonu se posebno naglašava da je socijalno preduzetništvo usmereno ka društveno osetljivim grupama, koje su u članu 6. definisane „kao lica koja se nalaze u sistemu socijalne zaštite, teže zapošljiva nezaposlena lica u skladu

sa propisima iz oblasti zapošljavanja i ostala teže zapošljiva lica iz posebno osetljivih kategorija, kao i pripadnici drugih osetljivih društvenih grupa određenih zakonom“. Zakonodavac ovakvom formulacijom društveno osetljive grupe posmatra dosta široko, i ne navodi konkretne grupe lica koja su u povećanom riziku od diskriminacije. Svakako da ovu odredbu treba tumačiti i u kontekstu osuđenih lica i problema njihove integracije na tržište rada. Na primer, Zakon o društvenom preduzetništvu Republike Srpske²⁰ u članu 5. stav 4. tačka 1) podtačka 1. kao teže zapošljivu kategoriju lica eksplicitno prepoznaje između ostalih i lica u stanju socijalne potrebe zbog *izdržavanja kazne i otpusta iz ustanova*.

Donošenje Zakona o socijalnom preduzetništvu stvorilo je institucionalni okvir za ostvarivanje ovakvog oblika delatnosti, kao i njegovu primenu na različite društvene probleme i prema različitim kategorijama lica koja su u posebnom riziku od diskriminacije i socijalne isključenosti. Kada je reč o radnoj integraciji osuđenih lica kroz bavljenje socijalnim preduzetništvom u Republici Srbiji, još uvek je rano da govorimo o iskorišćenosti ovakve mogućnosti i efektima novog zakona. Vrlo je teško pronaći slučajeve socijalnih preduzeća u našoj zemlji čiji je fokus posebno na bivšim osuđenim licima i njihovoj radnoj integraciji. Na primer, nevladina organizacija „Restart“ koja je posvećena radu sa bivšim zavisnicima i bivšim osuđenim licima, na svom sajtu navodi i ostvarivanje delatnosti socijalnog preduzetništva kroz pružanje usluga selidba, prevoza, čišćenja prostora i dubinskog pranja nameštaja od strane ovih lica²¹. Slične aktivnosti su navedene u kontekstu rada nevladine organizacije „Neostart“²² i kroz pružanje podrške u okviru programa „Help“²³. Upporedna iskustva npr. iz udruženja Delfi-Job iz Luksemburga ukazuju na primenu socijalnog preduzetništva kako tokom izdržavanja izrečene kazne zatvora, tako i nakon što lice bude pušteno na slobodu. Nakon odslužene kazne, ova lica mogu da se zaposle u procesu dizajna i proizvodnje nameštaja, s njima se zaključuje ugovor o radu i primaju minimalnu zaradu. Zavisno od njihovog odnosa prema poslu, radne discipline, i rada vikendom, njima se zarada može i povećavati (Nikolić & Nikolić, 2016, str. 24–25). Brojni su i primeri u Ujedinjenom Kraljevstvu gde se nude dve vrste podrške bivšim osuđenim licima. S jedne strane, nakon izlaska iz zatvora ova lica dobijaju priliku da se zaposle u već osnovanim socijalnim preduzećima koja zapošljavaju samo ovu grupu lica, a s druge strane, njima se nudi podrška da na osnovu stečenih kvalifikacija i veština tokom izdržavanja kazne zatvora, oni sami mogu da osnuju svoja socijalna preduzeća ili mikro-preduzeća generalno i obavljaju određenu delatnost (Jervis, 2013).

²⁰ Zakon o društvenom preduzetništvu Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 111/2021)

²¹ Restart socijalno preduzetništvo. <http://restart.org.rs/o-nama/>

²² Neostart. <https://neostart.org/>

²³ RTS (2023, 19. avgust) *Kuda posle zatvora – uz pomoć države i društva druga šansa za normalan život*. <https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/5257427/osudjenici-socijalizacija-zaposlenje.html>

Zaključak

Socijalno preduzetništvo kao inovativan oblik poslovanja objedinjuje dve komponente: tržišnu, jer se njime ostvaruje određeni profit na tržištu roba i usluga, a sa druge strane, socijalnu, jer je usmereno na rešavanje predvidivih teškoća vezanih za društveno osetljive grupe, kao i reinvestiranje ostvarenog kapitala u te svrhe. Donošenjem Zakona o socijalnom preduzetništvu u Republici Srbiji po prvu put je regulisan ovakav oblik delatnosti, iako su faktički ove vrste preduzeća postojale i pre donošenja ovog propisa (npr. određene organizacije civilnog društva u okviru svog delovanja su pre donošenja ovog propisa obavljale delatnosti koje se mogu okarakterisati kao socijalno preduzetništvo). Zakon ne nabraja eksplicitno koje su društvene grupe posebno osetljive, već ih generalno opisuje, stoga, fleksibilnost zakonske odredbe i njeno ekstenzivno tumačenje omogućava da se tu svrstaju različite kategorije lica, gde bi spadala i osuđena lica.

Pitanja posvećena radnoj integraciji i položaju osuđenih lica na tržištu rada u Republici Srbiji su još uvek nedovoljno obrađena, nema jasnih podataka, niti je ova grupa lica posebno prepoznata određenim strateškim dokumentom gde bi primarni fokus bio prema njima. Domaći propisi u oblasti izvršenja krivičnih sankcija, kao i propisi u oblasti socijalne zaštite regulišu postpenalnu pomoć uopšteno, čiji jedan segment jeste pružanja podrške i pomoći prilikom pronalazjenja zaposlenja, odnosno dovršavanja školovanja ili stručnog osposobljavanja.

Socijalno preduzetništvo predstavlja novu šansu kako za osuđena lica u smislu njihove integracije na tržište rada nakon izvršenja izrečene kazne, tako i za društvo u celini, a sa ciljem da se stopa povratništva smanji, a opšte i individualno blagostanje poveća.

U predstojećem periodu je potrebno da se odgovarajućim sredstvima podstiče osnivanje socijalnih preduzeća koja će ako ne ekskluzivno, onda barem inkluzivno zapošljavati i bivša osuđena lica, ili im pružati odgovarajuću mentorsku podršku da osnivaju svoja preduzeća istog statusa. Ovaj drugi model podsticaja bi doprinio i stvaranju jedne mentorske podrške između samih osuđenih lica koja bi iz ličnog iskustva mogla najbolje da razumeju lica koja se nalaze u istoj ili sličnoj situaciji i takođe budu jedni drugima uzori u smislu uspešne radne integracije i bavljenja preduzetništvom. U cilju daljeg jačanja uloge socijalnog preduzetništva može se razmotriti i intencija da odredbe o njihovom značaju kao obliku postpenalne pomoći budu dodate u odredbe Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, kao i u odredbe Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera. Na taj način bi se normativno uticalo na podsticanje bavljenjem socijalnim preduzetništvom, a i donosioci odluka bi imali još jače pravno utemeljenje da kreiranjem javnih politika i primenom različitih mera doprinose popularizaciji socijalnog preduzetništva u konkretne svrhe.

Literatura

- Atanacković, D. (1988). *Penologija*. Naučna knjiga.
- Brljak, Z., Penezić, N., & Bobić, A. (2020). Resocijalizacija i preduzetnička inicijativa radno angažovanih osuđenika penalnih ustanova u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini. *Poslovna ekonomija*, 14(1), 20–33. <https://doi.org/10.5937/poseko17-27151>
- Cvejić, S., Babović, M., & Vuković, O. (2008). *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*. Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) Srbija. <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/13-Mapping-of-Social-Enterprises-in-Serbia.pdf>
- Gorvet, Z. (2022, 14. novembar). Demografija: Koliko ljudi može da podnese Zemlja. *BBC News na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-63120994>
- Halilbašić, M., Osmanković, J., & Talić, A. (2015). *Modeli socijalnog preduzetništva u BiH*. YEP Working Papers. YEP i Ekonomski institut Sarajevo. <http://szztk.ba/wp-content/uploads/2016/11/Modeli-socijalnog-poduzetnistva-u-BiH.pdf>
- Jervis, J. (2013, January 22) *How social enterprise can help reduce re-offending*. <https://www.theguardian.com/social-enterprise-network/2013/jan/22/social-enterprise-reduce-reoffending>
- Konstantinović-Vilić, S., & Kostić, M. (2006). *Penologija*. SVEN.
- RTS (2023, 19. avgust) *Kuda posle zatvora – uz pomoć države i društva druga šansa za normalan život*. <https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/5257427/osudjenici-socijalizacija-zaposlenje.html>
- Macura, R. (2014). Socijalno preduzetništvo u funkciji rješavanja problema nezaposlenosti. U M. Mirosavljević (Ur.), *Socijalno preduzetništvo – model za (samo)zapošljavanje u budućnosti* (str. 27–40). Udruženje građana „Svjetionik“, Agencija za saradnju, edukaciju i razvoj – ACED. https://sec.blc.edu.ba/wp-content/uploads/2015/01/Socijalno_preduzetnistvo_zbornik.pdf#page=73
- Milutinović, M. (1981). *Penologija*. Savremena administracija.
- Milutinović, M. (1984). *Kriminalna politika*. Savremena administracija.
- NACRO. <https://www.nacro.org.uk/about-us/>
- NACRO. <https://www.nacro.org.uk/nacro-services/our-work-in-criminal-justice/>
- Neostart. <https://neostart.org/>
- Nikolić, N., & Nikolić, N. (2016). *Vreme je za drugu šansu - Mogućnosti za zapošljavanje bivših osuđenika – analiza i preporuke*. Beogradski centar za ljudska prava. http://bgcentar.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2018/06/Druga-sansa_tekst-analiza.pdf
- Novaković, N., Macura, R., & Novaković, N. (2020). Zašto pokrenuti socijalno preduzeće? *Tranzicija*, 23(45), 51–64.
- Prison life*. (2022). <https://www.roblox.com/games/155615604/Prison-Life>
- Restart socijalno preduzetništvo*. <http://restart.org.rs/o-nama/>
- United Nations, *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners*, 30 August 1955, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b36e8.html>
- Zakon o socialnem varstvu (Uradni list RS, št. 3/2007, 23/2007 – popr. in 41/2007 – popr.)
- Zakon o izvrševanju kazenskih sankcij (Uradni list RS, št. 110/2006 – uradno prečišćeno besedilo, 76/2008, 40/2009, 9/2011 – ZP-1G, 96/2012 – ZPIZ-2, 109/2012, 54/2015, 11/2018, 200/2020 – ZOOMTVI in 141/2022)
- Zakon o izvršavanju kazne zatvora (NN 014/2021)
- Zakon o socijalnoj skrbi (NN 018/2022, 046/2022, 119/2022, 071/2023)

- Zakon Bosne i Hercegovine o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera (Službeni glasnik BiH, br. 22/2016 - prečišćen tekst)
- Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 63/2018 i 55/2023)
- Zakon o društvenom preduzetništvu Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 111/2021)
- Zakon o izvršenju kazni zatvora, novčane kazne i mjera bezbjednosti (Službeni list Crne Gore, br. 036/2015)
- Закон на извршување на санкциите (Службен весник на Република Северна Македонија, бр. 99/2019)
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 35/2019)
- Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera (Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 87/2018)
- Zakon o socijalnom preduzetništvu (Službeni glasnik RS, br. 14/2022)

The Importance of Social Entrepreneurship for the Labour Integration of Convicted Persons*

Aleksandar Mihajlović

Institute of Comparative Law, Belgrade, Serbia

Social entrepreneurship as an innovative form of business that combines market principles of functioning, as well as a special social role to overcome certain life difficulties faced by members of various vulnerable social groups, for the first time, received its normative framework in the Republic of Serbia with the adoption of the Law on Social Entrepreneurship. The subject of this paper is social entrepreneurship in the context of labour integration of convicted persons, and this research aims to indicate to what extent this new legal framework can be applied as a kind of post-penal assistance in the Republic of Serbia. The Law on the Execution of Criminal Sanctions and the Law on the Execution of Extra-Communal Sanctions and Measures provide that post-penal assistance after a convicted person's release from prison includes support related to integration into the labour market but without further details on how this would be achieved. Therefore, social entrepreneurship after the adoption of the concrete law in 2022 in the Republic of Serbia should be used as an instrument for the labor integration of convicted persons. Additional observation of this perspective of social entrepreneurship with a suitable public policy document would contribute to better planning and creation of measures aimed at achieving the desired results (reduction of recidivism rate), as well as monitoring the effectiveness and efficiency of the application of adopted legal solutions from the new regulation.

KEYWORDS: convicted person / labour / social entrepreneurship / post-penal assistance

PRIMLJENO: 26.10.2023. godine
REVIDIRANO: 20.11.2023. godine
PRIHVAĆENO: 1.12.2023. godine

* Predloženo citiranje: Mihajlović, A. (2023). Značaj socijalnog preduzetništva za radnu integraciju osuđenih lica. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 153–168. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023039>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Izvršenje kazne „kućnog zatvora“: Problemi u praksi*

Tamara Brovet^a

Treći osnovni sud u Beogradu, Srbija

Kazna zatvora sa izdržavanjem u prostorijama u kojima osuđeni stanuje (tzv. „kućni zatvor“) se javlja kao jedna od najzastupljenijih alternativnih krivičnih sankcija u praksi domaćih sudova, naročito nakon poslednjih izmena Krivičnog zakonika kojima je značajno smanjena mogućnost izricanja uslovne osude. Specifičnost ove sankcije se ogleda u samom izvršenju kazne zatvora, jer ona ne predstavlja posebnu sankciju već različit način izvršenja kazne zatvora, koja se ne izdržava u zavodu za izvršenje kazne zatvora već u prostorijama u kojima osuđeni stanuje, što je po pravilu povoljnije za osuđeno lice. Međutim, „kućni zatvor“, iako predstavlja oblik izvršenja kazne zatvora, u mnogome se razlikuje od „klasičnog zatvora“ i zbog svojih karakteristika jeste *sui generis* vid lišenja slobode. Iako ovakav specifičan način izvršenja kazne zatvora koji se s obzirom na svoje karakteristike svrstava u alternativnu krivičnu sankciju ima brojne prednosti, u praksi se javljaju i značajni problemi prilikom realizacije „kućnog zatvora“, naročito prilikom započinjanja izvršenja, koje zakonodavac nije precizno regulisao, zbog čega često dolazi do nemogućnosti da se uopšte započne sa izvršenjem. Takođe, treba ukazati i na smanjenu mogućnost praćenja resocijalizacije učinioca prilikom izvršenja „kućnog zatvora“ u odnosu na klasičnu kaznu zatvora koju osuđeni izdržava u penalnim uslovima, tačnije u specijalizovanoj ustanovi za izvršenje kazne zatvora. Cilj ovog rada je da ukaže na uočene probleme prilikom izvršenja ove vanzavodske krivične sankcije u praksi sudova, te da pruži moguća rešenja problema koji nastaju prilikom realizacije kazne „kućnog zatvora“.

KLJUČNE REČI: kućni zatvor / alternativne krivične sankcije / problemi u izvršenju kazne „kućnog zatvora“ / moguća rešenja

* Korespondencija: tamara.broveta@gmail.com, Treći osnovni sud u Beogradu, Bulevar Mihajla Pupina 16, 11070 Beograd, Srbija

Rad je delom predstavljen na naučno-stručnom skupu „Alternativne sankcije i mere u krivičnom pravu“ održanom 11.05.2022. godine u organizaciji Pravnog fakulteta Univerziteta Union i Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja. Izlaganje je dostupno kao sažetak: Brovet, T. (2022). Problemi prilikom izvršenja kazne zatvora sa izdržavanjem u prostorijama u kojima osuđeni stanuje. *Knjiga apstrakata Alternativne sankcije i mere u kaznenom pravu* (str. 7–8). Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://pravnofakultet.edu.rs/alternativne-sankcije-i-mere-u-kaznenom-pravu>

^a sudija Trećeg osnovnog suda u Beogradu, studentkinja doktorskih studija Pravnog fakulteta Univerziteta Union.

Uvod

Ideja alternativnih krivičnih sankcija nastala je krajem devetnaestog veka sa pojavom i razvojem novih škola u krivičnom pravu, kao što je sociološka škola (Bejatović, 2018). Naime, u okviru naučnih stavova koje donose ove škole, posvećuje se značajna pažnja mogućnostima uvođenja i primene alternativnih sankcija kao manje represivnim merama koje bi se primenjivale u slučajevima u kojima nije neophodno primeniti kaznu zatvora, kao tendencija humanizacije samog krivičnog prava i društva uopšte. „Kućni zatvor“ prvi put se pojavio u Sjedinjenim Američkim Državama, a na federalnom nivou prvi put je primenjen 1985. godine u presudi slučaja Morin Marfi. Ona je osuđena na ovu kaznu zbog krivičnog dela prevare u osiguranju, a kazna "kućnog zatvora" trajala je dve godine. Tokom ovog perioda, bilo joj je zabranjeno napuštanje stana osim u hitnim medicinskim slučajevima, odlaska na posao ili u crkvu, te radi nabavke osnovnih životnih potrepština. Istovremeno, presudom je određeno da bi, u slučaju kršenja utvrđenih uslova, osuđena morala izdržati izrečenu kaznu zatvora u ustanovi za izdržavanje kazne (Hurwitz, 1987). Nakon toga, Engleska je 1991. godine donela Criminal Justice Act kojim je uveden kućni zatvor kao najliberalniji model, poznat kao tzv. „curfew“. Ovaj model obavezuje osuđenog da boravi u svom domu samo određeni broj sati. Razlog ovog zakonskog rešenja bio je omogućavanje osuđenima da idu na posao, pohađaju kurseve za osposobljavanje, posećuju centre za probaciju, obavljaju rad u opštem interesu ili se podvrgavaju tretmanima u slučaju zloupotrebe droga. Cilj je bio i stvaranje rasporeda vremena koji bi doprineo smanjenju određenih oblika kriminaliteta, poput krađa u sredstvima prevoza, kafanskih tuča i drugih oblika nereda, a ne da se osuđenici zadrže u kući tokom većeg dela dana. Pored toga, određeno je i da je uslov za primenu ove kazne da osuđeni bude stariji od šesnaest godina te da kućno zatvaranje može trajati najduže šest meseci, pri čemu se izvršenje ove kazne može predvideti na više mesta, s tim što je bila predviđena i mogućnost kombinovanja kućnog zatvora sa elektronskim nadzorom. Posle Sjedinjenih Američkih Država i Engleske, dakle država sa anglosaksonskih pravnim sistemom i druge evropske zemlje sa kontinentalnim pravnim sistemom su prihvatile „kućni zatvor“ sa elektronskim nadzorom. Švedska je uvela „kućni zatvor“ sa elektronskim nadzorom 1994. godine i nakon toga Holandija 1995. godine, prvobitno kroz pilot projekte a zatim i u vidu zakonskih regulativa, da bi potom ova krivična sankcija bila uvedena i u Francuskoj 1997. godine, Belgiji 1998. godine te u Španiji i Švajcarskoj 2002. godine. Kaznu „kućnog zatvora“ u narednom periodu prihvataju i mnoge druge evropske države iako primena elektronskog nadzora nije još toliko učestala kao u zemljama anglosaksonskom pravnog sistema (Tešović, 2018).

Značajan uticaj na implementaciju alternativnih krivičnih sankcija kao vida kaznenog reagovanja imala su i dva međunarodna dokumenta. Naime, OUN je decembra 1990. godine usvojila Standardna minimalna pravila o alternativnim

merama¹, poznatija kao Tokijska pravila i čiji je cilj bio da se smanji upotreba kazne zatvora i racionalizuje kaznena politika, imajući u vidu ljudska prava, zahteve za socijalnom pravdom i rehabilitaciju učinioca, utvrđujući pri tom ciljeve alternativnih sankcija – da se prilagode učiniocu i delu ali i da ujedno garantuju zaštitu društva te da umanje primenu kazne zatvora. Prema Tokijskim pravilima, kriterijumi za primenu alternativnih sankcija bi se odnosili na vrstu i težinu izvršenog krivičnog dela, lična svojstva učinioca, svrhu kažnjavanja i prava žrtve. Pored toga, Probaciona pravila Saveta Evrope², uz koja su usvojeni i Komentari Evropskog odbora za problem kriminaliteta određuju probaciju kao primenu mera i sankcija koja su zakonom propisana i namenjena učiniocu krivičnog dela, s tim što se ona sprovode u zajednici i uključuju niz aktivnosti i inretvencija u koja se odnose na nadzor, kao i vođenje i pomoć, a u cilju socijalne integracije učinioca i doprinosa sigurnosti zajednice (Ignjatović, 2013). Primena alternativnih krivičnih sankcija dobija na svom značaju i s obzirom na izraženu potrebu harmonizacije krivičnih sankcija u zemljama članicama Evropske unije (Satzger, 2019). Dakle, trebalo je vremena da pomenute novine dobiju i svoju praktičnu primenu kroz zakonsku regulativu, tako da je njihovo normiranje i uvođenje u krivičnopravni sistem Republike Srbije relativno novo.

„Kućni zatvor“ se u krivičnopravni sistem Republike Srbije uvodi Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika (dalje: KZ) iz 2009. godine³ i nalazi svoju realizaciju u Zakonu i izvršenju vanzavodskih sankcija i mera („Službeni glasnik Republike Srbije“ br. 55/2014 i 87/2018). „Kućni zatvor“, iako predstavlja oblik izvršenja kazne zatvora, u mnogome se razlikuje od „klasičnog zatvora“ i zbog svojih karakteristika jeste sui generis vid lišenja slobode (Škulić, 2018). Ovaj oblik lišenja slobode je, po pravilu, znatno blaži od izdržavanja kazne zatvora u kazneno popravnim zavodima, budući da se osuđeno lice ne izmešta iz svoje sredine u kojoj stanuje i ne menja radikalno uobičajene životne aktivnosti u okviru svog doma, pri čemu uz saglasnost Poverenika može i da ide na posao, te se ovakvim lišenjem slobode ona značajno manje i ograničava. Stoga, u slučaju osude na kaznu „kućnog zatvora“, iako je učiniocu krivičnog dela izrečena kazna zatvora, to i dalje ne znači da mu je izrečena najstroža krivična sankcija, upravo zato što se može odrediti da se kazna zatvora izdržava u prostorijama u kojima osuđeni stanuje (Drakić & Milić, 2020), što ukazuje na specifičnu - blažu prirodu ove sankcije, koju bi trebalo posmatrati kao izuzetnu pogodnost koja se koristi

¹ *Minimalna standardna pravila o alternativnim merama* – Tokijska pravila (United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures – The Tokyo Rules) iz 1990. godine, usvojena Rezolucijom Ujedinjenih nacija br.45/110 od 14. decembra 1990. godine.

² *Recommendation CM/rec (2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules.*

³ Institut tzv. „kućnog zatvora“ je prvi put uveden u krivičnopravni sistem Republike Srbije Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika („Službeni glasnik Republike Srbije“ br. 72/2009), da bi nakon toga njegova pravna regulativa bila precizirana kasnijim izmenama i dopunama ovog zakonika („Službeni glasnik Republike Srbije“ br. 121/2012 i br. 35/2019).

umesto kratkotrajne kazne zatvora (Mrvić-Petrović, 2012) . Ovaj poseban oblik izdržavanja kazne zatvora se u skladu sa čl. 45, st. 3 KZ može odrediti u slučajevima kada je učiniocu izrečena kazna zatvora do jedne godine, ukoliko se s obzirom na ličnost učinioca, njegov raniji život, odnosno držanje posle učinjenog dela, stepen krivice i druge okolnosti pod kojima je delo učinjeno može očekivati da će se i na taj način ostvariti svrha kažnjavanja. Dakle, radi se o blažim oblicima kriminaliteta koji ne iziskuju nužno izdvajanje osuđenog u kazneno-popravni zavod kako bi se izrečenom kaznom na najbolji način ostvarila opšta svrha kažnjavanja predviđena čl. 42 KZ, odnosno svrha specijalne i generalne prevencije, a imajući u vidu visok stepen opasnosti okrivljenog, već se procenjuje da se i izdržavanjem kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje može ostvariti svrha kažnjavanja. Sa jedne strane, radi se o humanizaciji izvršenja kazne zatvora kod blažih oblika kriminaliteta, a sa druge strane o „jeftinijoj“ krivičnoj sankciji, s obzirom da je „klasični zatvor“ po pravilu skupa krivična sankcija.

Iako ovakav specifičan način izvršenja kazne zatvora koji se s obzirom na svoje karakteristike svrstava u alternativnu krivičnu sankciju ima brojne prednosti, u praksi se javljaju i značajni problemi prilikom realizacije, naročito prilikom započinjanja izvršenja ove sankcije, koje zakonodavac nije precizno regulisao, zbog čega često dolazi nemogućnosti da se uopšte započne sa izvršenjem kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje. Cilj ovog rada je da ukaže na uočene probleme prilikom izvršenja kazne „kućnog zatvora“ u praksi sudova, te da pruži moguća rešenja problema koji nastaju prilikom realizacije ove vanzavodske krivične sankcije.

Problemi izvršenja kazne „kućnog zatvora“

Kazna zatvora sa izdržavanjem u prostorijama u kojima osuđeni stanuje, odnosno „kućni zatvor“, predstavlja jednu od najzastupljenijih alternativnih krivičnih sankcija u praksi naših sudova, naročito nakon poslednjih izmena KZ kojima je značajno smanjena mogućnost izricanja uslovne osude. Specifičnost ove sankcije se ogleda u samom izvršenju kazne zatvora. Dakle, ona ne predstavlja posebnu sankciju ili kaznu već različit (i po pravilu povoljniji) način izvršenja kazne zatvora, koja se ne izdržava u zavodu za izvršenje kazne zatvora već u prostorijama u kojima osuđeni stanuje. Uslovi za njeno izricanje su predviđeni čl. 45, st. 3 KZ. U st. 4 je predviđeno da osuđeni kojem je određeno izvršenje kazne zatvora u prostorijama u kojima stanuje ne sme napuštati te prostorije, osim u slučajevima propisanim zakonom koji uređuje izvršenje krivičnih sankcija, a da će u slučaju da jednom u trajanju od preko šest časova ili dva puta u trajanju do šest časova samovoljno napusti prostorije u kojima stanuje, sud odrediti da ostatak kazne izdrži u zavodu za izvršenje kazne zatvora. Dakle, kršenje ove zabrane ima za posledicu dalje izvršenje kazne „klasičnog zatvora“ (Lazarević, 2011). Sam postupak izvršenja ove vanzavodske sankcije uređuje Zakon o izvršenju

vanzavodskih sankcija i mera koji predviđa pozivanje osuđenog na prvi razgovor kako bi se odredio datum započinjanja izvršenja krivične sankcije, kada dolazi i do prvih poteškoća prilikom realizacije „kućnog zatvora“. Takođe, ovaj zakon propisuje postupanje Poverenika i suda u slučaju da osuđeni samovoljno napusti prostorije u kojima stanuje.

U praksi se ovim zakonskim odredbama iscrpljuju mogućnosti Poverenika i suda da reaguju kako bi se sprečila opstrukcija, ali i objektivna nemogućnost realizacije kazne „kućnog zatvora“, često zbog okolnosti koje su nastupile nakon donošenja presude. U praksi suda⁴ se javljaju slučajevi da vlasnik prostorija u kojima bi osuđeni trebalo da izdržava ovu krivičnu sankciju opozove saglasnost za njeno izdržavanje u tim prostorijama, pri čemu kao vlasnik u smislu važećih građanskopravnih propisa ima puno pravo da raspolaže svojom imovinom, a do toga može da dođe i zbog naknadno narušenih odnosa sa osuđenim ili iz nekog drugog objektivnog razloga. Naime, vlasnik ovih prostorija je treće lice i nije u krivičnopravnom odnosu države prema osuđenom, zbog čega se ne može obavezati da jednom datu saglasnost naknadno ne povuče. Osim toga, moguća je i situacija kada je došlo do uništenja odnosno fizičkog propadanja prostorije u kojoj bi okrivljeni trebalo da izdržava sankciju, a da u oba slučaja nije u mogućnosti da obezbedi da istu izdržava na drugoj adresi stanovanja. Posebno interesantan slučaj koji se javio u praksi suda⁵ jeste i kada je okrivljenom izrečena kazna „kućnog zatvora“ zbog krivičnog dela koje nije vezano za brak i porodicu i koju je on uredno počeo da izdržava poštujući zakonom propisane uslove, ali mu je u jednom trenutku izrečena hitna mera privremenog udaljenja iz stana u skladu sa Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici, („Službeni glasnik“ br. 94/2016 i 10/2023-drugi zakon) na osnovu koje je napustio ove prostorije bez obaveštavanja Poverenika o svom daljem kretanju i novoj adresi boravišta.

Može se primetiti da drugostepeni sudovi restriktivno tumače navedenu zakonsku odredbu kod zamene kazne „kućnog zatvora“ zatvorom koji se izvršava u zavodu za izvršenje kazne zatvora⁶. Ova zamena se uglavnom dozvoljava samo u slučajevima, ako osuđeni jednom u trajanju od preko šest časova ili dva puta u trajanju do šest časova samovoljno napusti prostorije u kojima stanuje, bez dopuštanja mogućnosti šireg tumačenja navedene zakonske odredbe, koja je inače sama po sebi jasna i izričita. Međutim, kroz izveštaje Poverenika koji su dostavljeni sudu primetno je i da su u praksi brojniji problemi oko samog započinjanja izvršenja „kućnog zatvora“ nego u pogledu „kršenja“ zakonom predviđenih uslova izdržavanja ove sankcije od strane osuđenog, u smislu samovoljnog napuštanja prostorija u kojima stanuje⁷. Treba istaći da u ovim

⁴ Praksa Trećeg osnovnog suda u Beogradu, prema podacima iz ovog istraživanja.

⁵ Odnosi se na praksu Trećeg osnovnog suda u Beogradu, prema podacima iz ovog istraživanja.

⁶ Uvidom u drugostepene odluke, a kroz praksu Trećeg osnovnog suda u Beogradu, prema podacima iz ovog istraživanja.

⁷ Uvidom u predmete Trećeg osnovnog suda u Beogradu, prema podacima iz ovog istraživanja.

slučajevima postoji pravna praznina budući da ne postoji zakonska odredba koja bi u slučaju problema oko samog započinjanja izvršenja kazne „kućnog zatvora“ ovlastila sud da izvrši zamenu načina izvršenja kazne zatvora. Takođe, u ovom slučaju donošenje naknadne odluke o zameni modaliteta izvršenja kazne zatvora nije dato u nadležnost sudiji za izvršenje, iako bi bilo logičnije da u ovaj postupak bude uključen sudija za izvršenje krivičnih sankcija (Ignjatović, 2013)⁸. Pored toga, dešava i da osuđena lica tokom izdržavanja kazne zatvora u prostorijama u kojima stanuju okupljaju društvo, puštaju glasnu muziku i organizuju „zabave“, kao i da na drugi način grubo krše pravila ponašanja, čime se takođe narušava smisao ove sankcije, ali ne postoji zakonska mogućnost da se zbog pomenutog ponašanja osuđenog „kućni zatvor“ zameni u „klasični zatvor“. U praksi se suočavamo s brojnim problemima u izvršenju kazne „kućnog zatvora“, a zakon ne predviđa adekvatna rešenja za prevazilaženje ovih izazova. U situacijama gde zakonski propisi nisu dovoljno jasni, bilo bi korisno razmotriti mogućnost da osuđeni izdrži kaznu zatvora ili preostali deo kazne u zavodu za izvršenje, posebno ako se radi o različitim oblicima izvršenja iste kazne. Ovo je posebno važno kako bi se izbegla nemogućnost izvršenja kazne i, samim tim, očuvala svrha krivičnih sankcija.

Treba ukazati i na relativno kratko vreme zastarelosti izvršenja kazne u slučaju „kućnog zatvora“. KZ propisuje da se izvršenje kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje može odrediti ukoliko sud izrekne kaznu zatvora do jedne godine. Međutim, istovremeno uvodi i relativnu zastarelost izvršenja kazne zatvora u trajanju do jedne godine, koja nastupa dve godine od osude, dok apsolutna zastarelost nastupa protekom dvostrukog vremena koje je predviđeno za relativnu zastarelost. U konkretnom slučaju, apsolutna zastarelost izvršenja kazne zatvora sa izdržavanjem u prostorijama u kojima osuđeni stanuje biće četiri godine od osude. S obzirom na probleme u izvršenju ove alternativne / vanzavodske sankcije, postoji mogućnost da dođe do zastare izvršenja, kako zbog objektivnih razloga koji sprečavaju njeno sprovođenje, tako i zbog eventualnih opstrukcija od strane osuđenog. Ovo može rezultirati time da osuđeni ne trpi nikakve posledice, što uključuje i zamenu „klasičnom kaznom zatvora“, što je obično nepovoljniji način izvršenja.

Međutim, zakonodavac u aktuelnim zakonskim rešenjima pruža ograničenu mogućnost sudu i Povereniku da reaguju u slučaju da dođe do opstrukcije započinjanja izvršenja „kućnog zatvora“ od strane samog osuđenog a naročito u slučaju kada dođe do objektivne nemogućnosti realizacije kazne, usled okolnosti koje se ne mogu pripisati u krivicu osuđenom. Zakonodavac je sam postupak izvršenja kazne zatvora u prostorijama u kojima okrivljeni stanuje uredio

⁸ Ignjatović ukazuje i na nedostatak odredbe na čiju će inicijativu sud dopuniti svoju odluku i u kom roku, a što se može smatrati pravnom prazninom, te smatra da bi Uprava za izvršenje krivičnih sankcija trebalo da sudu skrene pažnju na nepotpunost pravnosnažne i izvršne odluke o kazni koja joj je dostavljena (Ignjatović, 2013).

Zakonom o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, pa je tako čl. 6a predviđeno da nakon dostavljanja pravnosnažne i izvršne odluke suda, Poverenik poziva na prvi razgovor lice prema kojem se sprovodi izvršenje kućnog zatvora. Pri tome, Poverenik pismeno nalaže ovom licu da se određenog dana javi u povereničku kancelariju kako bi odredio datum započinjanja izvršenja „kućnog zatvora“. Ako se osuđeni ne javi u roku od tri dana od kada je trebalo da se javi, Poverenik obaveštava nadležni sud. Nadležni sud tada ima dve mogućnosti – da naredi dovođenje ili, ako se lice krije ili je u bekstvu, da naredi izdavanje poternice i da o tome obavesti Poverenika. Navedeno postupanje predstavlja prvu mogućnost reakcije suda radi realizacije kazne „kućnog zatvora“. Ovde se može napraviti paralela sa mogućnostima suda prilikom izbegavanja osuđenog lica da stupi na izdržavanje kazne zatvora u ustanovu za izdržavanje kazne zatvora, odnosno u kazneno-popravni zavod, koje reguliše Zakon o izvršenju krivičnih sankcija. Međutim, mora se primetiti da se zbog specifične prirode izvršenja tzv. „kućnog zatvora“ u praksi javljaju brojni drugi problemi koji sprečavaju uspešno započinjanje izvršenja ove alternativne sankcije, a koji se upravo javljaju, jer je reč o vanzavodskoj sankciji. Sama priroda ovog problema se ogleda se u tome što se klasična kazna zatvora izvršava u zavodu, čija se namena upravo odnosi na izvršenje kazne zatvora, dok se tzv. „kućni zatvor“ izvršava u prostorijama u kojima osuđeni stanuje, a čija primarna namena nije izvršenje kazne zatvora, već je u pitanju nepokretnost namenjena za stanovanje. Takođe, vlasnik ovih prostorija ne mora nužno biti okrivljeni, već je u praksi i češći slučaj da je to neko treće lice, koje daje saglasnost da okrivljeni u tim prostorijama izdržava kaznu zatvora. Dakle, kako je primarna funkcija ove nepokretnosti stanovanje, a ne izdržavanje kazne zatvora, te imajući u vidu i da vlasnik nepokretnosti može da raspolaze istom bez ograničenja u smislu obaveze da drugom licu omogućiti da u njima izdržava kaznu zatvora, on s toga jednom datu saglasnost može i da povuče zbog brojnih subjektivnih i objektivnih faktora (npr. naknadnog pogoršanja odnosa sa okrivljenim, otkaza ugovora o zakupu ili odluke da proda nepokretnost). Pored toga, može doći i do fizičkog propadanja ili uništenja nepokretnosti (usled požara, poplave, rušenja ili drugih razloga). U ovakvim situacijama, mogućnosti Poverenika i suda za započinjanje realizacije ove kazne su iscrpljene, s obzirom da zakonodavac ne pruža druge mogućnosti osim onih koje su predviđene čl. 6a Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera koje u konkretnom slučaju ne mogu da se primene.

Druga mogućnost koja predviđa reakciju suda je propisana čl. 29 Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera i odnosi se na situaciju kada je osuđeni već stupio na izdržavanje kazne zatvora u prostorijama u kojima stanuje, te kada samovoljno napusti ove prostorije jednom u trajanju od preko šest časova ili dva puta u trajanju do šest časova. U tom slučaju, poverenička služba o tome bez odlaganja obaveštava sud koji je doneo prvostepenu presudu. Nadležni sud po prijemu ovog obaveštenja a najkasnije u roku od 24 časa donosi rešenje da osuđeni ostatak kazne izdrži u zavodu za izvršenje kazne zatvora i naređuje izdavanje

poternice, koja se dostavlja policiji radi izvršenja. Ova mogućnost se, dakle, isključivo odnosi na situaciju kada je osuđeni već stupio na izdržavanje kazne zatvora u prostorijama u kojima stanuje.

Treba primetiti da osim u navedenim slučajevima zakonodavac ne reguliše mogućnost intervencije Poverenika ili suda kada dođe do problema sa izvršenjem prilikom započinjanja izvršenja ove vanzavodske sankcije, te se brojne opstrukcije od strane osuđenih upravo ogledaju u izbegavanju da stupe na izdržavanje ove kazne. Naime, ova lica su često dostupna i odazivaju se pozivima Poverenika, ali tvrde da ne mogu izdržavati zatvorsku kaznu na lokaciji navedenoj u presudi. U isto vreme, prijavljuju novu adresu stanovanja, često bez saglasnosti vlasnika stana, što stvara prepreku za izvršenje kazne „kućnog zatvora“, s obzirom na relativno kratak rok zastare izvršenja ove vrste kazne. Postoje i slučajevi u kojima osuđeni faktički i nema novu adresu stanovanja iako je dostupan Povereniku i sudu. Stoga su u takvim slučajevima, iako je opstrukcija od strane okrivljenog očigledna, mogućnosti Poverenika i suda iscrpljene, budući da zakonom nije predviđeno njihovo postupanje u ovakvim situacijama. Pri tome, drugostepeni sud u praksi ne dozvoljava široko tumačenje citiranih zakonskih odredbi, koje inače jasno i izričito predviđaju u kojim okolnostima sud može da reaguje radi izvršenja ove vanzavodske sankcije. Pomenuti problemi dovode do ne malog broja neizvršenih i neizvršivih sankcija „kućnog zatvora“, čije izvršenje zastareva upravo zbog navedenih problema sa realizacijom i ograničenih mogućnosti intervencije suda.

Potrebno je ukazati i na problem vođenja statistike suda u pogledu izrečenih i realizovanih, odnosno zastarelih kazni „kućnog zatvora“. Naime, evidencija izrečenih kazni zatvora u kojima osuđeni stanuje se precizno vodi, tako da je npr. u Trećem osnovnom sudu u Beogradu u 2022. godini doneto 84 presude kojima su okrivljeni osuđeni na kaznu zatvora u prostorijama u kojima stanuju i to 30 presuda sa primenom elektronskog nadzora, a 54 bez. Pri tome, 35 presuda se odnosilo na imovinska krivična dela, 17 na Neovlašćeno držanje opojnih droga (čl. 246a st. 1 KZ), 6 na Teška dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja (čl. 297 KZ), 6 na Falsifikovanje isprave i Posebne slučajeve falsifikovanja isprave (čl. 335 i čl. 356 KZ), 5 na poreska krivična dela, 3 na krivična dela Nedoovoljena proizvodnja, držanje, nošenje i promet oružja i eksplozivnih materija (čl. 348 st. 1 KZ), 3 na krivična dela Nasilje u porodici (čl. 194 KZ), 3 na krivična dela Falsifikovanje i zloupotreba platnih kartica (čl. 243 KZ) i po 1 za krivična dela Nedavanje izdržavanja (čl. 195 st. 1 KZ), Ugrožavanje sigurnosti (čl. 138 KZ), Građenje bez građevinske dozvole (čl. 219a KZ), Laka telesna povreda (čl. 122 st. 2 u vezi sa st. 1 KZ), Nasilničko ponašanje (čl. 344 st. 2 KZ) i Ometanje službenog lica u vršenju službene dužnosti (čl. 23 st. 1 Zakona o javnom redu i

miru)⁹. Može se videti da se većina osuda na „kućni zatvor“ odnosi na krivična dela protiv imovine, a zatim na krivična dela Neovlašćeno držanje opojnih droga iz čl. 246a st. 1 KZ. Pri tome, učinioci ovih krivičnih dela su često lica bez nepokretne i vrednije pokretne imovine, kao i bez stalnih izvora prihoda, naročito kod imovinskih krivičnih dela, što posredno može ukazivati i na probleme započinjanja realizacije kazne „kućnog zatvora“. Međutim, treba napomenuti da se evidencija realizovanih i zastarelih kazni „kućnog zatvora“ kod Odeljenja za izvršenje krivičnih sankcija suda ne vodi odvojeno već zajedno sa ostalim izrečenim krivičnim sankcijama, te da se ne može na taj način tačno utvrditi broj izvršenih i nerealizovanih kazni zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje, a time ni na taj način precizno utvrditi broj neizvršenih kazni „kućnog zatvora“, upravo zbog problema prilikom realizacije ove kazne. A kazne koje se ne primenjuju nemaju nikakvo generalno-preventivno dejstvo (Stojanović, 2012).

U nekim situacijama, problemi u izvršenju kazne zatvora u prostorijama gde osuđeni stanuje mogu se pojaviti tokom samog izvršenja, posebno kada osuđeni napusti te prostorije, a takvi slučajevi nisu zakonski precizno regulisani kao dozvoljeni ili nedozvoljeni. Ovo postaje očigledno u primeru kada je osuđenom izrečena kazna kućnog zatvora zbog krivičnog dela koje nije povezano sa brakom i porodicom. Iako je osuđeni počeo izdržavanje kazne u skladu sa zakonom, iznenada je pod hitnom merom privremenog udaljenja iz stana, u skladu sa Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici. Ovaj događaj dovodi do napuštanja prostorija bez obaveštavanja Poverenika o novoj adresi boravišta, a reakcija Poverenika i suda je ograničena nedostatkom adekvatne zakonske regulative. U ovom kontekstu, odredba čl. 29 Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera nije primenljiva na ovakve specifične situacije.

Drugi problemi u vezi sa „kućnim zatvorom“

Kazna tzv. „kućnog zatvora“ ima dvojaku prirodu. S jedne strane, predstavlja specifičan način izvršenja kazne zatvora, dok s druge strane predstavlja alternativnu krivičnu sankciju, odnosno zamenu za kaznu lišenja slobode. Ova kazna ima veliki društveni značaj jer označava pomak u humanizaciji izvršenja kazne zatvora, posebno u slučajevima blažih oblika kriminaliteta.¹⁰ Takođe, „kućni zatvor“ se smatra „jeftinijom“ krivičnom sankcijom u poređenju s „klasičnom kaznom zatvora“, čime se doprinosi i značajnoj uštedi u društvenim

⁹ Prema podacima iz ovog istraživanja.

¹⁰ Gejni i Pejn (Gaine & Payne, 2000) u svom istraživanju koje se odnosilo na iskustvo i sam doživljaj izdržavanja kazne „kućnog zatvora“ sa elektronskih nadzorom navode da je kod istraživanog uzorka većina osuđenih lica smatrala da je izdržavanje kazne „kućnog zatvora“ sa elektronskim nadzorom pozitivnije u odnosu na klasični zatvor, pri čemu je jedan osuđeni naveo da u slučaju kada je sam u kući, ima vremena da razmišlja i da se fokusira gde želi da bude i šta želi da čini, a drugi da mu je ovakav način izdržavanja kazne zatvora pomogao da sredi život (u smislu organizacije, stabilnosti i kontrole).

resursima, kao i budžetu države. Ovaj pristup izbegava i prekomerno opterećenje ustanova zaduženih za izvršenje ove vrste kazne.

Nakon stupanja na snagu Zakona o izmenama i dopunama KZ („Službeni glasnik RS“, br. 35/2019) od 1. decembra 2019. godine, alternativna krivična sankcija postaje posebno značajna. Ovaj zakon donosi značajno pooštavanje kaznene politike, kako u posebnom delu krivičnog prava, gde su propisane strože kazne za određena krivična dela, tako i u opštem delu. Pooštavanje je naročito vidljivo u opštem delu, gde je smanjena mogućnost izricanja uslovne osude, koja je ranije bila najčešće primenjivana krivična sankcija, posebno za lakša krivična dela. Prema praksi sudova, udeo uslovne osude bio je značajan, dostižući oko 50%. Primera radi, 2009. godine je iznosio 57% prema Stojanoviću (2012). Ova krivična sankcija je izricana i za teža krivična dela, kao što je na primer krivično delo teške krađe, sve do izmena KZ iz 2019. godine, kada je izričito propisano da uslovna osuda ne može da se izrekne za krivična dela za koja je propisana kazna zatvora u trajanju od 8 godina ili teža kazna, čime je izricanje ove krivične sankcije isključeno za veliki broj krivičnih dela. Ujedno je isključena i mogućnost izricanja uslovne osude u slučaju kada nije proteklo više od 5 godina od pravnosnažnosti osude kojom je učiniocu izrečena uslovna osuda za umišljajno krivično delo, pored i ranije predviđenog slučaja kada mu je izrečena kazna zatvora za takvo delo. Na taj način je značajno smanjena mogućnost izricanja ove krivične sankcije koja je bila najviše zastupljena u praksi sudova i u strukturi izrečenih krivičnih sankcija. Dosadašnja blaga kaznena politika naših sudova, uz primetan jaz između zakonski predviđenih i stvarno izrečenih krivičnih sankcija, naročito kod krivičnih dela za koja je bila moguća uslovna osuda, ukazuje na potrebu za promenom. Osim toga, često se izrečene kazne kreću ispod zakonskog minimuma, a situacija dodatno komplikuje činjenica da su izrečene kazne, kada je to dozvoljeno zakonom, često niže od srednjeg opsega predviđenog kaznenog raspona. Očekivalo se da će izmene KZ iz 2019. godine dovesti do povećanja broja izrečenih kazni zatvora s izdržavanjem u domu osuđenog kao blaže „alternativne“ mere, posebno u situacijama kada uslovna osuda nije moguća u odnosu na klasični zatvor. Na pomenuto ukazuje i statistika izrečenih kazni „kućnog zatvora“ u Republici Srbiji, koja beleži značajan porast. Na primer, u Trećem osnovnom sudu u Beogradu je tokom 2019. godine izrečeno 47, a u 2022. godini 123 kazni „kućnog zatvora“ (u K i SPK predmetima)¹¹.

Polazeći od nespornih pozitivnih aspekata ove alternativne krivične sankcije, te imajući u vidu njenu sve veću zastupljenost u kaznenoj politici domaćih sudova, treba ukazati i na postojeće nedostatke naročito u pogledu ostvarivanja zaštitne funkcije krivičnog prava (Mrvić-Petrović, 2017). Navedeno dolazi do izražaja u okviru opšte svrhe krivičnih sankcija i svrhe kažnjavanja na osnovu koje se utvrđuju i ciljevi izricanja kazni, a koji dobijaju svoju konkretnu primenu prilikom

¹¹ Prema podacima iz ovog istraživanja.

odmeravanja kazne od strane sudova. S obzirom da u našem krivičnom zakonodavstvu jednu od utvrđenih svrha kažnjavanja predviđenih čl. 42 KZ predstavlja sprečavanje učinioca da čini krivična dela i uticanje na njega da ubuduće ne čini krivična dela, odnosno ostvarivanje ciljeva specijalne prevencije, treba ukazati i na nedostatke u realizaciji ovih ciljeva prilikom sprovođenja izvršenja kazne „kućnog zatvora“. Naime, već je ukazano na ograničenu ulogu Poverenika prilikom sprovođenja izvršenja navedene vanzavodske sankcije, koje se u značajnoj meri ogleda u kontroli poštovanja izvršenja ove sankcije i kontroli nenapuštanja prostorija u kojima osuđeni stanuje. Istovremeno, naročito treba istaći smanjenu mogućnost praćenja resocijalizacije učinioca u odnosu na klasičnu kaznu zatvora. Naime, kada učinilac kaznu zatvora izdržava u pravim penalnim uslovima, odnosno u specijalizovanoj ustanovi za izvršenje kazne zatvora, njegovu resocijalizaciju može da prati tim stručnih radnika koji imaju neposredniji uvid u ponašanje osuđenog lica i veću mogućnost rada sa njim i samim tim veći uticaj na njegovu resocijalizaciju i ostvarivanje jednog od ciljeva kažnjavanja. Iz ovoga se može zaključiti da primena „kućnog zatvora“ može smanjiti mogućnost stručnog lica da direktno utiče na resocijalizaciju osuđenog. Postavlja se pitanje da li je u potpunosti postignuta resocijalizacija i, samim tim, efikasna prevencija budućih krivičnih dela.

Završni osvrt: Moguća rešenja problema koji nastaju prilikom realizacije kazne „kućnog zatvora“

Rešavanje problema koji se javljaju prilikom izvršenja kazne „kućnog zatvora“, odnosno samog započinjanja izvršenja ove alternativne sankcije ne bi trebalo tražiti u praksi sudova. Naime, mogućnosti delovanja suda prilikom zamene njenog izvršenja u kaznu zatvora koja se izdržava u zavodu za izvršenje kazne zatvora sužene i ograničene izričitim zakonskim odredbama koje ne daju mnogo prostora širem tumačenju. Stoga je radi efikasnijeg izvršenja kazne „kućnog zatvora“ a time i postizanja svrhe kažnjavanja, potrebno ekstenzivnije zakonsko regulisanje njegove zamene u „klasični zatvor“, koje bi podrazumevalo ovu zamenu u svakom slučaju kad je nemoguće izvršenje kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje. Za pomenuto postoje dvojaki razlozi. Kao prvo, radi se o alternativnom načinu izvršenja iste krivične sankcije – kazne zatvora, a ne o posebnoj krivičnoj sankciji, pa je samim tim opravdano da se izrečena krivična sankcija svakako izvrši, na način koji je moguć. Sa druge strane, predložene izmene bi mogle sprečiti osuđena lica da izbegavaju izvršenje kazne putem različitih opstrukcija. Osim toga, ove izmene bi uticale na aktivnosti osuđenih u pronalaženju odgovarajućih prostorija za izdržavanje „kućnog zatvora“, s obzirom na to da bi u suprotnom morali služiti kaznu u zavodu, što bi za njih obično bilo nepovoljnije. Ovakav pristup bi mogao smanjiti broj slučajeva zastare izvršenja, doprinoseći tako boljem ostvarivanju svrhe kažnjavanja unutar opšte svrhe krivičnih sankcija.

Pokušavajući da se da odgovor na moguće rešenje uočenih problema realizacije „kućnog zatvora“, treba ukazati da Zakon o izvršenju krivičnih sankcija predviđa mogućnost da sudija za izvršenje može po molbi osuđenog odrediti da osuđeni izrečenu kaznu zatvora do jedne godine izvršava u prostorijama u kojima stanuje, što je detaljno regulisano u čl. 41a ovog zakona. Postavlja se pitanje, zašto se zakonom ne bi predvidela i obrnuta situacija, da u slučaju nemogućnosti izvršenja kazne zatvora u prostorijama u kojima okrivljeni stanuje, sudija za izvršenje odredi da se kazna zatvora izvršava u zavodu za izvršenje krivičnih sankcija, uz tačno određene zakonske uslove kada ova zamena može da se izvrši. Naime, ukoliko je sudija za izvršenje ovlašćen da faktički teži način izvršenja kazne zatvora zameni u lakši, ne bi trebalo da postoji prepreka za njegovo ovlašćenje i u suprotnom slučaju, naročito imajući u vidu da se u suštini radi o različitim načinima izvršenja iste sankcije – kazne zatvora te da su se u postupku izvršenja kazne zatvora u prostorijama u kojima okrivljeni stanuje pojavile okolnosti koje sprečavaju ovakvo izvršenje navedene kazne. Takođe, eventualno rešenje kojim bi se doprinelo efikasnijoj realizaciji kazne „kućnog zatvora“ bi se ogledalo u tome da zamenu tzv. „kućnog zatvora“ u smislu čl. 29 Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera sprovodi sudija za izvršenje, budući da se radi o postupku izvršenja krivičnih sankcija. Proširenjem zakonske regulative, sudiji za izvršenje bi se mogla dati i šira ovlašćenja prilikom zamene „kućnog zatvora“ za klasičan zatvor u slučajevima kada bi se pojavile poteškoće prilikom realizacije ove kazne tokom izvršenja, a sve u cilju njenog uspešnog sprovođenja i ostvarivanja svrhe krivičnih sankcija. Uvođenjem ovakve zakonske regulative bi se značajno smanjio broj neizvršenih kazni „kućnog zatvora“ i sprečila zloupotreba stupanja na izdržavanje ove kazne a samim tim i značajno doprinelo ostvarivanju svrhe kažnjavanja i opšte svrhe krivičnih sankcija.

Pored navedenog, nužno je uvesti detaljniju zakonsku regulativu koja bi preciznije definisala sprovođenje kazne zatvora u prostorijama gde osuđeni stanuje. Ova regulativa bi trebalo da bolje predvidi ulogu Poverenika, kao i specijalizovanih stručnih službi koje prate resocijalizaciju osuđenih. S obzirom na specifičan način izvršenja ove alternativne krivične sankcije unutar doma osuđenog, potrebno je omogućiti veći uticaj Poverenika kroz direktan rad s osuđenim, ciljajući na postizanje njegove resocijalizacije i ostvarivanje svrhe specijalne prevencije. Ovo postaje posebno važno kako bi se uspešno realizovala kazna „kućnog zatvora“, koja dobija sve više značaja u praksi domaćih sudova.

Literatura

- Bejatović, S. (2018). Alternativne krivične sankcije i regionalna krivična zakonodavstva (osnovna zakonska obeležja i iskustva u primeni–sličnosti i razlike). U S. Bejatović & I. Jovanović (Ur.), *Alternativne krivične sankcije (regionalna krivična zakonodavstva, iskustva u primeni i mere unapređenja)* (str. 9–29). Misija OEBS-a u Srbiji. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/7/443830.pdf>
- Drakić, D., & Milić, I. (2020). Izricanje i izvršenje kazne zatvora koja se izvršava u prostorijama u kojima osuđeni stanuje (tzv. kućni zatvor). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 54(3), 999–1022. <https://doi.org/10.5937/zrpfns54-29378>
- Gainey, R. R., & Payne, B. K. (2000). Understanding the experience of house arrest with electronic monitoring: An analysis of quantitative and qualitative data. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 44(1), 84–96. <https://doi.org/10.1177/0306624X00441008>
- Hurwitz, J. N. (1987). House Arrest: A Critical Analysis of an Intermediate-Level Penal Sanction. *University of Pennsylvania Law Review*, 135(3), 771–811. <https://doi.org/10.2307/3312081>
- Ignjatović, Đ. M. (2013). Normativno uređenje izvršenja vanzavodskih krivičnih sankcija u Srbiji. *CRIMEN-časopis za krivične nauke*, 4(2), 144–175.
- Lazarević, L. V. (2011). *Komentar Krivičnog zakonika (2. izmenjeno i dopunjeno izdanje)*. Pravni fakultet Univerziteta Union.
- Mrvić-Petrović, N. (2012). Kad vlastiti dom postane zatvor (izazovi primene kućnog zatvaranja kao zamene za kaznu zatvora). U L. Kron (Ur.), *Delikt, kazna i mogućnosti socijalne profilakse* (str. 81–94). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. https://www.iksi.ac.rs/izdanja/delikt_kazna_i_mogucnosti_socijalne_profilakse.pdf
- Mrvić-Petrović, N. (2017). *Krivično pravo: Opšti deo (4. izmenjeno izdanje)*. Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Službeni glasnik.
- Satzger, H. (2019). The harmonisation of criminal sanctions in the European Union: A new approach. *Eucrim: the European Criminal Law Associations' forum*, 2, 115–120. <https://doi.org/10.30709/eucrim-2019-007>
- Stojanović, Z. (2012). Kaznena politika u Srbiji: Sukob zakonodavca i sudske prakse. U Đ. Ignjatović (Ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji (II deo)* (str. 1–17). Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Stojanović, Z. (2020). Kazneni rasponi i represivnost krivičnog zakonodavstva. *CRIMEN-časopis za krivične nauke*, 11(1), 3–33. <https://doi.org/10.5937/crimen2001003S>
- Škulić, M. (2018). Kućni zatvor (samostalna kazna ili način izvršenja kazne zatvora?). U S. Bejatović & I. Jovanović (Ur.), *Alternativne krivične sankcije (regionalna krivična zakonodavstva, iskustva u primeni i mere unapređenja)* (str. 31–57). Misija OEBS-a u Srbiji. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/7/443830.pdf>
- Tešović, O. (2018). *Alternativne krivične sankcije u Krivičnom pravu Republike Srbije* [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDuS. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10595>

Pravni izvori

- Council of Europe. (2010). Recommendation CM/rec of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules. <https://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/2018/10/CoE-probation-rules-recommendation.pdf>
- Krivični zakonik, Službeni glasnik Republike Srbije br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005- ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/214, 94/2016 i 35/2019.
- United Nations. (1990). Minimalna standardna pravila o alternativnim merama – Tokijska pravila (United Nations Standard Minimum Ruls for Non-custodial Measures – The Tokyo Rules) iz 1990. godine, usvojena Rezolucijom Ujedinjenih nacija br. 45/110 od 14. decembra 1990. godine.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik Republike Srbije br. 55/2014 i 35/2019.
- Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik Republike Srbije br. 55/2014 i 87/2018.

Execution of the “House Arrest”: Issues in Practice*

Tamara Brovet^a

Third Magistrates Court in Belgrade, Serbia

Imposition of imprisonment served in the premises where the convicted individual resides (called “house arrest”) emerges as one of the most prevalent alternative criminal sanctions in the practice of domestic courts, especially following the recent amendments to the Criminal Code, significantly reducing the possibility of imposing conditional sentences. The specificity of this sanction lies in the execution of the imprisonment itself, as it does not represent a separate punishment but a distinct manner of executing an unconditional prison sentence. This execution does not take place in a prison facility but rather in the premises where the convicted person resides, typically more favourable for the convicted individual. However, “house arrest”, although a form of executing a prison sentence, differs significantly from “conventional imprisonment” and, due to its characteristics, constitutes a sui generis form of deprivation of liberty. Despite the numerous advantages of this specific method of executing a prison sentence, categorised as an alternative criminal sanction based on its characteristics, significant problems arise in practice when implementing “house arrest”, especially during the initiation of its execution. The legislator has not precisely regulated this process, often leading to the impossibility of commencing its execution. Additionally, it is essential to note the reduced ability to monitor the offender's rehabilitation during the execution of “house arrest” compared to conventional imprisonment. In the latter, the offender serves the prison sentence in penal conditions, precisely within a specialised institution for the execution of prison sentences. The aim of this paper is to highlight the identified problems during the execution of this external criminal sanction in the practice of courts and to provide possible solutions to occurring problems during the implementation of “house arrest”.

KEYWORDS: house arrest / alternative criminal sanctions / execution issues when implementing “house arrest” / possible resolutions

PRIMLJENO: 24.11.2023. godine

REVIDIRANO: 18.12.2023. godine

PRIHVAĆENO: 12.1.2024. godine

* Predloženo citiranje: Brovet, T. (2023). Izvršenje kazne „kućnog zatvora“: Problemi u praksi. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 169–183. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023310>

^a Judge of the Third Magistrates Court in Belgrade, doctoral student at the Faculty of Law of Union University

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Žensko prestupništvo: fenomenologija, teorijski pristupi i praktične implikacije*

Autorka: Sonja Protić

Monografija autorke dr Sonje Protić, dugogodišnje naučne saradnice na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, rezultat je zaokruživanja decenije njenog istraživačkog rada u oblasti maloletničkog prestupništva. Vodeća motivacija za nastanak ove knjige je doprinos popularizaciji teme ženskog prestupništva u Srbiji, ali i publikovanje do sada neobjavljenog materijala na tu temu koji je autorka prikupila u toku svog naučnoistraživačkog rada. Autorka monografije je priredila preglednu analizu sekundarne literature koja za cilj ima predstavljanje radova koje je konsultovala tokom bavljenja ovim problemom, uz ogradu na samom početku da dati prikaz „ne predstavlja sistematski prikaz literature za navedene aspekte ženskog prestupništva, već prikaz relevantne i relativno reprezentativne empirijske i teorijske građe“ koja je prikupljana tokom više od jedne decenije istraživačkog iskustva u toj oblasti (str. 122). Fokus autorke je na psihološkom razmatranju problema prestupništva maloletnica i žena, dok se među obrađenom literaturom nalaze prevashodno inostrani, ali i malobrojni autori i autorke iz Srbije.

Istraživačko pitanje na koje se traži odgovor u sklopu ove knjige, da li su rodne razlike relevantni faktor u kontekstu prestupništva, odnosno na koji način se rodne razlike ispoljavaju u oblasti maloletničkog prestupništva kao svake vrste ponašanja koja podleže sankcionisanju prema važećim propisima određene zemlje, veoma je relevantno danas. Na samom početku analize autorka napominje kako se razlike između muškaraca i žena ne uvažavaju sistematično i konzistentno prilikom prikupljanja podataka, što predstavlja veliki problem u istraživanjima teme odnosa žena i prestupništva. Među glavnim zaključcima o razlikama koje se odnose na žensko prestupništvo su da postoji uočljiv trend rasta stope ženske delinkvencije u evropskim zemljama, može se primetiti i praznina u znanju o nasilju žena, ali i da postoji drugačiji tretman žena u odnosu na druge prestupnike u smislu preblagog ili prestrogog kažnjavanja i primena specifičnog tretmana na žene.

* Protić, S. (2023). *Žensko prestupništvo: fenomenologija, teorijski pristupi i praktične implikacije*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. http://www.iksi.ac.rs/izdanja/zensko_prestupnistvo_2023.pdf

Publikacija se sastoji od tri celine od kojih se prva bavi fenomenologijom prestupništva maloletnica i žena (počev od tema učestalosti, tipa i strukture, prestupničkog ponašanja, preko povratništva i karakteristika učinioca, do putanje, konteksta i dinamike izvršenja krivičnog dela). Druga celina se bavi etiologijom i relevantnim teorijskim pristupima u razumevanju putanja ženskog prestupništva, među kojima su kao osnovna dva prepoznati *rodno-neutralni* i *rodno-osetljiv pristup* maloletničkom prestupništvu. Poslednji, treći monografije deo pruža pregled psiholoških programa prevencije i tretmana, kao i važeće zakonske regulative u ovoj oblasti u Republici Srbiji. Sva poglavlja su praćena kritičkim osvrtom na prezentovani materijal, a celokupna građa praćena je zaključnim razmatranjima u sklopu kojih se autorka refleksivno osvrće na sopstveni rad i njegova eventualna ograničenja.

Poglavlje koje se odnosi na fenomenologiju ženskog prestupništva polazi od činjenice da žene čine znatno manji broj prestupa i krivičnih dela u odnosu na muškarce, naročito kada je reč o nasilnim delima, dok se među prestupima najkarakterističnijim za žene nalaze prostitucija i bežanje od kuće. Takođe je važno napomenuti da postoji porast učestalosti ženskog kriminaliteta na opštem nivou, kao i porast kriminaliteta na uzrastu od 7 do 17 godina, nakon čega je odustajanje od kriminaliteta veće među devojkama nego među mladićima. Među karakteristikama prestupnica obrađene su biološke i psiho-socijalne karakteristike prestupnica, dok za neke aspekte fenomenologije ženskog prestupništva podaci koji se odnose na žene nisu izdvojeni ni dostupni, tako da ostajemo uskraćeni za praćenje i razumevanje trendova u tom domenu. Među drugim obrađenim, a značajnim elementima fenomenologije, su kontekst i karakteristike ženskog kriminaliteta, kao i razvoj, taksonomija prestupništva i recidivizam. Kritički osvrt nakon ovog poglavlja uključuje i debatu o rodno-neutralnim u odnosu na rodno-osetljive modele interpretacije prestupništva koje detektuju i nezanemarljive razlike i specifičnosti kada je reč o ženama i devojkama prestupnicama.

Drugo poglavlje koje predstavlja pregled teorijskih pristupa etiologiji ženskog prestupništva organizovano je oko pristupa imenovanih kao rodno-neutralni i rodno-osetljiv pristup. Za razliku od rodno-neutralnog pristupa, rodno-osetljiv pristup uzima u obzir "specifičnosti prirode i značenja kriminaliteta među maloletnicama i ženama, odnosno ulogu viktimizacije i marginalizacije žena" (Pasko & Chesney-Lind, 2016 prema Protić, 2023). Za rodno-neutralni pristup, maloletničko prestupništvo kao pojava nezavisno je od roda, a među autorima koji se pominju u toj grupi shvatanja mahom su sociološki klasici poput Dirkema i Mertona. Kada je reč o razumevanju razlika u učestalosti i kontekstu prestupa u okviru rodno-neutralnog pristupa, u sklopu istog se na razlike gleda kroz različit nivo izloženosti faktorima rizika i protekcije, dok neka od predstavljenih istraživanja pokazuju da su devojčice izložene većem stepenu spoljašnje i unutrašnje kontrole u odnosu na dečake. Sa druge strane, rodno osetljiv pristup nastoji da uvaži iskustvo žena i njihovih jedinstvenih psiholoških, razvojnih i

društvenih potreba, jer se znanja o kriminalitetu muškaraca ne mogu jednostavno i direktno primeniti na razumevanje kriminaliteta, odnosno prestupništva žena. Među ovom grupom teorija ističe se rodna teorija prestupništva u fokusu čijeg interesovanja su mehanizmi putem kojih organizacija roda (faktori koji se odnose na rodne norme, rodne razlike u moralnom razvoju i empatiji nastale usled razlika u socijalizaciji, stepen socijalne kontrole itd.) oblikuje prestupništvo žena i devojaka. Značajan prostor u monografiji posvećen je psihološkim teorijama poput teorije vezanosti i teorije mentalizacije, kao i socio-emocionalnom modelu prestupništva, koje su takođe razmatrane kroz problem ženskog prestupništva.

Poslednje, treće poglavlje monografije *Žensko prestupništvo* posvećeno je problemu tretmana ženskog prestupništva i uglavnom je fokusirano na psihoterapijski tretman, ali i na druge tretmane poput treninga socijalnih veština, multisistemske terapije, ali i rodno-osetljive i psiho-socijalne tretmane i tretmane zasnovane na mentalizaciji. Ovo poglavlje je praćeno kritičkim osvrtom, ali i preporukama za unapređenje tretiranja ovog problema u budućnosti koje bi se zasnivale na izmeni zakonodavnog okvira, povećanju broja profesionalaca koji rade sa populacijom maloletnih prestupnika, odnosno prestupnica, ali i uvođenju psihoterapijskog rada sa prestupnicima i članovima njihovih porodica. U sklopu zaključnih razmatranja navedeni su problemi koji su ograničili autorku u sveobuhvatnosti istraživanja, od kojih je najveći nedostatak podataka koji se odnose na žene ili istraživanja na uzorku koji uopšte nije ni uključivao žene.

Obzirom na navedena organiziranja koja se tiču fokusa na psihološke pristupe, sopstvena usmerenja u istraživanju, doprinosi monografije koju je priredila dr Sanja Protić vezanih za usmeravanje pažnje na pitanje roda u oblasti prestupništva su neosporni i indikativni za veće usmeravanje pažnje na temu roda vezano za ovaj problem. Sa druge strane, postoji i nekoliko slabosti koje je i sama autorka identifikovala i koje mogu da posluže kao smernica za istraživanja na temu ženskog prestupništva u budućnosti. Najveći deo navedenih organiziranja proizilazi iz činjenice da je prema naslovu fokus za ženskom prestupništvu, ali da zbog često navođenog nedostatka podataka koji se odnose posebno na maloletnice i žene, u većem delu monografije dominira tema prestupništva uopšte, nezvezano za pitanje rodne razlike. Stoga monografija *Žensko prestupništvo* postavlja kao zadatak pred autore i autorku koji će se ovom temom baviti u budućnosti da dalje razviju rodni pristup ovom problemu, upotpune prikaz relevantne literature, kao i da u kvantitativnim istraživanjima izdvoje varijablu roda i time omoguće njeno sistematičnije praćenje u interpretaciji prikupljenih podataka.

*Dr Sanja Petkovska **

* Korespondencija: sanja.petkovska@iksi.ac.rs, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Gračanička 18, 11000 Beograd, Srbija. ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4414-6469>

Predloženo citiranje: Petkovska, S. (2023). *Žensko prestupništvo: fenomenologija, teorijski pristupi i praktične implikacije* (prikaz knjige). *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 185–187.

Elderly People and Discrimination: Prevention and Reaction*

Urednik: Zoran Pavlović

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda i Advokatska komora Vojvodine iz Novog Sada zajednički su priredili i objavili zbornik *Stari ljudi i diskriminacija: Prevencija i reakcija* (orig. *Elderly People and Discrimination: Prevention and Reaction*), koji sadrži članke prikazane na istoimenom međunarodnom naučnom tematskom skupu. Konferencija je održana 26. i 27. oktobra 2023. godine u prostoru zgrade Platoneuma, u saradnji sa domaćinima iz Ogranka Srpske akademije nauka i umetnosti u Novom Sadu. Predstavljanje objavljenih rezultata je okupilo brojnu naučnu i stručnu javnost zainteresovanu za teme pravnog položaja starijih lica, društvenih izazova sa kojima se ova populacija suočava, viktimizacije starijih, kao i za politike usmerene ka poboljšavanju ostvarivanja prava i garantovanju ravnopravnosti i dostojanstva pripadnika ove rastuće demografske kategorije.

Većina od oko 50 autora iz Srbije i još 13 zemalja (SAD, Severna Makedonija, Mađarska, Japan, Italija, Rumunija, Kina, Belorusija, Portugal, Austrija, Holandija, Hrvatska i Francuska) objedinio je raznovrsne rezultate i zaključke u 42 originalna naučna i stručna članka podeljena u četiri poglavlja: pravni aspekti; kriminologija i viktimologija; ljudska prava starijih i završni deo koji se bavi socijalnom uključenosti i digitalnim aspektima starenja. Publikacija je obimna, budući da ukupno ima 743 stranice, a osim jednog teksta napisanog na ruskom, ostatak radova je objavljen na engleskom jeziku.

Ovogodišnji Zbornik predstavlja dragocen zajednički doprinos kontinuiranom radu dveju institucija, koje su dugi niz posvećene ovoj i srodnim temama, kao i velikog broja autora iz međunarodne akademske i stručne zajednice u predstavljanju rezultata istraživanja, koji podjednako mogu da posluže kao osnova i podstrek za nove naučne poduhvate, ali i na činjenično utemeljene prakse u primeni ljudskih prava u širokom spektru institucija.

* Pavlović, Z. (Ed.). (2005). *Elderly People and Discrimination: Prevention and Reaction*. Institute of Criminological and Sociological Research, Vojvodina Bar Association. <https://doi.org/10.47152/HRPR2023>

Prvi tematski deo knjige bavi se pravnim osnovama jednakog statusa starijih osoba koji su od ključne važnosti za sprečavanje diskriminacije pripadnika ove demografske grupe. Uključujući doprinose iz različitih zemalja, ovaj odeljak nudi vredne uporedne uvide. U konkretno obrađene teme ubrajaju se problem oslobađanja starijih iz zatvora u SAD; zaštita prava starijih u krivičnom zakonodavstvu, praksa doživotnog zatvaranja u Mađarskoj; prevare u kojima su žrtve stariji ljudi u Japanu; evropska persektiva zaštite od diskriminacije starijih u krivičnom postupku; položaj starijih osuđenika u krivično-pravnom sistemu Rumunije; pravo na dostojanstvenu smrt; krivična politika prema starijima u NR Kini; pristupačnost pravde starijim licima; položaj baba i deda u porodičnom zakonu Srbije i problemi starijih u zatvorima u Italiji.

Drugi deo knjige fokusiran je na položaj starijih u krivičnom postupku i viktimološkim problemima. Budući da pozna faza života nosi sa sobom posebne izazove, starije osobe su ranjivija kategorija za određene vrste zločina gde su naročito na meti usled životnih i društvenih okolnosti u kojima se nalaze. U ovoj sekciji nalazi se 11 radova koji se bave različitim problemima starijih osoba i kao žrtava i kao počinitelja u različitim fazama krivičnog postupka. Pred čitaocima se nalaze radovi o forenzičkom razgovoru sa starijima kao žrtvama zločina; pravima starijih kao optuženih u krivičnom postupku; pravni okvir zaštite starijih u Srbiji; studije slučaja o položaju starijih osuđenika u KPD-u u Nišu i starenju ekstremno siromašnih; o umanjenju kazni starijim licima i njihovom pomilovanju; starima kao žrtvama zločina sa elementima nasilja; kao i iskustva pravne zaštite starijih lica iz Italije i Brazila.

Treći deo publikacije bavi se temom koja je od izuzetnog značaja za prevenciju diskriminacije starijeg stanovništva: ugrožavanja i nepoštovanja njihovih osnovnih ljudskih prava. Među temama uključenim u predstavljene priloge spadaju diskriminacija starijih u kontekstu epidemije COVID-19; diskriminacija starijih u domovima za stare; zdravstveni status starijih u zatvorima; ljudsko-pravni pristup starenju u EU i pristup starijima Evropskog suda za ljudska prava; prevencija zlostavljanja starijih; položaj starijih u neformalnim naseljima i položaj osoba sa invaliditetom.

Četvrta tematska celina je posvećena oblastima koje su posebno važne za starije osobe u modernom dobu, njihovoj socijalnoj isključenosti i kompetencijama neophodnim za digitalne transformacije. Ovaj odeljak se takođe sastoji od 11 priloga koji nude naučne odgovore i mere politike o društvenom položaju ovih osoba u savremenom svetu. Uključena poglavlja obuhvataju različite pitanja koja se tiču (ne)dostupnosti kulturnih sadržaja starijim ljudima; tretman starijih u zatvorima; položaj starijih naučnika u Srbiji; zaštita ličnih podataka starijih lica; o diskriminaciji starijih iz perspektive generacijskog jaza; digitalno isključivanje starijih ljudi i položaj starijih u sajber-prostoru; primena nege koju pružaju roboti; administrativni aspekti pružanja socijalne zaštite

starijima; stigmatizacija suicidalnog ponašanja među starijom populacijom u Srbiji i ljudska prava starijih u kontekstu revidirane Evropske socijalne povelje.

Prikazana publikacija bez sumnje nudi akademskoj i stručnoj javnosti sveobuhvatan, teorijski i empirijski bogat i raznovrstan pregled naučnih saznanja o starima. Veći broj tema, primenjenih pristupa i disciplina nimalo ne udaljava čitaoca od zajedničkog cilja autora zbornika da pruže vredne priloge razumevanju, prevenciji i reakciji na diskriminaciju starijih ljudi, kao i celovitom poboljšanju njihovog društvenog položaja, kvaliteta života i ljudskog dostojanstva.

*Andrej Kubiček **

* Korespondencija: andrej.kubicek@gmail.com, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Gračanička 18, 11000 Beograd, Srbija. ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4564-2827>

Predloženo citiranje: Kubiček, A. (2023). Stari ljudi i diskriminacija: prevencija i reakcija (prikaz knjige). *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 189–191.

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

RECENZENTI KOJI SU RECENZIRALI RADOVE TOKOM 2023. GODINE

Da recenzije rukopisa ne moraju biti reda radi napisane, blistavo su pokazali svojim očekivano odgovornim naučno-kritičkim vrednovanjem tekstova, recenzenti našeg Časopisa:

Vera Backović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Valentina Baić, Kriminalisticko policijski univerzitet, Beograd
Aleksandra Bulatović, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
Dejan Bursać, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
Nikola Vujić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Jelena Dostanić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Niš
Anđela Đukanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Nenad Glumbić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Zvonimir Ivanović, Kriminalisticko policijski univerzitet, Beograd
Jasmina Igrački, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Nataša Jovanović Ajzenhamer, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd
Aleksandar Jugović, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Bojan Klačar, Institut za političke studije, Beograd
Milica Kovačević, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
Leposava Kron, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Mira Lakićević, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Milana Ljubičić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Nebojša Macanović, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, Republika Srpska
Marija Maljković, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Željka Manić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Nermina Mehić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Rijeci, Hrvatska
Dragana Milovanović, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu
Zorica Milošević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Zorica Mršević, Institut društvenih nauka, Beograd
Janko Nešić, Institut društvenih nauka, Beograd
Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Zoran Pavlović, Fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Sonja Protić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Ivana Radovanović, Kriminalisticko policijski univerzitet, Beograd
Neven Ricijaš, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb, Hrvatska
Danijela Spasić, Kriminalisticko policijski univerzitet, Beograd
Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Ivana Stepanović, Institute of Advanced Studies Koszeg, Mađarska
Milena Toković, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Božidar Filipović, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

UREDNIČE

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological Research / urednice Branislava Knežić,
Milena Milićević. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za kriminološkai
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306